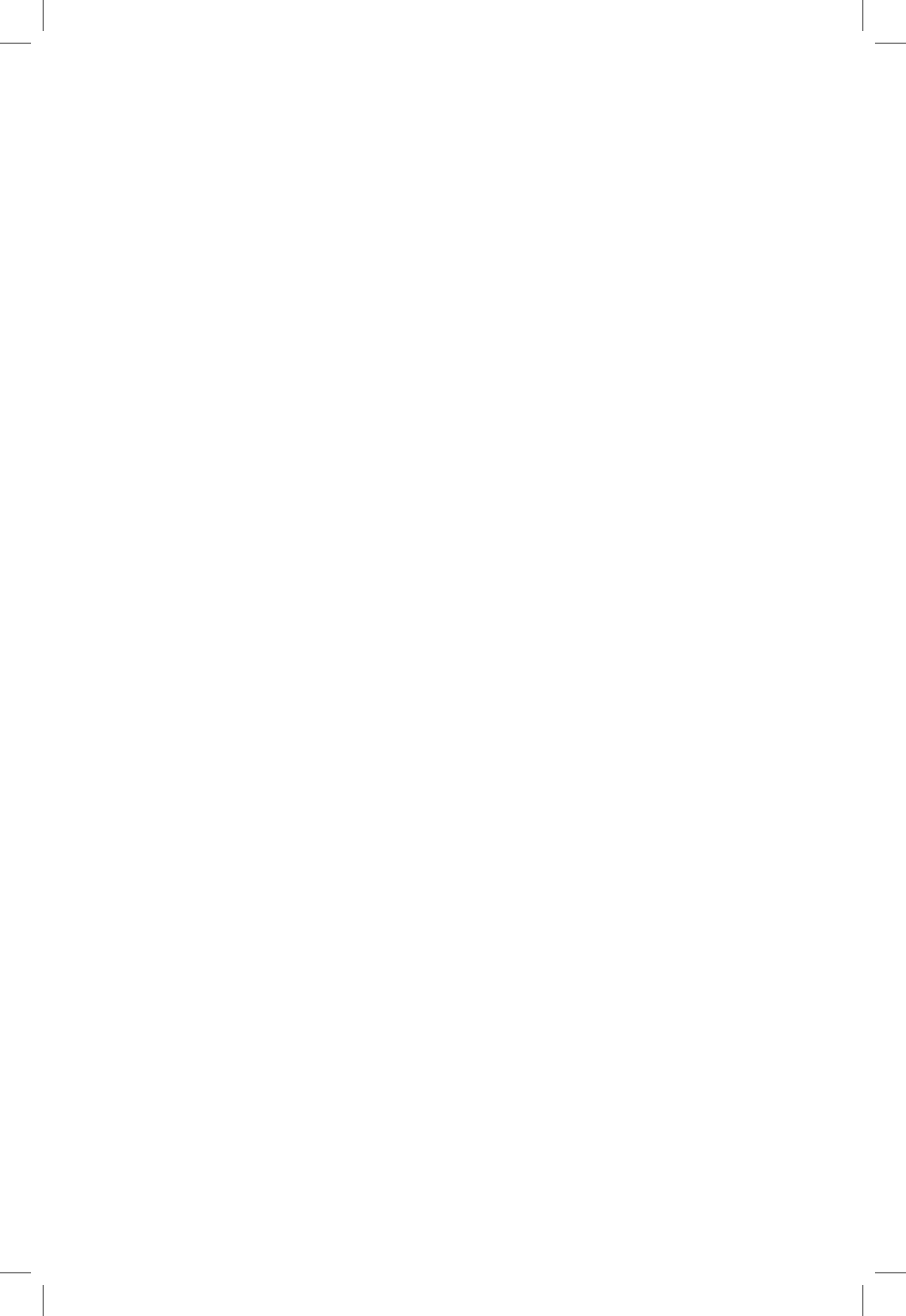

Berend T. Iván
NAPLEMENTÉK
(történelmi korszakvázlatok)

BEREND T. IVÁN

NAPLEMENTÉK

(történelmi korszakvázlatok)

Éghajlat Könyvkiadó

© BEREND T. IVÁN

© ÉGHAJLAT KÖNYVKIADÓ

A kiadást támogatta
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Szerkesztette
LENGYEL KLÁRA

Címlapfotó
RADICS KATALIN

Tördelte és a borítót tervezte
TÓTH TIBOR

Felelős kiadó
KOVÁCS LAJOS PÉTER

ISBN 978 963 8729 80 4

Kiadja
ÉGHAJLAT KÖNYVKIADÓ KFT.
www.eghajlat.hu
2018

Nyomta és kötötte
ALFÖLDI NYOMDA ZRT.
Debrecen

Felelős vezető
GYÖRGY GÉZA vezérigazgató

 magyar
nyomdaipari szövettség
NYOMDA- ÉS PÁPIRIPARI SZÖVETSÉG

Előszó

Az Éghajlat Könyvkiadó, személyesen Kovács Lajos Péter kezdeményezte egy évvel ezelőtt, hogy írjunk egy interjúkötetet. Életem során számos interjút adtam ugyan, de egy összefüggő, egész kötetet kitöltő interjúsort még soha. Belevágtunk. Úgy-szólván naponta kaptam a kérdéseket, melyeket azon frissiben megválaszoltam. Hosszú hónapok munkájával így készült el ez a kötet. A kérdések személyes vonatkozásúak és közérdekűek voltak egyaránt, széles spektrumot öleltek fel múltról, jelenről, Magyarországról és a világról, életemről, nézeteimről és mások nézeteiről. Mivel életem immár közel kilenc évtizedet ölel fel, és az elmúlt, kerekén másfél évszázad alatt Magyarországon tíz rendszerváltás zajlott le, s abból öt az én életemben, a témák elkerülhetetlenül korszakok fel- és letűnéséről is szólnak, amit a kötet címe a Naplementék kifejezésével érzékeltet.

Az egyéves, majd mindennapi e-mail-kapcsolat során, anélkül, hogy valaha is találkoztunk volna, életem első e-mail-barátságát kötöttem Kovács Lajos Péterrel. Levelezésünk sok személyes témára is kiterjedt, s ennek során említettem egyszer, hogy 1946-ban, 16 évesen, „Eperdzsem” címmel írtam egy rövid visszaemlékezést 1944 számomra tragikus karácsony estéjéről. Péter elkérte olvasásra, majd azt javasolta, hogy tegyük be ezt is a kötetbe, sőt, ha lehet, írjak még ilyen, esetenként nagyon személyes, máskor pedig az interjúkérdésekkel is kapcsolatos kis feljegyzéseket a kötet számára. Ezekből mintegy tucat olvasható végül is e kötetben, ami még személyesebbé teszi az interjú műfaj eredendően nagyon személyes jellegét.

A kérdésekre adott válaszaim mögött ott van az egész életem. Közgazdasági és történelmi tanulmányaim, életem minden tapasztalata fasiszta börtönöktől történelmi változásokban, jobbító reformokban és rendszerváltásban való közreműködésemig. Itt olvashatók utazásaim tapasztalatai a világról: Európában,

Ázsiában, a Közel-Keleten, Közép- és Észak-Amerikában szerzett úti ismereteim. Mivel közel harminc éve Amerikában dolgozom és élek, de Magyarországon születtem, és életem első hat évtizedében ott éltem, és részese voltam történelmének, válaszaim természetesen ölelik fel élményeimet és tapasztalataimat mindkét, egymástól tízezer kilométerre eső világról. Magyarország azonban kiemelt szerepet játszik, hiszen ott nevelkedtem és tanultam, és életem ott szorosan összekapcsolódott fontos történelmi eseményekkel, melyeknek vagy szenvedő alanya, vagy cselekvő részese voltam.

Nagy megrázkódtatásokat éltem át, de nagy hiteket merítettem belőlük, és végtelen, sokszor naiv optimizmussal hittem a történelmet formáló jobbító beavatkozásban. Elkerülhetetlenül óriási csalódások értek tehát, más szóval életem igazán összekapcsolódott az ország hányatott életével, amiről ma már felszabadultan tudok beszélni. Bizonyos vagyok benne, hogy élményeimet sok olvasó saját hasonló élményeként maga is megélte.

Történész vagyok, és évtizedeken át tanulmányoztam a 19–20. századi magyar, közép- és kelet-európai, valamint összeurópai történelmet, a kontinens hatalmas regionális különbségeit és azok gazdasági, társadalmi és kulturális hátterét. Az utóbbi néhány évben elmélyedtem az Európai Unió történetében, amit a kontinens legnagyobb történelmi teljesítményének tartok, s ami körül manapság felfokozott és sokszor elfogult viták zajlanak. Hét évtizedes, életem középpontjában álló kutatómunkám – a még kiadásra váró kéziratokkal együtt – mintegy 35 könyvben öltött testet, s ezek közül sok Japántól, Kínától Törökországon és az európai országokon át Mexikóig mintegy 14 nyelven került kiadásra. Természetesen munkáimnak számos gondolata megjelenik az interjúkérdésekre adott válaszaiban – nem egyszer vitairatnak is szánom őket.

Mivel egész életemben tanítottam, és 66 év tanári munka áll mögöttem, ezt a kötetet a mintegy 10 ezer volt tanítványomnak dedikálom. Egyben azonban azt is remélve, hogy sokan

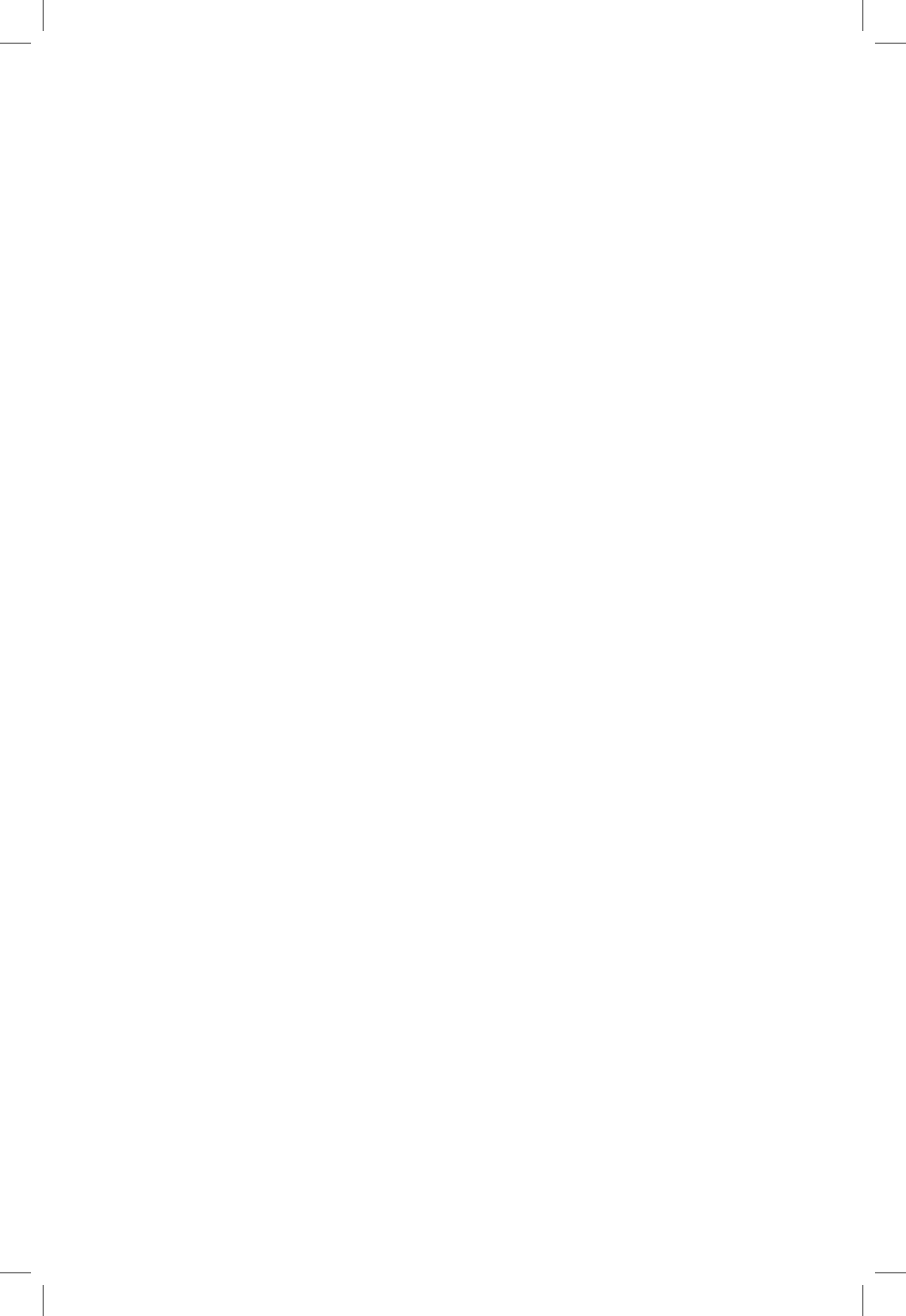

mások is olvasni fogják, és az érdeklődők hasznos információkat és meggondolásra érdemes álláspontokat találnak majd e kötetben. Tudatában vagyok természetesen, hogy nem minden olvasó ért majd egyet velem, sőt, esetenként gyökeresen más véleményen van. Ennek ellenére kérem, olvassa azért figyelemmel az eltérő véleményt is, hiszen a nézetek egybevetése minden esetben hasznos és kívánatos.

Jó olvasást kívánok kedves olvasóimnak!

Kelt Kaliforniában, 2018 októberében

Berend T. Iván

– Stefan Heym írja az *Öt nap júniusban* című könyvében: „az író tényleges életrajza a művei. Ez annyiban igaz is, amennyiben tapasztalatai, félelmei, örömei megjelennek írásaiban, melyek aztán, egyfajta visszacsatolás folytán, a kortársakra gyakorolt hatásuk kerülőúttján befolyásolják a szerző magatartását és cselekvéseit”. Mennyiben igaz ez a megállapítás a tudósra? És hogyan látod: milyenek voltak ezek a kölcsönhatások a ’80-as évek közepén?

– Stefan Heym az egyik kedves íróm. Amit mond, annak mindig van magva. Az idézett mondatok maradéktalanul érvényesek az írói munkára, de kevésbé a történész, gazdaságtörténész írásaira. Ennek ellenére számomra is sok igazság van bennük. A leglényegesebbel kezdeném: azért lettem történész, s döntöttem erről megdöbbenően korán, 1946-ban, 16 évesen, mert ezt „tapasztalataim és félelmeim” diktálták. Addigra ugyanis sok mindent éltem át. Tagja voltam egy önkéntes brigádnak, amely a lebombázott házakból próbált embereket menteni a légiriadók elmúlta után. Voltam kényszermunkás a német hadsereg egyik dunántúli raktárában. Megjártam a veszprémi és komáromi börtönöket, az utóbbiban „ünnepele” 14. születésnapomat. Utána túléltem Hitler haláltáborát. Mikor végül is hazakerültem, megtudtam, hogy testvéreimet megölték, és hasonló sorsra jutott kiterjedtebb családom 23 tagja, nagyanyám, nagybátyáim, nagynénéim és unokatestvéreim. Úgy éreztem, azzal kell foglalkoznom, mi is vezetett ide. Ekképpen határozta meg a sorsom az összes munkámat, és ekképpen tükrözik a műveim a sorsomat.

De hogy nagyot ugorjak az időben, hadd térjek rá a ’80-as éveket illető kérdésemre. Ebben az évtizedben három nagy munkán dolgoztam. Az első – mely sokáig kísérté pályafutásomat, mert háromszor is visszatértem hozzá, kibővítettem, átírtam – a *Válságos évtizedek* (1982, 1983, 1987) című kötet volt. Ebben a két világháború közötti Közép- és Kelet-Európa történelmi tragédiáját elemeztem a gazdaság, társadalom, politika és művészetek tükrében. Amiről írtam, az a saját magam és a család-
dom életének tragédiája is volt.

A másik nagy vállalkozás – amit barátommal és tíz közös munkánk társszerzőjével, Ránki Györggyel írtam – az *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914* volt, ami 1987-ben jelent meg. Ebben a munkában Európa különböző régióinak rendkívül eltérő 19. századi útjait vetettük egybe. Az igazi központi téma, s ez régóta kísért, és éppen most is írok róla: vajon miért voltak egyes országok sikeresek, mások miért maradtak le, miért vetődtek jóval elmaradottabb állapotba Európa periferiájára. Tulajdonképpen ugyanaz a kérdés lappangott bennem, ugyanarra kerestük a választ: mi volt a lemaradás oka, és mi okozta a történelmi deformációkat a lemaradó országokban.

A harmadik nagy munkám ebben az évtizedben, *A Magyar Gazdasági Reform Útja* (1988). Ez volt az első nagyobb vállalkozásom egy jelenkortörténet megírására. Annak a folyamatnak a történetét igyekeztem bemutatni, amelynek részese, közreműködője voltam kezdetektől. A munkát gazdag levéltári források alapján készítettem. Bemutattam a viharos politikai közegben elindított, megtorpanó, majd újraindított folyamat történetét. Bár a szereplők még éltek, sőt számosan hatalomban is voltak, ebben a munkában helyet kapott az a vad támadás is, ami a '70-es években mindent vissza akart fordítani, többek között az ostoba „kispolgáriság”-vita, a szovjet modell bigott-ortodox ismételt szentté avatása.

Hozzáteszem: mindez, de különösképpen a Ránki Györggyel folytatott kutatásunk témája változatlanul foglalkoztat, hiszen mindez ugyanígy jelen van ma is. Az utóbbi években, már-mint a 2010-es években három munkán dolgoztam. Az egyik a *Populista demagógok a modern Európában, 1918–2018*. Tizenkét ország 24 demagóg politikusát mutattam be, főként saját szövegeik alapján. Rokon téma a másik munkám, amin most az utolsó simításokat végzem: *Az Európai Unió és ellenségei*. Itt a fő kérdés az: mi juttatta egzisztenciális válságba az Európai Uniót a 2010-es években, milyen hibákat követett el, s ezt hogyan használták ki belső és külső ellenségei. S vajon mi a kiút a válságból? Végül a *Négy Európa* című készülő könyvemet

említhetem, melyben visszatértem a kontinens éles regionális különbségeinek kérdésére, ezek történelmi okait és következményeit vizsgálva. Igyekeztem bemutatni, hogy a 20. és a 21. század elején mennyire hasonlóak a regionális eltérések, és ezek mennyire robbanásveszélyesek. Mindezek – vagyis: az újabb munkáim – mögött is ott húzódnak személyes tapasztalataim, továbbá az a furcsa érzés, hogy 2018-ban az életem első szakaszában megtapasztaltakhoz hasonló jelenségeket látok. Nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy veszedelmes nacionalizmusok és gyűlölködések bugyognak fel ismét...

Végezetül egy érdekes epizódot szeretnék megemlíteni. A '70-es, '80-as években – se előtte, se utána – több, az ország akkori gondjaival-bajaival foglalkozó munkát és esszét is írtam. *A magyar gazdasági reform útja* (1988) című, már említett kortörténeti kötetet a reformfolyamatról és átmeneti megtörésének történetéről. Továbbá kis kötetcskében megjelent esszéket (*Öt előadás gazdaságról és oktatásról; Napjaink a történelemben; és Szocializmus és reform*). Az ország egyre mélyebbre süllyedő válságban volt, ami mint az örvény, húzta lefelé. Mit is kellene tennünk? A napi kérdéseket megkíséréltem történelmi folyamatokba ágyazva vizsgálni. 1989-ben egy szűk körű történészbizottság elnökeként, és természetesen a bizottság tagjainak véleményét is figyelembe véve egy 90 oldalas Történész Bizottsági jelentésben újraértékeltem 1956 történetét és szerepét, elvetve a negyedszázados „ellenforradalom” megbélyegzést, és népfelkelésként, függetlenségi harcként értékelve 1956-ot. Ez természetesen politikai írás volt, ami bombaként robbant, és a rendszerváltás történetének része lett.

Mindezt valóban legszemélyesebb élményeim és tapasztalataim vezérelték. Vagyis és végül is: Stefan Heym megállapítása az én esetemben is áll. Íróasztalnál dolgozó történészből a '80-as években politikai cselekvővé váltam, miközben mindent a történelem hosszú távú vonulataiban igyekeztem megközelíteni. (Hadd jegyezzem meg itt azt, hogy Mark Bloch nagy hatású francia történeti iskolája, az Annales-kör gondolatrendszere és

metodológiája, az úgynevezett *longue durée* megközelítés elve, ami minden történelmi eseményt hosszú folyamatok részeként tekint és vizsgál, nagy hatással volt és van ma is munkámra.)

Különleges és izgalmas évek voltak ezek az életemben; tapasztalatokban rendkívül gazdag évek, melyek akarva vagy akaratlanul is erősen visszahatottak szakmai munkámra, s ezek tapasztalata ma is él bennem, s mint említettem, legutóbbi munkáimat is inspirálta. Megvallom, a mostani évek, immár nyolcvanas éveimben is izgalmasak. Történést nem érhet nagyobb áldás, mint személyes, hatalmas történelmi tapasztalat, ami igazán ritkán adódik ilyen masszív módon. Ennek nyomán talán joggal érezhetem úgy, hogy a '90-es évektől, életem utolsó harmadában, amit már nem Magyarországon töltök, jobb történésszé váltam. Egy osztrák történész, a Bécsi Egyetem professzora, Peter Berger egyébként ugyanezt állapította meg egy pár évvel ezelőtt rólam írt tanulmányában.

Igen, a '80-as évek lázas munkái, úgy tűnik, valóban visszahatottak rám, magatartásomra, cselekvéseimre, munkámra.

– Említetted az *Annales*-iskolát, aminek kulcsfontosságú hívószava a *raillement*. Hogyan látod, milyen volt a '80-as években Magyarország nemzetközi áramlatokhoz való „illeszkedése”, megfeleltése?

– Ha egy szóval válaszolnék, azt mondanám: semmilyen. Magyarország, mint általában a szovjet blokk országai, egyáltalán nem tudott illeszkedni a világgazdaság fejlődési folyamataihoz. A szovjet modell alkalmazása kötelező volt, tehát minden lényegi vonás egy korábbi kor követelményeit tükrözte. Az erőszakolt felhalmozási és iparosítási politika ugyan ipari országgá alakította a korábbi agráripari szerkezetű Magyarországot, de elavult gazdasági szerkezettel. Az ország nem tudta követni a második világháború után elindult új kommunikációs és technikai forradalmat és a gazdasági átalakulást, ami teljesen új követelményeket támasztott. És ezen a ponton

azonnal hozzá is tenném: ez a történelmi sajátosság úgyszólván állandóan jellemzi Magyarország útját. Tehát Magyarország a 19. században sem tudta követni a világfolyamat éllavasainak útját. Erre 1990 után felvillant a lehetőség, és mintha el is indult volna az ország az új világfolyamatoknak megfelelő úton. A 2010-es években azonban mindez fenyegetetté vált. Az uralmon lévő politikusok, a „globalizáció szennyáradatáról” szónokolnak, ami „elsöpörheti a nemzetállamot”. Az az érzésem, hogy avítt 19. századi nacionalizmus szakíthatja el az országot újra Európától.

A térség minden országa, mindig technikai importra szorult, amit Nyugatról, a technikailag élen járó országokból hozott be. Erre sem az államszocializmus idején, sem egy Oroszországra támaszkodó politika idején nem volt és nem lenne többé lehetőség.

De kicsit visszább is kell lépnem a lemaradás okainak keresésében. A szovjet gazdaságfejlesztési modell, közgazdasági kifejezéssel élve, *extenzív fejlesztési stratégia* volt, ami jelentős új munkaerő-bevonásra és technikai importra épült. (Egyébként az 1950-60-as években Nyugat-Európa is hasonló modellt alkalmazott, de esetükben a technikai import Amerikából jött, Magyarország esetében pedig szovjet, cseh és keletnémet technika állt csak rendelkezésre, ami néhány évtizeddel lemaradt az élvonaltól.) Az új munkaerő bevonása sikeresen működött, hiszen a kollektivizálás a korábbi agrárlakosság nagy részét az iparba terelte. Ez a forrás is véges volt azonban, a csehek és a magyarok ezt egyaránt felismerték a '60-as években. A felismerés a reform egyik mozgatóerejének bizonyult. Nyugat-Európa a '70-es évektől modellt váltott: az extenzív fejlesztési útról az *intenzív fejlesztési politikára* tértek, ami már sem új munkaerő-bevonást, sem technikai importot nem követelt, hanem a saját kutatás és fejlesztés (research and development vagy röviden az R&D) új forrásaira épített. Ez volt az új út, amin először Amerika és Japán indult el, s amit Nyugat-Európa követett.

Ez nem volt titok, hiszen a régi stratégiai út már Kelet-Európában is megrekedt. Jól ismert, hogy a Szovjetunió a brezsnyevi másfél évtizedben már stagnált. Angus Maddison számítása-
it idézve (Monitoring the World Economy, 1820–1992, Paris, 1995), 1973-ban az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GDP) 6058 dollárt tett ki, 1985-ben 6715-öt, 11%-kal nőtt, ami a teljes stagnációval volt egyenlő. Magyarország teljesítménye sem volt sokkal jobb. Míg 1950 és 1973 között a magyar nemzeti jövedelem több mint megkétszereződött, 226%-kal növekedett, addig 1973 és 1989 között mindössze 21%-kal.

Hogy a szovjet modellel szakítani kell, és az extenzív fejlesztési út nem járható tovább, az világossá vált. Hogy ne menjek messzire, hadd idézzek a Magyar Tudományos Akadémián elmondott saját beszédemből: „Az alacsony fejlettségből a magas fejlettségbe... [való átmenet útján] a gazdaságfejlesztés, főként az iparosítás extenzív forrásainak kimerülése... [következett be]. Ezek a hatvanas évtized közepéig-végéig a fejlesztés legfőbb forrását biztosították. Ilyen előzmények után... a továbbhaladás egyedüli lehetősége a növekedés intenzív forrásainak feltárásában, a műszaki-szervezési-termelékenységi tényezők elsődlegességében rejlik. A magyar gazdaság... belső fejlődésében is korszakváltáshoz érkezett” (Öt előadás gazdaságról és oktatásról, Gondolat Kiadó, 1979, 200–201. oldal).

Sajnos, a gyakorlatban – mindenekelőtt politikai okokból – minderről nem lehetett szó.

Hadd lépjek azonban még egy lépéssel tovább. Az elengedhetetlen stratégiaváltás másik döntő lépésének az addig alkalmazott *importpótló iparosítás* felváltásának kellett volna lennie, át kellett volna térni az *exportorientált fejlesztési* útra. Az importpótló iparosítás világ gazdaságtól elzárt körülmények között megy végbe. A két világháború között a legtöbb európai ország ezt az utat járta, melyet gazdasági nacionalizmusnak is neveztek. Ez az út zsákutcának bizonyult. A kelet-európai országok azonban ugyanezen az úton haladtak tovább a második világháború után is. Márpedig a világ gazdaságtól

elzárkózva, a fő gazdasági áramlatoktól elvágva nincs szükség versenyképességre, technikai fejlődésre, a fogyasztók azt kapják, ami van, nincs választásuk. Ez az út tehát zsákutca. Az exportorientált fejlesztési út viszont megköveteli a versenyképességet, a lépéstartást a világ gazdaság folyamataival.

A „regionalizált” Európában, az EU piaci-gazdasági rendjében végre minden, ami az államszocializmus idején hiányzott, rendelkezésre állt. A nacionalista politika azonban ismét elvághatja az eltérő és vért hozó európai ütőereket. Ha a szélső jobboldali politika összemósodik a szélső baloldali jelszavakkal, a Nyugat kizsákmányoló szerepével, az Európai Unió függetlenséget veszélyeztető hatásának hamis jelszavával, akkor mindaz, ami 1990 után megnyílt, gyorsan be is záródhat. Magyarország az államszocializmus évtizedeiben nem a nemzetközi gazdasági fejlődés útját járta, hanem zsákutcába jutott. Ez a történelmi átok már korábban is sújtott, és újra sújthat a Nyugathoz kötődő szálak elvágása következményeként.

– A „zsákutca” a magyar történelemben sajnálatosan ismétlődő fogalom. Milyen okokat látsz emögött?

Azt tekintem zsákutcának, amikor a történelmi út, vagy másként fogalmazva, a fejlődés menete nem követi a nemzetközi fő folyamatokat, hanem kerülőket tesz, vagy megreked. Ennek sokféle oka lehet. Leginkább talán társadalmi tényezők játszhatnak közre, melyek bizonyos történelmi utakon fejlődnek ki, és olyan társadalmi alakulatokat hoznak létre, melyben például nem alakul ki a vállalkozói középosztály, amikor a nemesi társadalom megkövesedett formái útját állják az egészséges üzleti világ kibontakozásának. Természetesen ide sorolható a rabló-elnyomó állami politika és intézményeinek uralma is, ami rendkívül megnehezítheti a modern átalakulást, megsarcolja, elriasztja a vállalkozást. Itt említhető a modern szellemi áramlatok elnyomása és a megkövesedett ideológiák (beleértve vallási és nacionalista ideológiák) uralma is. Mindezek és hasonló társadalmi hatások nyomán a tudomány és technika

új útjai elzáródhatnak, a vállalkozás szelleme elsatnyul, vagy elvándorol az elnyomás elől. Magyarország például mindig nagyon büszke volt a megdöbbentően nagyszámú magyar származású Nobel-díjas tudósaira, akik, egy kivételével, mind külföldre mentek, ott dolgoztak és lettek világhírűek, kapták felfedezéseikért a Nobel-díjat. A világtechnikát előmozdító amerikai Microsoft egyik alapítója Simonyi Károly volt. A társadalmi tényezők mellett természetesen nemzetközi hatások, rossz elszigetelődés okozta kizáródás az inspiráló nemzetközi áramlatokból ugyancsak szerepet játszhatnak. Ez nemegyszer ugyancsak összefügg rossz politikával, szélsőséges nacionalizmussal is. Történelmi bűnnek ítélném, ha a zsákutcás politika a mai megváltozott Európában is folytatódna.

– 1985-ben lettél az Akadémia elnöke. Elődeid mind természettudósok voltak, közöttük sok nagyon neves ember, mint Szentágothai professzor, de csekély rálátásuk volt az éppen csak csírázó globális folyamatokra. Mondhatnánk: a hatalom szempontjából könnyen kezelhetők voltak. – Veled ellentétben, aki már más szcenárióban volt. Nem voltál te, finoman szólva, „enfant terrible” az aczéli kulturshopban?

– Ha azt érted alatta, hogy a magam embere voltam, és nem alárendelt, vagyis önálló tudtam maradni, akkor egyetértek veled, és erre büszke is vagyok. De hadd fejtsem ki, hogyan volt ez lehetséges. Visszatekintve, úgy látom, két tényező van mögötte.

Az első, hogy soha nem vágytam semmiféle pozícióra, hatalomra, vagyis nem voltam kiszolgáltatva. Kezdetektől fogva rendkívül szerettem a munkámat, a tanítást, kutatást és írást. Mindkettőt másodéves egyetemista koromtól kezdhettem el, s folytattam máig, 87 éves koromig, hiszen ugyan két éve nyugdíjba mentem, még két évre visszahívott az egyetem tanítani, és életem utolsó kurzusát ez év tavaszán fejeztem be. Kutatni és írni pedig most többet tudok, mint bármikor életemben, és ez tökéletesen kielégít, és függetlenséget ad.

Két epizódot kell elmondanom ezzel kapcsolatban. 1961-ben behívtak a Külügyminisztériumba. A miniszter és első helyetese fogadott. Felajánlották, hogy lépjek külügyi szolgálatba. Megköszöntem, és elhárítottam. Ez nem az én utam. Valamikor 1983-ban vagy '84-ben Aczél György hívatott. Ez volt az első alkalom, hogy személyesen találkoztam vele. Felkért, hogy vállaljam el az oktatási miniszteri posztot. Azokban az években valóban több mindent publikáltam az oktatás helyzetéről és fontosságáról, s Aczél azt mondta: itt az alkalom, csináljam meg, amiket javasoltam. Ezt is elhárítottam. Ez nem az én utam, s természetesen annak is tudatában voltam, meg is mondtam, hogy kizártnak látom, hogy a kívánt reformok megvalósíthatók legyenek. Más szóval, a hatalom nem vonzott, és ez nagy függetlenséget adott.

A másik s talán még fontosabb tényező az volt, hogy az 1980-as évek második felében a hatalom fellazult. Már nem működött a pártállam keményen ellenőrző és irányító rendszere. A Kádár-rezsim oszlopai kidőltek. Aczél már nem volt hatalomban, és maga Kádár is elment 1988 tavaszán. Az Akadémia hatalmas tekintélye természetesen elnökére is rávetült. Hogy úgy mondjam, akarva-akaratlan, de magam is „hatalmi tényező” lettem. Hogy ez mit jelentett, azzal tudom alátámasztani, hogy a miniszterelnök felkért: legyek tanácsadó testületének elnöke. Az új fiatal miniszterelnök, Németh Miklós tanítványom, majd kollégám volt a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Ez már nem a régi hatalmi struktúra volt.

Mint akadémiai elnök, az öt év alatt három igen fontos bizottság munkáját vezettem. Az első a Gabčíkovo–nagygyarosi Vízlépcsőrendszer tervének véleményezésére alakult akadémiai bizottság volt. Amikor elkészültünk, és beadtuk véleményezésünket, meghívtak a Politikai Bizottság ülésére, ahol elő is kellett adnom az erőműépítést elvető írásos javaslatunk lényegét. Ez 1986-ban történt, és még Kádár elnökölt az ülésen. Bevezetőm után az ezt követő vitában elsőként Grósz Károly, az akkor felemelkedő új csillag szólalt fel. Első mondatára ma is

jól emlékszem: „Az értelmiség ellenünk van”. A tervet végül is levették a napirendről. Az ellenzéki Duna-kör (a későbbi közársasági elnök, Sólyom László vezetésével) fáklyás felvonulással jött az Akadémia elé megköszönni.

A másik bizottság, aminek összeállításával és vezetésével a Minisztertanács, személy szerint Nyers Rezső megbízott, a gazdasági átalakítás hároméves tervének kidolgozása volt. Több volt kiváló tanítványomat is felkértem e munkában való részvételre, és 1988 elején le is tettük az ország első privatizációs és piacosítási átalakításának programját, amit a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kis kötetben az évben meg is jelentetett.

A harmadik bizottság a jól ismert úgynevezett Történész Munkabizottság volt, amiről már az előzőekben is említést tettem. A bizottság tagjainak véleményét figyelembe véve írtam meg a nagy port felverő jelentést (amit azután a Társadalmi Szemle című folyóirat közzé is tett). Elvetve a harmadévszázados „ellenforradalom” megbélyegző, elítélő hivatalos álláspontját, népfelkelésként és függetlenségi küzdelemként értékeltük 1956-ot, ami tulajdonképpen azonos volt a rendszer legitimitásának elvetésével. Így evidens folytatásként született meg a döntés arról, hogy egy éven belül, 1990 tavaszán szabad, többpárti parlamenti választásokat tartson az ország.

Az Akadémia elnökeként tehát életemben először, bizonyos mértékben magam is politikai hatalommá váltam, és nem kiszolgáltatott „funkcionáriussá.”

Rendkívül érdekes, izgalmas évek voltak ezek az ország életében, és az én életemben is. Nem tagadom: meglegéssel töltött el, hogy részese lehettem e folyamatnak, ami a rendszer-váltáshoz vezetett. Tulajdonképpen akkor úgy tekintettem erre, mint az 1960-as években elindított reform következetes folytatására, vagyis személyes életemben annak a betetőzésére, amiben akkor már negyedszázada részt vettem.

Meg kell mondanom: nem egészen az lebegett a szemem előtt, ami azután a valóságban történt, hanem egy ideális szociálisan orientált piaci demokrácia skandináv modelljének

megvalósulását reméltem, noha ez valóban nagy naivitás volt. Mintha elfelejtettem volna a történelmet, hiszen az ország fejlődési útja nem vezethetett a skandináv modellhez. Magyarországon történetében először nyílt lehetőség, hogy valamiképpen Európa részévé váljon, és az európai értékrendeket megtestesítő rendszert építsen ki. Sajnos az ország történelmi útja azonban mintha változatlanul kísértene, s ezt a lehetőséget is el lehet szalasztani...

Ha az előbb azt mondtam, hogy az 1980-as években először magam is a „hatalom” részese lettem, akkor most hozzá kell tennem: először és utoljára. Az 1990 tavaszi választásokra kész, átalakult, új Szocialista Párt nevében Nyers Rezső felkért, hogy nevemet rátehessék a képviselőjelöltek listájára. Nyilvánvaló volt számomra, hogy ez nem az én utam, és elhárítottam. Nagy történelmi tapasztalattal gazdagabban vissza akartam térni magamhoz, vagyis a tanításhoz és kutatáshoz. 1989-ben három ajánlatot is kaptam amerikai egyetemektől (Rutgers, St. Johns és a University of California), hogy ott tanítsak tovább. Ezekre akkor nemet mondtam. De ez már egy merőben más történet.

Tanítani a Közgázon és az UCLA-n

Egyetemista koromban s másodévesen már elsőéveseket vizsgáztattam. Hogy úgy mondjam, „háborús időkben” éltünk, 1949-ben és 1950-ben a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének mindössze két alkalmazottja volt, de 250 fős évfolyamokat tanított. Az összes vizsga szóbeli volt, ezt két tanár képtelen lett volna lebonyolítani. Ezekkel az évekkel együttvéve, amikor 85 évesen nyugdíjba vonultam, már 66 év tanítási múlt állt mögöttem. Ebből az utolsó 25 évet a University of California Los Angelesen (UCLA), az előző 41 évet pedig a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen töltöttem. Talán nem túlzás azt állítani: mindkét időszak elégséges ahhoz, hogy érdemi összehasonlítást tehessenek a két ország eltérő egyetemi rendszerének munkájáról.

Előre kell azonban bocsátanom, hogy az összehasonlításnak két gyengéje is van. Magyarországon az 1990 előtti múltban, Amerikában az ezredfordulós jelenben tanítottam. A másik, hogy a magyar egyetemek tudtommal nincsenek ma sem a világ élbolyában, sőt: az európai egyetemek közül is csak kevesen kerültek a világ legjobb 50 egyetemének csoportjába. Én viszont az amerikai egyetemi tapasztalataimat a világ legjobb 10 egyetemének egyikében, az UCLA-n szereztem.

Ezek fontos különbségek. Hadd kezdjem azonban mégis egy olyan közös vonással, ami tanári munkámat mindkét rendszerben egyaránt jellemezte. Előadásaim és szemináriumaim témáit mindig úgy választottam, hogy az éppen folyó kutatási munkámra épültek. Ez Amerikában természetes lehetőség a tanár által felajánlott tanítási tárgy szabad megválasztása okán. (Magyarországon azonban csak részben valósulhatott meg, mert a tantárgy adott volt, és csak annak tartalmán belül lehetett az előadott témán változtatni.) Az előbbi lehetőség mind a diáknak, mind a tanárnak nagyon előnyös. A diák számára egy éppen folyó kutatási munka frissességét nyújtotta, a tanár természetes kutatói lelkesedésétől kísérvé. Az éveken át unalomig ismételt előadások tanári tapasztalatai – amikor régi egyetemi jegyzetekbe a diákok beírtak, hogy ennek az előadása során hol milyen viccet mond majd el a tanár –, és hasonló esetek nem fenyegettek. A tanárnak pedig hatalmas előnyt biztosított kutatómunkájához, hogy éveken át előadhatta, formálhatta a témát. Nem egyszer történt meg velem, hogy a téma előadása közben támadtak újabb ötleteim, ami gazdagította a készülő könyvet.

Ezzel szemben a két tanítási rendszer nagyon eltért egymástól, s a magyarországi tanítás sokban különbözött az amerikaitól. Talán a legelső és legfőbb különbség abban jelölhető meg, hogy a magyar diákok elég nagy hányada – legalábbis az akkori tapasztalataim szerint – csak diplomát akart szerezni, és ahogy mondták, „átcsúszni” a vizsgán, amire külön kifejezés is született, az „egs-izmus”, az olcsó megelégedés az elégséggessel. Amerikai diákjaim zöme ezzel szemben a jelesre törekedett, és ha első nekifutásra ez nem sikerült, gyakran felajánlották, hogy külön feladatot is megoldanak, ha javíthatnak a jegyen. Azonnal meg kell azonban jegyezni, hogy ez nem az eltérő nemzeti karakterekből adódott, hanem az eltérő egyetem utáni gyakorlatból. Magyarországon akkor ugyanis az

egyetem után az állásinterjún vagy munkafelvételnél csak a diplomát kérték. Az, hogy milyen eredmény, melyik egyetem vagy miféle produktum van mögötte, nem számított. Amerikában azonban nem csak a diploma számít, hanem az is, hogy milyen érdemjegyeket tartalmaz, és hogy milyen egyetemen kapta az álláskezeső. Az úgynevezett legmagasabb kategóriájú kutatóegyetemen vagy másod-harmad vonalbeli egyetemen, esetleg a felsőoktatás alsó zónájába tartozó Community College-ban állították-e ki a bizonyítványt.

Sok más különbség is szembetűnő azonban. Míg a magyar egyetemeken (legalábbis a Közgazdaságin) annak idején minden vizsga szóbeli volt (egyes tárgyakból, mint matematika, kombinálva írásbelivel), addig az amerikai egyetemen minden vizsga írásbeli. A szóbeli vizsgákat szerettem, mert az maga is fontos tanítási forma és egyedi élmény volt. Gyakran megtörtént, hogy három diákot egyszerre ültettem be a vizsgára, és először mindhárman ugyanazt a kérdést kapták, s azt majdhogynem szemináriumszerűen kellett közösen megválaszolniuk, hogy utána újabb kérdésre térjünk át. Miután életem első egyetemi vizsgáján Markos György, a gazdaságföldrajz professzora kávéval kínált, ami nagy benyomást tett rám, mert valódi és egyenlő egyetemi polgárnak érezhettem magam, ezt a szokást én is átvettem, és minden vizsgázómat megkérdeztem, kér-e kávé. Aki kért, kapott, és magam is legalább három kávé ittam meg egy-egy félnapos vizsgán. Az írásbeli vizsgák javítása és értékelése amerikai gyakorlatomban (mert nemcsak számszerű jegyet, hanem írásos értékelést is írtunk a dolgozatokra) a tanári munka kevésbé kedvelt része volt számomra, de kötelességszerű és fontos.

A magyar egyetemen (amikor ott tanítottam) zömében egy-egy tankönyvet kellett megtanulni a vizsgához, míg az amerikai egyetemen jelentős mennyiségű kötelező irodalmat kellett elolvasni, vagyis a tantárgy és szakma néhány legfontosabb munkájával meg kellett ismerkedni, ami hatalmas különbség. Az előzőn a szemeszterek közben általában nem volt számonkérés (kivéve az írásbeli tárgyakat, mint a matematika), az utóbbin a szemeszter vagy trimeszter közepén is volt egy kötelező írásbeli számonkérés.

És akkor még nem is szóltam a legnagyobb különbségről: a régi magyar egyetemek csak az egyetemre frissen bekerült diákokat

tanították tanulmányaik első 4-5 évében. (Angol kifejezéssel „undergraduate” diákokat, akik tanulmányaik végén BA fokozatot nyernek.) Az amerikai nagy egyetemek (mert mint írtam, itt három kategóriába sorolhatók az egyetemek) PhD-jelölteket, és graduate (mesterfokozatú, MA) diákokat is tanítanak. Az alsóbb szinten előadás és szeminárium a fő oktatási kurzusforma, a graduate szint első két évében vannak ugyan szemináriumok és előadások vagy más kurzusok, de később, az ezt követő 3-6 évben (attól függően, hogy hány év alatt végez a diák, és védi meg doktori értekezését) már csak egyéni foglalkozás létezik. A tanítás formája ebben az időszakban a készülő disszertációval kapcsolatos konzultációk, egyéni olvasókurzusok, az olvasmányok kéthetenkénti megvitatása, a megírt disszertációs fejezetek különböző változatainak olvasása, bírálata és korrekciók javaslata. Nem egy amerikai kollégám csak ezt az utóbbi formájú tanítást kedvelte igazán. Én mindkét szinten, más és más okból, nagyon szerettem tanítani. A frissen egyetemre került diákoknak egy-egy kurzus új világot nyitott meg, és ebbe bevezetni őket igazán jó élmény a tanár számára. A PhD-jelöltek azonban, akikkel 5-8 évet is dolgoztam együtt, más kategóriába sorolható diákok, úgyszólván fiatal kollégák, sőt majdnem családtagok, akiket ebédre és vacsorára is meghívtunk, és akikkel majdnem mindig életre szóló barátságok alakultak ki.

A Közgazdasági Egyetemen való tanításom során ez a lehetőség nem nyílt ugyan meg, azonban soha nem elégedtem meg csak az előadás vagy szemináriumok megtartásával. Mindig törekedtem a legjobb diákokkal való külön, személyes oktatási kapcsolatra és munkára, és erre jó lehetőséget adott az úgynevezett Tudományos Diákkörök kurzuson kívüli oktatási intézménye. Ez önkéntes és intenzív tanítási forma fontos könyvek olvasásával, megvitatásával, a részt vevő diákok kutatómunkájára épülő tanulmányainak konzultációjával. A szakkollégiumokban ehhez hasonló önkéntes kurzusokat is tartottam. Esti előadássorozatot például kutatómódszertanról olyan diákok számára, akik érdeklődtek a kutatómunka iránt. Az utóbbi oktatási formák önkéntes többletmunkát kívántak a részt vevő diákoktól, és tulajdonképpen inkább az amerikai mesterfokozatú oktatásra emlékeztetnek.

Más és más módon ugyan, de mindkét rendszerben nagyon szerettem tanítani. A tanítástól visszavonuló tanárnak alig akad

szebb élménye annál, mint hogy akár 40-50 évvel ezelőtti diákok a tízezer kilométeres távolság ellenére is gyakran jelentkeznek, kapcsolatot tartanak, vagy barátságba kerülnek volt tanárukkal, ami természetesen az amerikai doktori diákok esetében majdnem mindennapi élmény. Van-e jobb, tartalmasabb szakma, mint a tanítás?

– *Tanítványaid közül sokan lettek politikusok. Min múlik az, hogy valaki a szürkébb tanári szobából átlépjen a fényesebb politikai színpadra?*

Ambíció, küldetéstudat, hatalomvágy mind közrejátszhat abban, hogy egy jónak tartott elgondolást, teóriát valaki megkíséreljen megvalósítani a gyakorlatban. Nem egy professzorból lett kiváló politikus, hogy csak Woodrow Wilson amerikai vagy Tomáš Masaryk csehszlovák elnököket említsem. A tudósban azonban sokkal gyakoribb lehet az olyan szakmai ambíció és küldetéstudat, ami visszatartja a pályaváltástól. Ebben még az is közrejátszhat, hogy a politikai pályán elkerülhetetlenek a kompromisszumok és a megalkuvások, amelyek talán nem elfogadható korlátok a tudósok többsége számára. Ilyen esetben nem tűnik „szürkébbnek” a tanári szoba, mint a politikai pálya. Történeti kutatásaim és munkáim révén egyébként – úgy érzem – máig is társadalmi cselekvő maradhattam.

– *Az egyetemet – ami régen a Keleti Akadémia, később a Királyi Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem volt önállóan, majd a József Nádor Tudományegyetem kara – 1953-ban Marx Károlyról nevezték el. Nomen est omen: mit gondolsz ma Marxról?*

– Kérdésed érdekes, s bármily meglepően hangzik, egyáltalán nem csak a múltra vonatkozó kérdés. A szociális érzékenység a szociális politika révén ma sem veszítette el aktualitását. Egyetemi tanulmányaim első két évében, 1949–1950-ben olvastam Marx alapvető műveit, közöttük *A tőkét*. A munka

logikája megragadott. Marx hihetetlenül szellemesen, gyilkos iróniával írt általa cáfolásra ítélt munkákról. (Történelmi művei közül elsősorban a Louis Napoleon Brumaire 18-ája című, III. Napóleonról szóló szenzációs munkájára utalok.) Marx fő műve *A tőke*, 1867-ben jelent meg másfél évszázaddal ez előtt. Egészen természetes, hogy a tudomány és az ismeretek robbanásszerű fejlődése, mint gyakorlatilag minden más egykori szerző esetében is, avíttá tett sok mindent életművéből. Amint Robert Gilpin 2000-ben megjelent, kiváló munkájában joggal fogalmazta: „Több új ismeretet dolgoztak ki az elmúlt 30 évben, mint a megelőző öt évezredben”. (Robert Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism. The World Economy in the 21st Century*, Princeton University Press, 2000, 15.). Ugyanakkor Marx munkásságának sok eleme kiállta az idők próbáját. Vagy építőköve lett későbbi felismeréseknek, vagy esetenként változatlanul érvényes.

Marx munkásságának fő konklúziója és még inkább utópisztikus előrejelzései nem váltak be. Marx ugyan munkája egyik forrásának tekintette a francia, úgynevezett „utópista szocialisták” munkásságát, de utópia helyett a tudományos szocializmust kívánta megalapozni. Ez sok szempontból ugyan igaz, de az idő távlatából nyilvánvaló, hogy Marx ugyanakkor maga is változatlanul utópista maradt, különösen előrejelzésében. Magam úgy vagyok vele, hogy sokat merítettem szemléletéből, miközben sok mindent irrelevánsnak tartottam. Ezt nemcsak most mondom. Már 1982-ben Ránki György barátommal írott *Az iparosítás s az európai perifériák* (Cambridge University Press) című könyvünkben is ez a szemlélet tükröződött. Miközben elfogadtuk valós megállapításaikat, vitába is szálltunk például a háború utáni népszerű neomarxista „centrum-periféria” és „függőségi teória” egyoldalúságaival, melyek sok igazság mellett ugyanazt a marxi tételt szajkózták, amit a történelem már megcáfolt, hogy a gazdag és elmaradott országok kapcsolata révén a gazdagság az egyik, a nyomor a másik oldalon megszakíthatatlan körben újratermelődik.

Az amerikai marxista, a Stanford Egyetem professzora, Paul Baran 1952-ben így foglalta össze érveit: „A kelet-európai országok tömege, Spanyolország, Portugália, Olaszország és a Balkán, Latin-Amerika és Ázsia, nem is beszélve Afrikáról az elmaradottság, stagnáció és nyomorúság mély árnyékában maradt... Gazdasági fátumuk... a világpiac és a nemzetközi ármozgások függvénye volt... Mindez kizsákmányolásra, kiáltó korrupcióra és igazságtalanságra vezetett... Az imperiaalista hatalmak eltorzították ezen országok fejlődését, ami tartósodott, és a függőség állandó újratermelődésére vezetett” (Paul A. Baran, *On the Political Economy of Backwardness*, The Manchester School of Economy and Social Studies, January, 1952, V. XX, No. 1., 66–67).

Nem megdöbbenő, hogy Európa populista politikusai és pártjai ma is kicsit hasonló nézeteket kevernek jobboldalionalista szövegeikbe? A mai magyar politika egyes véleményformálói is a Nyugat kizsákmányoló szerepét emlegetik, s – egyébként a tényekkel éles ellentétben – arról beszélnek, hogy a tőkekiáramlás az országból nagyobb, mint amit az Európai Unió folyósít az országnak. Egyes kelet-európai politikai vezetők egyaránt arról beszélnek, hogy az EU hatalmas, a nemzeti jövedelem 4%-a körüli támogatása nem ajándék, hanem jár, mintegy visszafizetése az itt nyert profitok egy részének.

Marx az 1860-as években a kapitalizmus alaptendenciáját a gazdagságnak és a nyomornak a társadalom két ellentétes pólusán történő felhalmozódásában nevezte meg. Mentségére legyen mondván, életében ez volt a valóság: a gazdagság az egyik, a nyomor a másik oldalon halmozódott az ipari forradalom egész századában 1770 és 1870 között. Valóban ez a folyamat játszódott le, a bérek stagnáltak, a profitok az égbe emelkedtek. Marxszal ebben a döntő kérdésben ugyanaz történt, mint előtte Thomas Malthussal a 18. század végén, amikor a népesedési elméletét publikálta, s azt írta, hogy az agrártermelés nem tud lépést tartani a lakosság gyors szaporodásával, ezért az éhség és az ennek nyomán fellépő járványok időről időre

megettizedelik a lakosságot. Ez valóban így volt évszázadokon keresztül, de pont akkor, amikor Malthus megjelentette művét, éppen megváltozóban volt a trend az agrárforradalom lejátszódása okán, amit Malthus nem láthatott előre. Nagyjából abban az időben, amikor *A tőke* megjelent, tehát éppen az 1860-70-es évektől, a bérek emelkedése is megindult. A Marx által látott és örökösnek tartott állandó elnyomorodás folyamata is megváltozóban volt.

Marx számos tétele elavult, gondolatrendszerének központjában álló több tételét időszerűtlenné tették a történelmi változások, de elemzése számos esetben kiváló és inspiráló. Hadd említsem meg a 20. század egyik legnagyobb közgazdászának, az osztrák születésű harvardi professzornak, Joseph Schumpeternek tételét, ami két generációval Marx után született, és amiben azt jövendölte, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlenül annyira megváltozik, hogy amivé alakul, azt „ízlés kérdése lesz kapitalizmusnak vagy szocializmusnak nevezni”. (Capitalism, Socialism and Democracy, 1942)

Hadd utaljak továbbá csak két ismert munkára ebben a vonatkozásban. New Yorkban 1964-ben, a hidegháború közepén megjelent egy könyv a közgazdasági elméletek történetéről. A Marxról írott fejezet azzal kezdődik, hogy Marx a „világtörténelem kiemelkedő alakja (towering figure), nagyon kiváló közgazdász”. Miközben egyértelműen leszögezi, hogy Marx munkaérték-többletérték termelési teóriája elavult, hozzáteszi, hogy ez mégsem érinti a „briliáns elemzés érvényességét” (Eduard Heimann, *History of Economic Doctrines*, Oxford University Press, 1964, 141., 156., 161. oldalak).

Hogy a legújabbat említsem, az elmúlt évek valóságos szenzációjává vált a francia közgazdaságtudomány professzorának, Thomas Pikettynek majd 700 oldalas ragyogó, sok nyelvre lefordított és valóságos bestsellerré vált könyve, *A tőke a 21. században*. Franciául 2013-ban, angolul 2014-ben jelent meg. Már a cím is egyértelműen utal Marx fő művére, *A tőkére*. A szerző világosan bemutatja, mi avult el Marx elméletéből

(amint Malthus és Ricardo elméleteiből is), bemutatja, hogy a 19. század két zseniális közgazdájára, Ricardo és Marx egyaránt apokaliptikus előrejelzésekbe bocsátkozott, ami nem vált be. De ezek az előrejelzések nem voltak kevésbé szélsőségesek, mint a 20. század nem egy vezető közgazdájának, így például a Nobel-díjas amerikai Simon Kuznetsé is, aki hasonlóan szélsőséges vágyálmok „happy end”-es következtetésére jutott a jövedelmi egyenlőtlenségek történelmi trendjét illetően. Amikor Piketty leszögezi, hogy Marx apokaliptikus képe a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlásáról, a csökkenő profitrátáról és sok másról elavult, mint Ricardo és sok más közgazdász számos tétele is, ugyanakkor bemutatja és kiemeli, ami Marxban maradandó. Egyértelműen leszögezi, hogy „Mindezen limitációk ellenére Marx analízise igen sok szempontból változatlanul releváns maradt”. Tétele a gazdagság „példátlan koncentrációjáról az ipari forradalom idején” olyan példa, „amelyből a mai közgazdák inspirációt meríthetnek” (Thomas Piketty, *Capital in the 21st Century*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014, 10. oldal). Gondoljunk csak a legutóbbi évek politikai vitáira! A sokat emlegetett legfelső társadalmi egy százalék aránytalanul hatalmas részesedésére a megtermelt nemzeti vagyontól; gondoljunk a világ számos térségében (keleten és nyugaton egyaránt) épülő új kapitalizmusokra, melyekben egy szűk, összefonódott gazdasági és politikai elit rabolja ki az országokat. A gazdagság „példátlan koncentrációja” ma is valóban égető kérdés.

– *Tehát úgylátod: amit a nagy illuzionisták mondtak Campanellától Adam Smith-en át Marxig, hogy a „gemeinwesen” elébe kerülhet a „geldwesennek”, és lehetséges egyszer közösségi társadalom, az csupán illúzió volt, vagy van mégis értelme az „eszme” újragondolásának, miként például az imént idézett és a mostanában nagyon divatos Thomas Piketty is írja...*

– A 20. század elején mintha áttört volna a kollektív társadalom gondolata és törekvése. A bolsevik forradalom új,

kollektív társadalmat ígért, nemcsak a falu kollektív átalakításával, de még a városokban is 4-5 család kollektív együtt-lakásával, közös konyhájával is. Az első cionista bevándorlók Palesztinában kibucokat szerveztek, ahol a gyerekeket sem a családban, hanem a kollektíva együttesében nevelték, közös konyha és étkezés volt; aki a kibucon kívül dolgozott, az is beadta fizetését a közösbe. Mindent újra akartak kezdeni egy kollektív életforma jegyében. Nemcsak a szocialista típusú rendszerkísérletek voltak kollektivisták, hanem a más új, alternatív próbálkozások is. Így született a fasizmus is. Mussolini 1935-ben írott tanulmányában fejtette ki világosan a fasizmus doktrínáját, s ebben azt írta, hogy a 19. század az individualizmus százada volt, a 20. század a kollektivizmus százada lesz. Ő azonban a kollektivizmust az állam égisze alatt képzelte el, az egyén teljes alárendelődése alapján a mindenható állam irányítása alatt. A fasiszta mozgalmak mindenhol kollektivista tömegmozgalmak voltak. Valóban úgy tűnt, hogy az individualista kapitalizmus korszaka leáldozóban van.

Az alternatív és ígért kollektivista rendszerek azonban mind megbuktak a század során, de már bukásuk előtt is jórészt fokozatosan feladták, vagy legalábbis erősen mérsékeltek kollektivista gyakorlatukat. A mai nacionalista kollektivizmus csupán üres frázis, ami mögött kicsiny csoportérdekek lapulnak. A kapitalista gazdasági rendszerrel együtt az individualizmus újra diadalmaskodott, annál is inkább, mivel a vezető kapitalista nagyhatalom, az Egyesült Államok, már történelmi kialakulása következtében is a leginkább individualista társadalmat formálta ki. A kollektivista álmok tehát megghiúsultak, a nagy illúziók szertefoszlottak és foszlanak.

Modern történelmünk mégis tele van nagy illúziókkal. Ezek egy része fontos, emberi-társadalmi álom. Nagy illúziók nélkül még a középkorban lennénk. A meg nem valósult illúziók újragondolása, úgy érzem, rendkívül fontos, mert célokat ad, munkát és küzdelmet inspirál, s enélkül nem lenne társadalmi haladás. Mindig élnie kell a bennünk és a nagy társadalmi

mozgalmakban történő ideális elgondolásnak, arról, hogy mi lenne jó a társadalomnak, mit kellene megváltoztatni. Ha belegondolunk, a felvilágosodás gondolatrendszere a 18. században nagy illúzió volt csupán, minden eleme álmodozás a gyökeresen eltérő valóság közegében. Mára azonban nem kevés valósult meg az idealista „társadalmi szerződés” gondolatrendszeréből, Montesquieu álmodozásából az állam új rendjéről ahol a végrehajtó, törvényhozó és igazságszolgáltató ágak egymástól függetlenek. Sajnos azonban manapság ismét nem egy országban, Kínától a putyini Oroszországon keresztül Törökorszáig, Közép-Európáig és a Balkánig, a törvényhozó és igazságszolgáltató hatalmi ágazatokat ismét alárendelték a végrehajtó hatalomnak, más szóval visszakanyarodást látunk a diktatórikus hatalom felé.

A marxi illúziókból született meg a szakszervezeti mozgalom, a munkás érdekvédelem és a szociáldemokrácia, ami a hatalomban nem keveset tett az emberiség helyzetének megjavításáért. Elég, ha 1932-re gondolunk, amikor a svéd szociáldemokrata párt hatalomra jutott, és Európa első jóléti államát kezdte kialakítani, a világtörténelem máig legsúlyosabb nagy gazdasági válsága közepette. Az idealista illúziókból született a demokratikus jóléti állam és a nemzeti elzárkózást és ellen-ségeskedést felszámoló Európai Unió is. A föderalista illúziók, az Európai Egyesült Államok gondolatai akkor születtek a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor a háborús tömbök formálódtak, és Európa alvajáróként araszolt a világháború felé. Ha meggondoljuk, hogy a két világháború között, ami nem valódi béke, hanem – mint a francia Foch marshall mondta – két évtizedes fegyverszünet volt csupán, már javaslatot is beterjesztettek a Népszövetséghez Európa föderális átalakítására, majd 1941-ben Mussolini fasiszta szigetbörtönében született meg az első konkrét felhívás a háború utáni új föderális Európa elképzeléséről, akkor világossá válik, hogy a legmerészebb illúziók legalábbis részleges megvalósulásának hosszú és sikeres története van. Fenntartásuk azonban mindennapi politikai harc

kérdése, hiszen félresöpprésükért is mindennapi harc folyik a mai Amerikától a mai Közép- és Kelet-Európáig.

A „nagy illuzionisták” tehát nélkülözhetetlenek, és hatalmas szolgálatot tettek az emberiségnek akkor is, ha a „geldwesen” erősebbnek is bizonyult a „gemeinwesen”-nél. Nem mondhatjuk azonban, hogy teljesen félresöpörte azt.

– Mostanában nagy divat lett a disztópia (a negatív utópia). Yuval Noah Harari könyve (mint egykor a „kommunizmus kísérlete”) hónapok alatt járta be a világot. Harari Marxhoz hasonlóan nem képzetlen ember, de a súlypontot máshová helyezi, s könyve végén a következő kérdést teszi fel: „Mi lesz a társadalommal, a politikával és a mindennapi élettel, ha nem a tudatos, de rendkívül intelligens algoritmusok majd jobban ismerhetnek bennünket, mint mi saját magunkat?”

– A legkülönbözőbb utópiák mindig divatosak és kelendők voltak. Az emberek szeretik a jövőről elképzelt leírásokat, fantáziákat. Megvallom, én nem tartozom közéjük. Az elképzelt jövő lehet nagyon érdekes és megdöbbentő, de zömében majdnem mindig hibás vagy téves. Ha visszagondolunk a 19. századi utópisták jövőleírásaira, amire annak idején Madách Imre is utalt az Ember tragédiájának falanszter-jelenetében, ahol Michelangelóval széklábat faragtatnak, akkor nyilvánvaló, hogy nem az történt, amit előre jeleztek. Néhány évtizeddel később, amikor London, elsőként a világon már gigantikus nagyvárossá növekedett, és a forgalom, a lovas kocsik és más lóvontatású járművek forgalma szokatlan és akkor megdöbbentő méreteket öltött, írások jelentek meg arról, hogy a jövőben az utcák járhatatlanná válnak a mindent elfedő lótrágyától. A mi korunkban, pár éve talán, olyan írások jelentek meg, hogy a technika fejlődése, a robotizáció az állások 40%-át megszünteti majd. Mára ezt korrigálták, és csak 10%-ról beszélnek, mert a technikai fejlődés új munkaköröket és állásokat is teremt. Valójában nem vagyunk képesek az igazán pontos előrejelzésre, mert számos olyan új

tényező jelenik meg, amit a legnagyobb képzelőerő sem vehet előre.

Marx arra gondolt, hogy a technikai fejlődéssel az emberek majd csak napi néhány órát kell dolgozniuk, és az idő zömét más tevékenységekkel töltik el. Ha arra gondolunk, hogy a komputer körüli hatalmas technikai forradalom jelenében az ebben a szektorban foglalkoztatott emberek inkább napi 10-12 órát dolgoznak, hosszabb munkaidőben, mint az annak idején kiharcolt napi 8 óra, akkor ráébredünk: megint valami más történt, mint ami 150 évvel ezelőtt logikusnak tűnt. Harari egy egész új osztályról is beszél, a társadalom nagy részéről, amely munkanélküli és nem is alkalmazható. Ahogy az ő fantáziája is határtalan, az emberiség találékonysága még inkább az, és olyan válaszokat formál majd az újonnan felmerülő kérdésekre, melyeket nem tudtunk előre elképzelni.

Ki gondolta volna a két-háromszáz évvel ezelőtti agrártársadalmak világában, hogy a mezőgazdaság mára az aktív népesség 2-3%-ának foglalkoztatásával a sokszorosát fogja termelni, mint akkor, s az emberek 75%-a különböző szolgáltatásokban fog dolgozni? Magyarán szólva, nem eszem meg a futuroológia merész és sokszor érdekesnek tűnő elgondolásait, jövőképét, és nem keresek választ feltett kérdéseikre sem. A kételkedés joga számomra erre is kiterjed.

– Igen, de Marx jelmondata is ez volt: *„De omnibus dubitandum est”* (Descartes). Szerinted a magyar szellemi életben, a közgazdaságtanban mikortól számíthatjuk a „kétkedések korát”, és milyen nézetek voltak relevánsak számodra?

– Ezzel kapcsolatban két témáról szeretnék szólni. Az egyik történelmi és személyes, a másik mai vonatkozású és a jövőre utal.

Ami az első témát illeti, a „kétkedés kora” mindenki számára máskor kezdődött. Voltak, akik számára kezdetektől, s voltak,

akik számára talán soha. A szellemi életben és a közgazdaságtanban Magyarországon, a háború utáni fél évszázadra visszatekintve, mint tömegjelenség talán egyaránt 1953 után. Az 1953–56 közötti évek katartikusak voltak Magyarországon. De hozzátehetem: ezt az 1949–1953 közötti sztálinista időszak készítette elő a kirakatpererekkel, erőszakos kollektivizálásával, agymosó, ostoba propagandájával. De most nem az általános történelmi folyamatokról beszélgetünk, s hadd térjek máris át kérdésed számomra személyes vonatkozására. Mikor kezdődött nálam?

Gyerekkorom és főként a háború éveinek legszemélyesebb élményei vezettek arra, mely 15-16 éves koromra mély meggyőződésemmé vált – hogy az Internacionálé ismert sorát idézzem –, hogy a „múltat végképp eltörölni”. Ne húzd fel a szemöldöködet, 15-16 éves voltam, ugyan történész akartam már lenni, de még nem voltam az. Nem ismertem például Marc Bloch és a már említett Annales-iskola téziséét az úgynevezett „longue durée”-szemléletről, amit Bloch talán azzal fejezett ki a legplasztikusabban, hogy a jelen csupán egy picinyke pont a múlt hosszú vonalának a végén. A múlt nem hagyja magát eltörölni, hanem mindig benne van a jelenben is, és befolyásolja a jövőt.

Nos, mikor is kezdődött? Ezt sohasem lehet egyetlen évhez kötni, de 1952 talán fontos év volt ebből a szempontból. Ekkor ugyanis apámat, aki lelkesen munkálkodott az újjáépítésen és a múlt eltörlésén, ok és magyarázat nélkül elbocsátották állásából, és egy évig még munkát sem engedtek vállalnia. Ott-hon ült, ide-oda fordult igazságáért. Hiába. Belebetegedett. Én egyetemista voltam, nagyon keveset, – még emlékszem is, – 600 forintot kerestem, de bútordarabokat kellett eladni, hogy valahogy megélhessünk. A kiáltó igazságtalanságok egyik kicsiny villáma belénk csapott.

És akkor jött 1953 és Nagy Imre, aki egyébként az egyetemen tanárom volt, ha nem is voltam vele semmilyen közvetlen kapcsolatban. Végigültem az emlékezetes Petőfi Kör összes

vitaülését. Ömlött a sok információ, az 1956-os februári Hruscsov-beszéd Sztálin rémtetteiről, majd magam is fiatal tanársegédként ott vonultam diákjaimmal a Bem-szobortól a Kossuth térre, hogy meghallgassam Nagy Imrét. 1956. október 23-a volt.

Hosszú történelmi folyamat részese voltam. Halmazódó, tornyosuló kérdéseimre kerestem a megfelelő válaszokat. Milyen nézetek voltak azok, melyeket azután relevánsnak találtam? Ezen a ponton egy újabb hosszú eseménysorozatra kell utalnom.

A teljes bezártság mintegy évtizedes időszaka után hirtelen megnyílt a világ. Két értelemben is. Először is olyan munkákat lehetett olvasni, ami korábban kizárt volt. A könyvtárakban is zárt gyűjteménybe voltak téve, hozzáférhetetlenül. Még fontosabb volt számomra, hogy olyan levéltári anyagokba szabadulhattam be, kutathattam, ami az 1950-es éveket nyitotta fel számomra. Erről írtam egy kis könyvet, az '50-es évek gazdaságpolitikájának gazdagon dokumentált kritikáját. A kiadó (a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó) több mint egy évig hezitált, hogy kiadhatja-e. A végén 1964-ben valóban kiadta egy szokatlan és furcsa kiadói előszóval, amiben munkámat vitathatónak, de éppen ezért vitára bocsátandónak tartja. Friss István, a gazdaságpolitika akkori egyik nagyfőnöke élesen nekem támadt a sajtóban. Bródy András kollégám szintén egy éles válaszcikkben védelmemre kelt.

De kinyílt a világ fizikailag is. A rugalmasabb, reformorientált új Kádár-rezsim útlevelet adott, és utazhattunk Nyugatra. Első ilyen utam 1960-ban Svédországba vezetett, a Nemzetközi Történeti Társaság világkongresszusára, ahol életemben először találkoztam nyugati kollégákkal, és hallgathattam előadásait. Három olyan volt kollégámmal és barátommal is találkozhattam, beszélgethettem az esti órákban, akik 1956 után vándorbotot vettek a kezükbe, és éppen Stockholmba keveredtek. Megvilágító beszélgetések voltak, első közvetett benyomások a „svéd szocializmusról” ami hatékony és valós volt.

Mint turista, rácsodálkoztam a nyugati világra, Párizsra, Rómára. De mindezeknél sokkalta fontosabb volt, hogy 1965-ben a British Council egyhónapos angliai ösztöndíjat adott, amikor is szakmám legkiválóbb angol képviselőivel ismerkedtem meg személyesen. 1966-ban az amerikai Ford Alapítvány ösztöndíjat ajánlott nekem, és az év nyarán egy évre New Yorkba utazhattam, ahol azután a Columbia Egyetemen dolgoztam. Itt ismerkedtem meg az úgynevezett nyitott könyvtári rendszerrel, ami azt jelenti, hogy nem kikérni kellett könyveket, hanem be lehetett menni a polcok közé, és onnan bármit levenni, és egy munkaasztalnál olvasni. Új világ nyílt meg előttem. Olvastam, olvastam, olvastam. Megismerkedtem a nyugati közgazdasági és történeti irodalommal. Ezt az évet „második egyetememnek” tartom, hiszen számtalan olyan munkával, nézettel ismerkedhettem meg, ami az én egyetemi tanulmányaim során – Magyarország egyik legrosszabb időszakában, az 1949–1953-as években – kizárt volt.

Bekapcsolódtam a nemzetközi történész-, gazdaságtörténész-vérkeringésbe, rendszeresen jártam a nemzetközi konferenciákra. Meg kell jegyezni, szerencsések voltunk, mert a nyugati kollégák, a hidegháború kellős közepén is be akartak vonni közép- és kelet-európai történészeket a nemzetközi vérkeringésbe, de számukra elsősorban lengyel és magyar történészek jöhettek számításba, akik már szakítottak az elavult dogmákkal, és nem propagandának fogták fel munkájukat. A nyugati marxizmus is egészen más volt, igazi elfogadott vitapartner. Így került sor arra, hogy 1965-ben Eric Hobsbawm, az egyik leghíresebb angol történész meghívott előadónak (Ránki Györggyel együtt) az általa szervezett nemzetközi társaság kongresszusának egyik szekcióülésére. Ez időtől haláláig szoros barátság alakult ki közöttünk.

Ez utóbbi epizód 1965-ben fontos állomássá vált életemben. Lényeges szakmai újraorientáció kezdetévé. Hobsbawm ugyanis egy összehasonlító történeti témáról szervezte kongresszusi szekcióját, és bennünket is egy összehasonlító kelet-európai

téma előadására kért fel. Addig mindig a modern kori magyar gazdaságtörténetet kutattam, arról írtam, 1966-ig Ránki barátommal már négy könyvet publikáltunk e témakörből. Az összehasonlító történeti kutatás érdekessége és izgalma elragadott. Azóta is csak ezzel foglalkozom. Érdekességgént említem, hogy az 1965-ös kongresszus után, a New York-i Columbia Egyetem gazdaságtörténeti professzora, Shephard Clough, Budapestre utazott, megkeresett bennünket (Ránki Gyurival), és a Gerbeaud kávéház teraszán felkért egy Közép- és Kelet-Európa 19–20. századát felölelő gazdaságtörténeti kötet írására. Ez volt az első ilyen jellegű vállalkozásunk, és a kötet 1974-ben a Columbia University Press kiadásában meg is jelent.

Ugyanezekben az években újtára indult a magyar gazdasági reform munkálata is. Meghívtak, hogy történelmi elemzéssel vegyek részt a tevékenységben. Ez újabb fontos állomás volt a reform munkálataival összefüggő nemzetközi gazdasági folyamatok és törekvések megismerése szempontjából is.

Új ismeretek szerzésének, a kételkedés és új hitek, felismerések bontakozásának évei voltak ezek számomra. Az 1970-80-as évekre már határozottan új világnézet, egy modern szociális rendszer, a hatékony, nyitott gazdaság ideálja alakult ki bennem. Ismertem és hasznosítottam a modern gazdaságtörténeti, közgazdasági nézeteket, és ezekre alapoztam munkámat. Ezzel kapcsolatban említem, hogy az 1970-es évek végén egy új angol nagykövet jött Budapestre. Meghívott vacsorára, és elmondta, hogy a posztjára való felkészülés alatt elolvasta egy angol kiadó által (David & Charles) kezdeményezett és Ránkival írott, Angliában megjelent könyvünket Magyarország 19–20. századi gazdaságáról, és nem tudta eldönteni, hogy Magyarországon vagy emigrációban élő magyar történészek írták-e. Így igazolódott vissza, hogy már nemzetközileg is releváns gondolatrendszerben dolgoztunk.

Az ígért második téma a mára vonatkozik. Többször említettem a mai zsákutcsás, hazafias jelszavakkal operáló, idegen

beáramlás veszélyére hivatkozó nacionalista ideológiát, ami eluralkodóban van Közép- és Kelet-Európában. Tudom, hogy sokan kételkednek ebben. A szavazók, akik ellene szavaznak például Magyarországon, egyelőre csak a lakosság 30%-át képviselik. De az elmúlt években több mint félmillió ember, többnyire fiatal, elhagyta az országot. Ezek is jobban bíznak az Európai Unió adta nagyobb lehetőségekben, mint a hazai nemzeti ideológiában. A kételkedők azonban az egész térségben egyelőre kisebbségben vannak. A tudatlanság is szerepet játszik ebben.

Az államszocializmus esete is példázza azonban, hogy az erőszakos ideológiák és politika nem tudja végül megakadályozni a kételkedést és a kételkedés végül is öl.

– Rátérve a másik mesteredre: Hobsbawn – ha mondhatom így – hozzád hasonlóan nagyon színes egyéniség volt. Nem kétséges, hogy a 20. századi történetírás egyik legjelentősebb alakja. Ismerke a történelmet kívül és belül. Beszélgetésünk idején lenne 100 éves, és kár, hogy már öt éve nincs velünk. Így is jelentősen túlélte az általa rövidnek vélt múlt századot. Nehéz eldönteni azonban, hogy történetírásban mit tartott fontosabbnak: a narratívát vagy a szintézist. Te hogyan vélekedsz erről?

– Valóban a korszak egyik legkiemelkedőbb, legjobb történésze volt, és büszke vagyok rá, hogy a barátomnak mondhattam. Egyedülálló tehetsége volt a különböző történeti folyamatok és jelenségek összefüggéseinek megragadásához, szintézisbe foglalásához. Micsoda – utólag evidens – kiváló ötlet volt az angol ipari forradalmat és a nagy francia forradalmat, amely társadalmi-politikai forradalom volt és a két forradalom két külön országban, de nagyjából párhuzamosan zajlott le, egyetlen, összefüggő és a világot átalakító forradalomként felfogni és bemutatni, amint „A forradalmak kora” című kötetében tette! Ez a szintetizáló szemlélet tette különlegessé világhírű tetralógiáját, az előbbi kötet után „A tőke kora” és „A birodalmak kora”, amihez később negyedikként „A szélsőségek

kora” csatlakozott. Egyedülálló módon tudta összekapcsolni a gazdasági, társadalmi, politikai és művészeti folyamatokat, melyek egy korban, sokszor látszólag egymástól függetlenül bontakoztak ki, de melyek szoros összetartozását briliánsan fejtette fel. Gyönyörűen írt, munkái megvilágító erejűek, tartalmukat nem terhelte a német történetírás mindig hatalmas jegyzetapparátusa sem, írásai rendkívül olvasmányosak.

Hobsbawm együtt született a bolsevik forradalommal 1917-ben. Életének első szakasza rendkívül hányatott volt. Nagyon korán teljesen árván maradt, szülei osztrákok voltak, de ő Egyiptomban született, élt Ausztriában, Németországban, Latin-Amerikában, majd végül hamar Angliában kötött ki. Egyetemistaként csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, és a párt megszűnéséig tagja is maradt. Azonban mindvégig önálló gondolkodású és szellemileg is független tudott maradni.

Munkái nagy hatással voltak rám, és ez vezetett az én tetralógiám megírására, amiben az ő módszerét követve fogtam egybe a gazdaság, társadalom, politika és művészetek összekapcsolódó folyamatait. Legalábbis az első két kötet teljes szintézist nyújtott. A második kettő már nem ölelte fel a művészeteket, és a politika is csak másodlagos szerepet kapott bennük. Az én tetralógiám is összehasonlító történelem, Közép- és Kelet-Európa viharos történeti útját mutatja be a 19. századtól napjainkig. A négy köteten – a *Kisiklott történelem*, a *Válságos évtizedek*, a *Terelőúton*, és *A szovjet bloktól az Európai Unióba* – az 1980-as évektől 2009-ig dolgoztam.

Nem kell mondanom, mennyire örültem, amikor a *Válságos évtizedek* – aminek háromszor futottam neki, és írtam újra, és amit jelentősen kibővítettem – harmadik és végső változatát a University of California Press 1998-ban kiadta. A kiadó szakembereket kért fel a könyv néhány soros jellemzésére, amit azután a könyv borítójának hátsó oldalán nyomtattak ki. Daniel Chirot, a Washington University szociológiai professzora a következőket írta: „Mint Eric Hobsbawm mesteri történeti munkái Európa gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulásainak

történelmét, Berend könyve az átalakulások hatalmas változatait mutatja be, és meggyőzően bizonyítja, hogy ezek mind összetartoznak”.

Egy másik, Kelet-Európa-szakértő professzor, David F. Good is hasonlóképpen emelte ki a szintetizáló karaktert: „Berend bemutatja az összetartozó kapcsolatot a régió két jól ismert és látszólag ellentmondásos jelensége, a megkésett gazdasági fejlődés, a befejezetlen társadalmi és politikai átalakulások és a jelentős kulturális kreativitás és dinamizmus között az 1890 utáni fél évszázadban”.

A közöttünk levő 13 év korkülönbség az 1960-as évek közepétől kezdődő barátságunk évtizedei során eltűnt. Látogattuk egymást, ő engem Budapesten és Los Angelesben, én sokszor voltam londoni házában. Átrepült az óceánon, és részt vett a 75. születésnapomon, a Kaliforniai Egyetemen rendezett konferencián, és előadást tartott, ami az emlékkötetben meg is jelent. Én kétszer is átrepültem Londonba az ő 90., majd 95. születésnapján rendezett ünnepségre. Ekkor láttam utoljára, röviddel azután meghalt. Eric Hobsbawmmal való kapcsolatam életem egyik meghatározó jelentőségű barátsága volt. Visszatekintve, mindössze három ilyen meghatározó barátság járult hozzá életem és szakmai utam formálásához. De miért is mondom, hogy „mindössze”? Ez hihetetlenül sok.

– Mi volt az oka annak, hogy Magyarország már a brezsnyevi idők kezdetén (a '60-as évek közepétől) új gazdasági reformra gondolhatott? Történetileg van-e ennek értéke? Negatív vagy pozitív a Kádár-korszak középső korának (1972-ig tartó) mérlege? Vagy volt-e egyáltalán valamilyen hozadéka? Hogyan emlékszel vissza az intranzigens moszkoviták és reformpártiak küzdelmére?

– A '60-as években már világossá kezdett válni, hogy az importpótló iparosítás és az extenzív, főként új munkaerő bevonásra alapozott szovjet modell nem működik tovább, változásra van szükség, amit – korábban már említettem – Csehszlovákiában

(Ota Šik) csakúgy, mint Magyarországon sokan felismertek. A cseheknek ez nem sikerült, mert a szovjet katonai beavatkozás, pontosabban a Varsói Szerződés csapatainak inváziója és egy szélsőséges reformellenes kormányzat nyeregbe ültetése ezt megakadályozta.

Magyarország egyedül állt a piacosítási reformokkal, melyek a merev központi tervezést is felszámolták. Miért? Úgy gondolom, 1956 következtében. A Brezsnyev-rezsim is belátta, hogy egy kicsit, bizonyos határok között engedniük kell az ország pacifikálása érdekében. Ennyiben a forradalom leverése ellenére is sikereket ért el.

Megítélésem szerint ennek jelentős történelmi értéke volt. Végül is a reform lényeges szerepet játszott a gazdaság fellendülésében, a hiánygazdaság klasszikus jelenségének – amit Kornai János oly kiválóan elemzett – felszámolásában. Ez nagyon is pozitívan értékelhető a Kádár-éra, ahogy nevezed, közepe korszakában.

Miben álltak ezek a pozitívumok? Mindenekelőtt abban, hogy az akkori generációk élete lényegesen megjavult. Emelkedett az életszínvonal, megnőtt a választék a boltokban, 1965 után nem volt többé húshiány vagy más hasonló hiányok. A mezőgazdaság rendkívül fellendült, és sok szempontból nemzetközi értékű sikereket ért el a hozamokat illetően. Mindez a Fehér Lajos vezette sajátos és egyedüli magyar kollektivizálás eredménye volt. Mint ismert, 1960 körül a szovjetek erős nyomására, kötelező volt visszatérni a korábban kudarcos szövetkezetesítéshez. Ez Lengyelországon kívül mindenhol megtörtént, de a magyar kollektivizálás családi magántulajdonban hagyta az állatállományt, és piacra termelő kis családi magánparcellákat hagyott meg. A reform talán ebben a szektorban volt a legsikeresebb.

Valamelyest nyitni lehetett a világra is. Ez gazdaságilag a nyugati kereskedelem növekedésében realizálódott. Az emberek életében azonban az utazás szabadságával és az autózás

nálunk újszerű élményével érdemi életminőség-javulással járt. Egészeiben az úgynevezett „kis szabadságok” elnyerése érdemben javította az életet. Hogy mellékesen említsem személyes életem akkori nagy élményeit, először életemben lakást kaptam, amit az egyetem közreműködésével építtethettünk. Addigra már családom, 6 éves gyerekem volt, ennek ellenére közel 8 évig nem jutottam önálló lakáshoz. Akkor pedig autót vehettem, és autóval utazhattunk Párizsba. Szavakkal nehéz elmondani, hogy ez mit jelentett.

Talán ennél is nagyobb jelentőségű volt, hogy a rezsim összeomlása idejére Magyarországon már kvázi-piacgazdaság, a világpiacon árhoz igazodó árrendszer alakult ki. A magánszektor egy része privatizálódott, új kis magánvállalkozások jöhettek létre. A külföldi tőke érdeklődése a régióban először Magyarország iránt kelt fel, befektetései itt kezdtek megvalósulni, és kezdett realizálódni még a rezsinváltás előtt, a '80-as évek végén. Ez hihetetlen előnyt adott az 1989 utáni rendszerváltás és átmenet éveire. A '90-es évtized jó részében Magyarország az átalakulás minta- és sikerországának számított, a legnagyobb külföldi befektetések lendítették fel a gazdaságot. Mindez rendkívül biztató volt az átalakulás sikere, valamint az elkerülhetetlen átalakulási sokkhatás mérséklése és leküzdése szempontjából.

Sajnos, a reformeredmények nagyobbak is lehettek volna, ha nem indulnak meg 1973-ban – a szovjetek biztatására és támogatásával – a reform elleni éles ellentámadások, ami a pártvezetés reformszárnyának, Nyers Rezsőnek, Fehér Lajosnak és másoknak az eltávolításával járt, és visszakényszerítette valamiféle központi kényszerzubbonyba az addig már jócskán önállósuló vállalatokat, és hajsztát indított a legjobb szövetkezetek ellen. A reformgondolkodás és bontakozó életforma ellen dolgozó („kispolgáriság-vita” és hasonló) moszkovita antireformszárny, Komócsin és Biszku vezetésével és mások támogatásával, sajtóhadjárattól kísérve, sajnos, valóban teret nyert.

Kádár, ahogy akkor mondtuk, egyszemélyben vezette mindkét csapatot, a reformtábort és a reformellenes tábort. Hamarosan kiderült, hogy szellemileg erősen hanyatlóban, 1989-re elborulóban volt már. Sokan mégis tőle várták a megoldást – hiába. A Kádár utáni reformtábor új vezérkara rendkívül vegyes volt, nem kevés sanda, személyes karriervágytól vezetett önjelölttel.

A Szovjetunióban új szelek kezdtek fújni. Gorbacsov, a Szovjetunió első olyan vezetője, aki fiatalabb volt nálam (ha csak egy évvel is) új úton indult el. Igaz, nem azonnal. Talán vezetésének első évében magyarországi látogatásra jött. Egy csoporttal az Akadémia egyik agrár-kutatóintézetébe is ellátogatott. Én is ott voltam egy csoport akadémikus és kutató társaságában, és megdöbbenve hallgattam a mintegy 20 fős csoportunknak tartott kioktatását, ami azért udvariasabb formába volt öltöztetve, mivel azt mondta, hogy „a szovjet közgazdák egy része piaci reformokat javasol bevezetni, de ezt én soha nem fogom engedni”. Ez természetesen nekünk szólt. Szerencsére Gorbacsov gyorsan tanult, és az elején megindított visszaélések elleni kampányát a „glasznosztj és peresztrojka”, vagyis a reformorientáció cserélte fel. Mindez ugyan nem volt következetes, gazdaságilag nem is hatékony, ráadásul túl késő is volt. A rezsim összeomlott.

A reform elleni támadás Magyarországon a '80-as évek közepén megtört, és a reform új hulláma indulhatott meg. Azok a folyamatok, amelyek ezekben az években lejátszódtak, jelentős lépések voltak a piacgazdaság és piaci árrendszer felé, és már a rendszerváltás részének tekinthetők. Végül is a rendszerváltás nem az 1990-es tavaszi választásokkal kezdődött, ennek szerves része volt az erről 1989 februárjában született döntés is, sőt a gazdaságban ennél is korábban megindult a piacosítás és a kezdődő privatizálás. A választások, és ami utána következett, csak véglegesítette az átalakulást. Magyarország majdnem „szervesen” nőtt az új rendszerbe, ellentétben Kelet-Németországgal, Csehszlovákiával és a legtöbb térségbeli országgal.

A „fridzsiderszocializmus”-vita és ami mögötte volt

A magyar társadalom nagyobbik része a „hárommillió koldus” országában nyomorban vagy félig nyomorban élt. Ezt tetőzte azután be a háborús évek, majd az '50-es évek különleges szegénysége és általános hiánya. Ahogy Rákosi Mátyás fogalmazta, az „aranytojást tojó tyúkot” nem szabad levágni. Mintegy két évtizeden át különleges nélkülözés világában éltünk.

Ebből a helyzetből lassan és fokozatosan 1960-tól állt be változás. A Kádár-rezsim, tanulva az 1956-os forradalomból, adni igyekezett a lakosságnak, s a politika talpra segítette a mezőgazdaságot, a fogyasztás és életszínvonal valamelyest orientáltabbá vált.

Ne feledjük, Nyugaton már virágjában állt a háború után kialakult fogyasztói társadalom. 1950-ben Nyugat-Európában 177 000 családban volt tévékészülék, de 1970-ben már közel 24 millióban. 1950-ben minden 1000 lakosra csak 7 gépkocsi jutott Olaszországban és 18 Németországban, de a '70-es évek végére ez hússzorosára ugrott Németországban és negyvenszeresére Olaszországban. Sőt: az évtized végére Nyugat-Európában már minden családnak volt autója. Mindennek a híre az utazások – amit a Kádár-éra ugyancsak lehetővé tett – és személyes tapasztalata révén veszedelmessé vált keleten. A Nixon-Hruscsov-„konyhavita” a moszkvai amerikai kiállítás pavilonjában 1959 nyarán felépített és háztartási gépekkel felszerelt modellkonyhában mintegy középpontba állította a fogyasztás és életszínvonal kérdését.

Az 1960-as évektől nemcsak a hús- és egyéb élelmiszerek hiánya szűnt meg Magyarországon, de más fogyasztási cikkek is megjelentek az üzletekben. A legnagyobb szenzáció a háztartások lassanként meginduló gépesítése volt: először a mosógép jelent meg, amit a hűtőszekrény, a televízió, majd a személyautó követett. Első gyermekem születésekor még kézzel kellett mosni a pelenkákat, és a jeges hordta a házunkba a jégtömböket, felkiabált az udvarból – Itt a jeges, a jeges! –, és mentünk le vödörrel egy-egy darab jégért, amit az ósdi hűtőláda tartályába tettünk. Az első háztartási gépek szenzációszámba mentek, hiszen ugyancsak kevés volt belőlük: 1960-ban mintegy 300-320 családra, ezer főre, mindössze

45 mosógép, 10 tévékészülék és kevesebb, mint 4 hűtőszekrény jutott. Öt évvel később ezek a számok valamelyest emelkedtek, de még mindig csak 114 mosógép, 82 tévékészülék és 25 hűtőszekrény állt minden 300-320 család (ezer fő) rendelkezésére. Közben a gépkocsi is megjelent, és különlegesen ritka fogyasztási cikké vált. Szó sem lehetett még fogyasztói társadalomról, ez inkább az álmok világában volt csak jelen.

De mindez gyökeresen megváltoztatta életünket, bizakodással töltött el, feledhetetlenül úgy éreztük, hogy évről évre minden javulóban van. Ugyanakkor úgy érezhettük, hogy együtt emelkedünk az országgal, részesei lettünk a javuló világnak. Kádár János, gyűlölt „muszka vezetőből” szeretett és népszerű ember lett. Magyarország pedig a „legvidámabb barakk” a táborban. Micsoda fordulat volt ez életemben! 1960-ban az egyetem egy emeletráépítési akciója keretében életem első önálló lakásába költözhettem a Zsombolyai utcába, ahol azután életem második 30 évét töltöttem. Hárman laktunk a kis 60 négyzetméteres lakásban, életemben először aludtam másodmagammal egy szobában, a fürdőszobában már nem kellett a fürdőkályhába tüzet rakni, hanem gázbojler melegítette a vizet, és kicsiny mosógép tette lehetővé a pelenkamosást második gyermekünk születése után. A kis konyhában alig fért el, de hamarosan már benne állhatott a hűtőgép, sőt 1961-ben megvettem életem első Škoda Octavia típusú autóját is. Ebben az évben utazhattunk először turistaként Nyugatra a Nemzeti Banktól kapott 95 dollárral a zsebünkben, bár nem engedhettünk meg magunknak egy vendéglői vacsorát vagy cukrászdai beülést, a világ leggazdagabb turistáinak éreztük magunkat. Nehéz leírni az eufórikus boldogságot, ami ekkor eltöltött. Igaz eleinte még H. Feriékhez mentünk vendégségbe a korcsolya-világbajnokság tévéközvetítéseit nézni, de hirtelen úgy éreztük, hogy minden megváltozott, és valami addig elképzelhetetlen magasságokba emelkedett életünk.

Ebben a helyzetben megdöbbentő módon mégis azonnal megindultak a vad doktriner támadások a „kispolgári fogyasztásorientáció” ellen. Az Új Írás című folyóirat 1961-es nyári számában indult el a vita a „fridzsiderszocializmusról.” Hadd ismételjem meg: akkor, amikor minden tizedik családnak volt csak fridzsiderje.

„A személyes javak birtoklásának a vágya – olvashattuk a cikkben – egyre növekszik... felvetődik a kérdés: vajon nem a kispolgári lelkületet fejlesztik-e ki a televízióért, fridzsiderért, víkendházért, autóért való gürcölés évei.” Hamarosan újabb viták és támadások indultak. A „Kicsi vagy kocsi?” vita az autótulajdon ellen irányult, ami a gyermekáldás vállalását korlátozza, a „kesudió-vita” a luxuscikk felesleges importját ítélte el.

Az 1970-es évek elejére mindez frontális támadássá izmosodott a „szocializmustól idegen kispolgáriság”, a közösségi élettől elzárkózó magatartás és fogyasztásorientáció ellen. Mi több, 1975 januárjában, a Népszabadságban már arról cikkeztek, hogy „az egyik legáltalánosabb hiba a szakképzettség és szakmai rátermettség első helyre állítása” a politikai felkészültség és alkalmasság rovására. A Társadalmi Szemle 1973. áprilisi száma szóvá teszi, hogy a munkások szerint az értelmiség „túl van becsülve anyagilag is, erkölcsileg is”. A Társadalmi Szemle 1974. júliusi számában a szerző azt ostromolta, hogy a kispolgáriság a „szocializmus társadalmi áramkörében a privát érdek rövidzárlatát okozza”. A „szerzésvágy, örökös pénzéhség, a tartós és kevésbé tartós fogyasztási cikkek iránti csillapíthatatlan étvágy... a szórakozási igény... a folyton-folyvást kikapcsolódni és sohasem bekapcsolódni akarás kispolgári tulajdonságai elharapóztak” – érvelt a szerző –, és aláássák a társadalmat.

A fogyasztás elleni oktan és ostoba támadás, még úgyszólván a legszerényebb mértékű fogyasztás valóságos kibontakozása előtt az 1960-70-es években szorosan összekapcsolódott, és ideológiai alapot szolgáltatott a gazdasági reform elleni támadáshoz, ami a hiányt megszüntette, és mindez a fogyasztásorientációt elindította. A támadások mögött a szovjet politika állt, s ekkor nyíltan kezdte támadni a „szocializmus különböző modelljeinek” tételét. Az egyetlen valóságos szocialista modell, mint hangoztatták, a szovjet gazdasági rendszer. A cikkezők és az újra teret nyerő doktrinerek politikusok a Kádár-utódlásért csendben meginduló harcban az ehhez való visszatérést szorgalmazták. A sikeresen induló magyar reform megtorpant, vezető képviselőit leváltották. Ezt írtam le „A magyar gazdasági reform útja” című, 1988-ban megjelent könyvem egyik fejezetében. Az ország csak mintegy egy évtized

után tudott visszatérni a reformhoz, ami akkor új, nagy lendületet nyert. A szovjet típusú szocializmus akkor már bomlásnak indult, és hamarosan össze is omlott. Mikorra ez bekövetkezett, Magyarországon már gyakorlatilag piacgazdasági viszonyok alakultak ki, ami nagy indulási előnyt biztosított az országnak az ezt követő átalakuláshoz.

– A magyar vezetés, az MSZMP vezetése, Kádár János és többiek mennyire voltak tisztában – különösen az 1973-as olajválság utáni időkben – az ország valós gazdasági helyzetével? Lehetett-e egyáltalán nyíltan beszélni velük erről, megmondani, hogy milyen irányba haladnak az egyre távolodó nyugati országok? Utólag tekintve: mennyire töltötte ki az általa és a Ránki György szerint leírt „mozgásteret” a Kádár-rendszer? Vagy nem volt más út, csak a „kényszerpálya”?

– Kádárral soha nem volt módom erről beszélgetni. Vele négyszemközt kétszer találkoztam. Először, amikor mint az Akadémia új elnökét, régi szokása szerint hivatalában fogadtam. Ez nem volt kellemes beszélgetés, mert „káderezett”, bár már 55 éves voltam, szüleim foglalkozása érdekelte, hol laktunk annak idején stb. Gyanakodó volt, és nem szerette az értelmiségieket. (A találkozó egyetlen fénypontja az a komikus epizód volt, amikor az elején megkérdezte, hogy mit kérek, mondtam kávé, erre ő azt kérdezte: – És whisky? – Ebbe persze beleegyeztem. Vagy 20 perc múltán látta, hogy már megittam a whiskymet, akkor fogta, és a saját poharából átöntötte az enyémbé, ami még volt benne.) A második találkozás már visszavonulása után történt, amikor interjút akartam csinálni vele múltbeli dolgokról a munkámhoz, de sajnos akkor már meglehetősen összevissza beszélt, függetlenül a kérdéseimtől. Elborulóban volt.

Aczél Györggyel többször is beszéltem ezekről, jól megértette, világosan látta a szovjet akadályrendszert, amin nem tudnak átmenni, de volt benne valami nagy idealizmus, hogy valahogy majd csak menni fog... akkor azonban már nem volt benne a hatalomban.

A '70-es években részt vettem egy Németh Károly, akkori gazdasági titkár vezette tanácsadó bizottságban. Nyíltan és őszintén beszéltünk a bajokról és zsákutcákról. Ez lehetséges volt, de valódi gyakorlati hatás nélkül. Németh Károly egyébként nem értett a gazdasághoz.

A vezetés körüli szakemberek világosan látták a bajokat és a fokozódó lemaradásunkat, de cselekedni nem tudtak. A hivatalos vitákon sok „kemény” dogmatikus számtalan ostobaságot mondott, többek között olyanokat, hogy nem szabad a világpiachoz közelednünk, mert attól csak pofonokat kaphatunk. A vezetés körül, sőt a vezetésben is sok kis képességű és rosszindulatú „keményvonalas” ember volt, akik mindenre készek voltak a hatalomért. (Ez talán soha nem változik a politika szféráiban.)

A helsinki megállapodás után, 1975-től a vezetés egyébként igencsak bizakodó volt. Hirtelen nagyobb nemzetközi mozgásteret kapott. Németország és Anglia is valamelyes barátsággal tekintett erre a kicsit szabadabb és jobban politizáló országra. Feltehetően több lehetőséget láttak a szovjet blokk feltörésére esetünkben. Amerika is így politizált akkor. Jó viszonyban voltam ezeknek az országoknak a nagyköveteivel. Érzékeltem, hogyan tekintenek az országra, és milyen lehetőségeket látnak. Arra azonban nem lehetett számítani a nukleáris konfrontáció korában, hogy adott esetben valóban segíthettek volna, ha nagyobb lépéseket teszünk az eltávolodás irányába.

A mozgástér tehát nem volt nagy, s a vezetés nem is merte tovább tágítani. Lehet, hogy a késő '70-es évektől talán már valamelyest tágíthatták volna, hiszen nem lehetett minden rakoncátlan országot megszállni – igaz viszont, hogy Magyarország

mindvégig meg volt szállva –, és a vezetést mindig el lehetett távolítani belső embereikkel... S míg Kádár az adott viszonyok között, vagyis fénykorában jól politizált, persze, őt is elsősorban a hűség vezette, akkor már messze túl volt fénykorán.

Utólag is úgy látom, hogy kényszerpályán futott az ország, amiből nem volt igazán leágazás, legfeljebb kisebb-nagyobb lazításokat lehetett elérni. Ránki Gyuri barátom írt erről a témáról, és használta a „kényszerpálya” kifejezést a Horthy-rezsim utolsó időszakára vonatkozóan. Egy kis ország, körülvéve meglehetősen ellenséges szomszédokkal, hiszen az ellenségeskedést mindkét fél nem csak elkezdte, hanem fenn is tartotta. És ez már örökölt átok volt, ha nem előbb, de Trianon óta mindenképpen, s megátkozva ellenséges nagyhatalmi „barátokkal”, mint Hitler Németországa és Sztálin vagy Brezsnyev Szovjetuniója, nagyjából a kényszerpálya maradt az egyetlen pálya, amin járni kényszerültek és tudtak. Ki segített és segíthetett volna?

Ezzel kapcsolatban azonban érdemes megemlíteni, hogy hosszú, majdhogynem végtelen kényszerpályás történeti út után 1990-től nyílt hosszú idő után először lehetőség, hogy az ország ne kényszerpályán fusson, hanem függetlenül betagozódhasson Európába, ami akkor úgyszólván népakarat volt. Azonban ha kényszerpályáról beszélünk, ezt a fogalmat szélesebben kell értelmeznünk. Ezt ugyanis nemcsak az ország külpolitikai és geopolitikai helyzete határozza meg, hanem belső adottságai-lehetőségei és korlátai is. Hogyan nevezhetnénk az Európától távolodó „önálló”, valójában a Keletre orientálódó politikát napjaink Magyarországon? Ez is valamiféle kényszerpálya, amit a magyar történelmi-társadalmi fejlődés torzulásai határoznak meg. A mai társadalom többsége az Európától való távolodás rossz útjára szavazott. A nagy európai lehetőségek elvetésére, az „egyedül vagyunk” zsákutcájára. Ez is kényszerpálya.

– Mint említettük, a '80-as évekre már sok tanítványod vitte valamire: miniszterelnök lett, bankelnök, miniszter. Mára azonban ez az egész vagy teljesen megváltozott, vagy befolyás nélkülivé vált. Honnan és hová jutott a Budapesti Iskola?

– Valóban büszke vagyok rá, hogy mennyi tehetség került ki a Közgazdasági Egyetemről, amivel életem összekapcsolódott, hiszen ott kezdtem egyetemi tanulmányaimat, ott kaptam első állásomat, és lettem tanársegéd, majd egyetemi tanár és rektor. Életem nagy része volt ez az egyetem. Másik büszkeségem, hogy 40-50 év után is hányan tartják velem a rendszeres kapcsolatot volt ottani diákjaim közül, akik között van nagykövet és Európai Unió-képviselő, valamint egyetemi professzor-akadémikus. Visszatekintve is csak azt mondhatom, hogy érdemes volt.

Mára az egész valóban teljesen megváltozott. Ez érthető. Annak idején ez az egyetem képzett az államigazgatás és gazdaságirányítás hatalmas apparátusa számára munkatársakat, vezetőket. Sőt, rektorságom idején még diplomataképző szakot is nyitottunk a kormány felkérése alapján. A Tervhivatal, a gazdasági minisztériumok, elsősorban a Pénzügyminisztérium, de a Külügyminisztérium is és más intézmények sok képzett embert foglalkoztattak, és nyitottak pályát szép karrierekhez. Akinek tehetsége és szerencséje volt, az valóban sokra vitte.

Ma ez az egész szféra jórészt elveszítette jelentőségét, bár természetesen ma is sok intézmény és bank keres szakembert. A vonzás azonban a magánszféra és a vállalkozás. Igaz, ha a távolból jól látom, az egyetem is igazodott, sokkal inkább a mikrogazdaságra képez, amolyan praktikus orientáltságú business school jelleget öltött. Manapság az államapparátus feltehetően inkább jogászokat keres és alkalmaz, ami egyébként világszerte így van. Más szóval, nem hiszem, hogy helye lenne nosztalgiának. A rendszerváltás, a világ megváltozása ebben a vonatkozásban is lezárt egy fejezetet, és újakat nyitott.

Az egyetemi képzés anyagi megalapozása is mintha másodlagosnak tűnne. A volt egyetememen, mint tapasztalom, egy szeminárium létszáma mintegy 40 fő vagy több, amivel már nem lehet egyetemi szemináriumi szintet tartani, holott ez az oktatási forma hihetetlenül fontos a szakemberképzésben. Mindez annál is szomorúbb, mivel napjaink fontos felismerései közé tartozik, hogy egy ország kiemelkedésének útját bizony az oktatás kövezi ki. Ezt példázza a történelem is. Ennek révén tört az élbolyba Finnország és Norvégia, s napjainkban számos ázsiai ország járja ezt az utat.

– Milyen kapcsolatban voltál a más szellemi pályán lévő tudósokkal, írókkal, művészekkel?

– Egy anekdota szerint egyszer magyar delegáció járt Mao Ce-tungnál Kínában, és ő megkérdezte tőlük: hány lakosa van Magyarországnak? Mire megmondták, hogy 10 millió. Erre Mao felkiáltott: milyen jó maguknak, mind ismerik egymást!

Valahogy így voltunk az 1960-80-as években. Mind ismertük egymást, volt akivel igazi barátságban voltunk, sokakkal valamelyes felszíni baráti viszonyban. Ilyen alapon sok-sok érdekes, élvezetes emberi kapcsolatom volt. Igazán mély, úgyszólván testvéri barátságban voltam Lehel György karmesterrel, akivel először Vészits Ferinél és a különlegesen kiváló, Ducinak becézett feleségénél, igazi jó barátaimnál találkoztam először. Jó barátságban voltam, – hogy csak jelezzem a kört – Örkény István íróval, Halász Judittal és férjével, a filmrendező Rózsa Jánossal, a szintén filmrendező Szabó Istvánnal, a festő házaspár Gyémánt Lászlóval és Kárpáti Évával, Bánki Zsuzsa színésznővel. Enyedi György, a gazdaságföldrajz kiemelkedő szakértője évfolyamtársam volt, s az egyetemi évektől fogva barátom maradt. Juhász Gyula történész és felesége Erzs, aki orvosom is volt, valamint Szelényi Iván. Ugyancsak itt említhetem a nemzetközi jogász és büntetőjogász Valki László és Gönczöl Katalin házaspárt. Jó darabig Eörsi István költővel is szoros barátságban voltunk; az 1956 utáni népbírószági

tárgyalására is elmentem hallgatónak. Sajnos, ezt a barátságot ő később megszakította. Kellemes kapcsolatban voltam az író Mészöly Miklóssal, a filmrendező Gazdag Gyulával, Jancsó Miklóssal, Psota Irénnel és számos színésszel. Volt, hogy Sinkovits Imre „felugrott” hozzánk. Karinthy Cinivel még teniszeztem is. Meglátogattam a kiváló színész-rendező Várkonyi Zoltánt kórházi betegágyánál. Filmfesztiválokon meghívtak a zsűribe, és kellemes esti beszélgetésekbe merültünk Bessenyei Ferencsel. Ezeknek a kapcsolatoknak jó részét nem nevezném azonban igazi barátságnak. A Valóság című folyóirat szerkesztőbizottságában is sok értelmiséggel voltam együtt. Az Akadémián számos barátom és jó ismerősöm volt. Vizi E. Szilveszterrel és feleségével, az ugyancsak akadémikus Ádám Veronikával, azóta is jó barátságban vagyunk.

Szót érdemel az a néhány rendkívül tartós kapcsolat is, mely valaha volt iskolatársaimhoz köt, akikkel 4-8, sőt – ilyen is volt – 12 évig ültünk egy osztályban. Közöttük nem egy mint Groszman Gabi, vagy Paszternak Frédi 1948-ban, illetve 1956 után elhagyta Magyarországot, de baráti kapcsolatunk a hatalmas távolságot is átívelte.

Ebben az összefüggésben szeretném azt is megemlíteni, hogy miután az 1960-as évektől fokozatosan és egyre jobban belekerültem a nemzetközi történész közösség életébe, majd az 1980-as évektől a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnöke, később a Nemzetközi Történelmi Társulat elnöke lettem, számos baráti kapcsolatom alakult ki szakmám osztrák, német, angol, spanyol és amerikai munkásaival is. Néhány szakmai kapcsolatból igazi mély barátság született, ilyen a német Jürgen Kockával, a belga Herman Van der Wee-vel vagy az angol Barry Supple-lel máig tartó mély barátságom is. Látogattuk egymást, barátságunk családi alapra helyeződött, és mindmáig tart. Ugyanígy a magyar származású amerikai Deák Istvánnal és Sugár Péterrel is.

Ez igen széles és nagyon szórakoztató kör volt, jó néhány komoly barátsággal. Mégis két különleges barátságot szeretnék

itt megemlíteni, ami úgyszólván végigkísérte az életemet. Az egyik, s életem meghatározó barátsága Pach Zsigmond Pál volt. Ez különleges kapcsolatot jelentett életemben. Amikor középiskolai tanulmányaimat megkezdttem, ő volt első történelemtanárom. Hihetetlen hatással voltak rám egyetemi előadással felérő történelemórái. Ez vezetett arra, hogy az évente megrendezett középiskolás országos tanulmányi versenyeken 1946-ban, hatodikos gimnazistaként elinduljak, és a nyolcadikos történelmi anyagból rendezett versenyen az országos harmadik helyezést érjem el. Behívtak a Tankerületi Főigazgatáshoz, és tanácsolták, hogy menjek majd történésznek. Történelmi élményeim mellett ezek a hatások érlelődtek meg bennem, amikor 16 évesen elhatároztam, hogy történész leszek.

Amikor 1948-ban Pachot kinevezték az akkor önálló egyetemmé szervezett Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének élére, a következő évben, érettségi után magától értetődőnek tartottam, hogy oda jelentkezzek, és kezdjem meg egyetemi tanulmányaimat. Az általa vezetett tanszéken kaptam első tanársegédi állásomat, majd léptem helyére, amikor az egyetemről a Történettudományi Intézet élére került. Szakmai és tanár-diák kapcsolatunkból mély barátság alakult, ami végigkísérte életemet 2001-ben bekövetkezett haláláig. Temetésére Amerikából odarepültem, és búcsúztattam a sírjánál. Most, hogy itt ülök íróasztalomnál, és ezeket a sorokat írom, egy képről (amit feleségem, Kati festett) ő néz rám. Barátságunk mintegy átöröklődött gyerekeire is, akikkel mindmáig baráti kapcsolatom van.

A másik ugyancsak egyedi barátság Ránki Györgyhez fűzött, és ugyancsak haláláig tartott. Gyurival hatodikos gimnazistaként, osztálytársként ismerkedtünk meg. Együtt jelentkeztünk a Közgazdasági Egyetemre. Ő gyakorlati közgazdász akart lenni, de hamar úgy döntött, hogy velem együtt a gazdaságtörténeti pályára lép. Már az első év után egész nyarunkat az Országos Levéltárban töltöttük. Egyetemi éveink alatt ugyanis bekapcsolódtunk a Pach Zsigmond Pál által szervezett

akadémiai kutatócsoportba, s mire négy év után befejeztük egyetemi tanulmányainkat, elkészültünk életünk első, közösen írott könyvének kéziratával, ami két év múlva meg is jelent. Ezt további közös könyvek, 1961-ben pedig egy megosztott Kossuth-díj, majd további, összesen tíz közös könyv követett. Egy napon, még egyetemistaként házasodtunk, egy évben született első gyermekünk, mindkettő leány, mindkettőt Zsuzsának neveztük. Utolsó közösen írott kötetünk halála előtt pár hónappal jelent meg.

A barátságok fontos szerepet töltöttek be az életemben.

Mit akart a '68-as generáció?

Ötven évvel ezelőtt mintha felborult volna a világ. Európa számos városában az utcára ment a fiatalság. Számomra ez csak izgalmas és érdekes hír volt a világról. Ugyanakkor két-három tucatnyi kiábrándult fiatal kommunista, részben a régi mozgalmi emberek gyerekei, Magyarországon is csatlakozott a '68-as lázadókhöz, ők azonban nem vonzottak tömegeket. Én a reformmal voltam elfoglalva. Végre úgy tűnt: valóban sikerül áttörni, és emberibb jobb körülményeket teremteni az országban. Már nem ültek politikai foglyok a börtönökben, nem volt hús-, vagy más hiány a boltokban. A külhoni hírek azonban lázba hoztak. Különösen a csehszlovákiai folyamatok tűntek létfontosságúnak. Amikor ezt az oroszok kezdeményezésére és nyomására – de magyar közreműködéssel is – katonailag leverték, egy baráti telefonon kapott hír hallatára az ablakhoz mentem, kinéztem az utcára, a semmibe, és sírtam.

A csehszlovák történet innentől világos és jól ismert volt számomra, hogy úgy mondjam, az én történetem is volt, aminek minden mozzanatát követtem és átéltem. De 1968-ban, úgyszólván az egész világon valami újszerű forradalmi hullám söpört végig. Fél évszázad távlatából, a mából visszatekintve mit is láthatunk benne? Talán a legszembevethetőbb vonását, azt, hogy majdnem világméretű mozgalom volt, s egyben azt is, hogy mindenhol mást jelentett. Nem lehet egy nevezőre hozni ugyanis a francia diákfelkelést és a munkásság általános sztrájk formájában történő

csatlakozását a német generációs válsággal, ahol a fiatal generációk élesen szembefordultak szüleik generációjával és az ország náci múltjával. Különösen nem lehet összemérni a kiábrándult cseh kommunista értelmiség lázadásával, a „Prágai Tavasszal” ami viszont a sztálini kommunizmus ellen egy „emberarcú szocializmus” zászlaja alá sorakozott. Az utóbbinak ugyan volt köze a lengyel diáklázadáshoz, amelyik a konzervatív kommunizmusba torkollott, s az 1956-os, ottani fél-forradalmat kérte számon a rendszeren. De semmiképpen nem mérhető a brazil 1968-hoz, ami a katonai diktatúra elleni lázadást indította útjára, vagy az amerikai hippimozgalomhoz, a vietnami háború elleni elementáris lázadáshoz, vagy az észak-írek angolelleses függetlenségi és terrorista mozgalmának kibontakozásához.

A látszólagos és gyökeres különbségek ellenére mégis volt mind-ebben valami közös: lázadás az „establishment”, a fennálló párt- és politikai struktúrák ellen. Sőt: lázadás az imperializmus, a kapitalizmus ellen, amit gyakran azonosnak ítélték a fasizmus-sal. Lázadás az úgynevezett „réális szocializmus” ellen, lázadás a szociáldemokrata, a kommunista és a konzervatív párturalom ellen. Mindez nem egy helyen terrorszervezetek véres megtorló akcióiba torkolt, a „vörös brigádok” szélsőbaloldali, a Mao esztelen kínai „kulturális forradalmát” istenítő mozgalmakba. Igaz, fegyveres terror, a nagy gyárak menedzsereinek és a politikusok elrablása, megölése leginkább csak Olaszországra és Németországra volt jellemző.

A legfőbb közös vonást talán mégis abban láthatjuk, hogy a lázadó fiatal generációk tudták, mi ellen kelnek fel, de nem tudták, mit akarnak elérni. Csak az lebegett a szemük előtt, hogy egy másik világ is lehetséges. Mint egyik népszerű jelszó hirdette: légy realista, követeld a lehetetlent! Ami közös volt bennük, az a meglévő rend tagadása. Nyugaton a fiatal generációk szembefordultak a háború utáni kibontakozó polgári jóléttel és fogyasztói társadalommal, az anyagi központú világgal, s az ezt kifejező ideológiákkal, valamint az uralkodó elittel. Valami másra vágytak. És ez közös volt a legkülönbözőbb mozgalmakban, ami egymással szolidárisá tette őket. Ezt jól fejezte ki a jelszó: „Párizs, Varsó, Prága – ugyanaz a harc!” Ahogy a résztvevő Daniel Cohn-Bendit

visszatekintve fogalmazta, „1968 európai mozgalom volt, s bár más és más motiváció jellemezte őket, hozzájárultak egy újszerű európai társadalom formálódásához”.

Végül is a nagy lázadás rövid életű volt. Franciaországban három hétig tartott, hogy utána elsőprő jobboldali választási győzelemmel záródjon. Lengyelországban a politika, a maradék zsidó lakosság gyors elüldözésével konszolidálta a rendszert. 1968 forradalma nem forgatta fel Európát. Az 1968-as fiatalok ma már nyugdíjasok. Beépültek, és részévé váltak annak a társadalomnak, ami ellen lázadtak.

Maradt-e egyáltalán bármi hagyatéka 1968-nak? Talán csak melléktermékei révén, egy új politikai részvétel formáinak kialakulásában, a múlt elhallgatásának megtörésében, a tömegkultúrában, a homoszexuális emancipáció megindulásában, a privát szféra átpolitizálásában, egyféle új európai identitás születésében és számos tabu aláásásában.

Ötven év távlatából visszatekintve, elkerülhetetlenül türemkedik fel a gondolat, hogy vajon van-e bármi hasonlóság az akkori lázadás és a mai populista törekvések között. Kétségtelen, hogy mindkettő a politikai szerkezetek, a hagyományos pártok és uralkodó elit ellen lépett fel. Mindkettő tagadta a jelent, és valami – igazából meg sem fogalmazott – mást akart. A maiban is van baloldali mozgalom, bár zömében jobboldali tendenciák uralják. A mai populista tömeg is lázad az „establishment” és az elit ellen, de nem a fiatal tömegek mennek spontánul az utcára, vezér nélkül, hanem inkább az „erős emberek” mozgósítják őket, akik mögé felsorakoznak, és hajlandók elfogadni, támogatni az általuk elképzelt uralmat. Az akkori internacionalizmust ma gyakran szélsőséges nacionalizmus váltotta fel. A populizmus mögé felsorakozott tömegek ma sem igazán tudják, valójában mit is akarnak, csak azt, hogy mit nem. Nem akarnak bevándorlókat, idegeneket szomszédnak. Talán leginkább csak hinni akarnak a vezérek ígéreteiben, hogy más világot teremtenek. Hogy országuk felemelkedik, és „első” lesz.

Jó volna tudni, hogyan fognak visszatekinteni 50 év múlva a 2010-es évekre...

– Azt gondolom, hogy a háborúban felnőtt nemzedéket – mintegy válaszút elé is állítva – elkerülhetetlenül „megérintette a mozgalom”. Hogyan emlékszel erre?

– Élénken emlékszem a hangulatra, ami eluralt, amikor 1945. augusztus utolsó napján hazaérkeztem a német Alpokból a volt foglyoknak berendezett amerikai táborból, ahol négy hónap alatt egészségem helyreállt. Ahogy apámat is, engem is magával ragadott az a hit és meggyőződés, hogy mindent meg kell tennünk az ország és a világ megváltoztatására. 1945-46 nehéz időszak volt Magyarországon. A közbiztonság siralmas állapota miatt késő este nem volt ajánlatos kimenni az utcára, mert „vetkőztetők” garázdálkodtak. A világtörténelem legsúlyosabb inflációja zajlott, amit a mai napig sem szárnyalt túl egyetlen infláció sem. (Egy kis felejtethetlen epizódot szeretnék ezzel kapcsolatban megemlíteni. A magyar kormány minden hazaérkező, volt fogolynak automatikusan 1500 pengőt adott az újrainduláshoz. Ez a háború előtt nem kis pénz volt, hiszen az egyik népszerű filmslágerben azt énekelték, hogy „havi 200 pengő fixszel az ember könnyen viccel”. Igen ám, de 1945. szeptember elején, amikor ezt az összeget megkaptam, már csak egy cukrászdába tudtam elmenni, és két szelet tortát enni belőle. Megalázó volt, ami arra az elhatározásra vezetett engem, hogy soha többé semmiféle „kárpótlást” ne fogadjak el. Ezt be is tartottam, akkor is, amikor jóval később Németország kormánya jelentősebb kárpótlást kezdett fizetni a még élő volt foglyoknak.)

Rettenetesen nehéz volt az élet, nagy az elkeseredés és sok vad és vak indulat is jellemezte az életet. Nagy megdöbbenésemre 1946-ban két pogrom is megrázta az országot: Kunmadarason és Miskolcon zsidókat lincseltek. Hasonló, sőt nagyobb méretű ijesztő pogrom zajlott le a lengyelországi Kielcében is.

A régi, háború előtti és alatti Magyarország sok erőteljes vonása nagyon is jelen volt. Az iskolákat kötelezően elvitték a Városi Színházba, ahol sorozatban vetítették le a háborús évekről

szóló dokumentumfilmeket, Hitler és Horthy találkozáját, amikor is, ugyancsak megdöbbentő módon, hatalmas taps tört ki a nézőtéren. A Kisgazda Párt, amely a két világháború között progresszív paraszt párt volt, valamiféle gyűjtőpárttá vált, ahogy akkor mondták a politikai csatákban, a „reakciós” elemek számára. Mi lesz az országból? Igen, ott voltam, amikor a Pázmány-szobrot ledöntötték, amikor vonultunk az utcán tüntetve a régi visszatérte ellen, amikor a legendás partizánvezér Tito marsall Budapestre látogatott. (Ez is valamelyest személyes ügyem volt, mivel a legembertelenebb körülmények között, amikor az áldozatok közül is sokan elveszítették emberségüket, azok a jugoszláv hadifoglyok, akiket a németek tizenegy Tito-ellenes offenzívájuk során elfogtak, s akikkel együtt voltam a táborban, mindvégig a legsegítőbb és legszolidárisabb bajtársak maradtak. Szeretettel és tisztelettel néztem rájuk.) Izgalommal követtem az első szabad választásokat 1947-ben. A politika természetes közegként áthatotta mindennapjainkat. Bekapcsolódtam a mozgalomba, s először a Diákszövetség kerületi titkára lettem gimnazista koromban. Házi agitációra jártam Ránki Gyurival. (Istenem, de ostoba dolog volt – visszatekintve.) Boldogan üdvözöltem az egyházi iskolák államosítását. Igen, elkötelezettje lettem az átalakulásnak. Mindent meg kell tenni, hogy megváltoztassuk a világot. Egy elképzelt ideális szocializmus lelkesített. Sajnos, nagyon hamar, már 1949-től jöttek a valóság kiábrándító pofonjai, aminek apám is szenvedő alanya lett 1952-ben.

A mából visszatekintve mindez jó iskola volt, sok fontos tanulsággal, rengeteg csalódással és sok butasággal, de építette gondolkodásomat és emberi magatartásomat, a jóból, a jótettből, de a rosszból is tanul az ember. Jó érzéssel gondolok vissza azokra az éveimre.

– Tulajdonképpen mi volt száz esztendeje: a „nagy október”? Kezdet vagy vég? Minek a kezdete? És minek a vége?

– Azt hiszem, sem kezdet, sem vég. De ha mégis: egy fontos, háromnegyed évszázadig tartó történelmi epizód kezdete, ami egyben magában hordozta a végét is. Hadd próbáljam történelmi távlatba helyezni a „nagy októbert”!

A nagy francia forradalommal kezdődő modern európai történelem hozta először előtérbe a 18. század végén a „népet”, ami azóta is minden populista forradalom főszereplője. A populista forradalom lehet progresszív vagy éppen az ellenkezője, lehet kommunista vagy fasiszta, lehet nacionalista, amely a népet a nemzettel azonosítja, lehet liberális vagy antiliberális is. A bármely előjelű populizmus mindig a „kizsákmányolt”, „elnyomott”, „elfelejtett”, „lehagyott” „nép vagy nemzet” nevében lép fel, melyet egy önző, önértékét szolgáló, amorális „elit” kisémmizett, hátrahagyott és elárult. Az elit az ellenség, változóan lehet a burzsoázia, a kapitalisták, a zsidók (vagy kódolt formában „kozmpoliták”), de lehetnek külső ellenségek, ellenséges nagyhatalmak, ellenséges szomszéd országok vagy a „kolonizáló” Európai Unió. A bal- vagy jobboldali populista mozgalmak és forradalmak mindig megnevezik az „ellenséget”, minden baj okozóját. Az ellenséggel való leszámolás – hirdetik – megoldja a problémákat, bajokat, és tökéletes társadalmat hoz.

A francia forradalom a „harmadik rend” nevében lépett fel, szabadságot, egyenlőséget és testvériséget hirdetett. Hatalmas pozitív szerepet töltött be a történelemben, mert döntő szerepet játszott a feudális-autokratikus társadalmi és politikai rendszer felszámolásában és a modern társadalom és demokratikus államrend kibontakoztatásában. Eric Hobsbawm zseniális felismerését idézve, az angol ipari forradalommal összekapcsolódva a két különböző országban, de nagyjából egy időben lezajló „kettős forradalom” alakította át a világot. A francia forradalom populizmusa a felvilágosodás eszmerendszerével társult.

Ezen az sem változtat, hogy utolsó időszakában túlórában működtette a guillotine-t, lefejeztette a királyi párt, végtelen számú nemes embert, árulót, mintegy ötezer papot, és esztelen vérfürdőbe torkolt.

A huszadik századi populizmusok átalakultak, más eszmékkel társultak. A nagy október a munkásosztály nevében, a fasizmus és az illiberális nacionalizmus a nemzet nevében számolt le az ellenséggel, nem kisebb vérfürdőt vagy háborús vérfürdőket rendezve.

A mai populista mozgalmak a Nyugaton az elfejtett, hagyott nép nevében, annak szócsöveként hódítottak választó tömegeket. A hatalomra kerülő populizmus veszélyes akkor is, ha mint napjainkban, nem válik tömeggyilkossá. A mai populizmus a nemzet nevében visszakanyarodóban van az antidemokratikus, sőt diktatórikus rend felé, ami a mai Közép- és Kelet-Európában már több országban valósággá vált. Erős és népszerű vezérek tűntek újra fel. Sokakban az „ezt már megéltük egyszer” kellemetlen érzését idézve, mert aki ezt már megélte, azt is tudja, hogy a csábosnak tűnő „erőskezű politika” mire vezethet.

De hadd térjek vissza a nagy októberhez! A populista szocializmus a 19. század közepén talán a francia Pierre-Joseph Proudhonnal kezdődött. A tragikus elmaradottságtól szenvedő orosz birodalomban, különösen az első világháború tragédiája után, elemi erővel tört fel a lázadás, ami elsöpörte a cári rendszert, s az Oroszországban még valójában ki sem fejlődött kapitalizmust is. Nagy ígéretekkel indult útjára a kapitalista kizsákmányolás és mindenféle imperialista, gyarmati elnyomás ellen. Mint Sztálin 1931-ben meghirdette, Oroszország 10 év alatt be fogja hozni a Nyugatot, felszámolja az elmaradottságot, és egyenlő igazságos társadalmat teremt. Ehhez leszámolt a belső ellenséggel, beleértve a párton belüli, esetleg csak másként gondolkodó, más elképzeléseket melengető „ellenséggel” is.

Ne feledjük, a kommunista forradalom Oroszországban győzedelmeskedett. Ami történelmileg természetesnek tekinthető, nem a bolsevik kommunizmus formálta át Oroszországot, hanem Oroszország formálta „saját képmására” a kommunizmust, és vezetett be egy elnyomó, terjeszkedő totális rendszert.

A történelem jól ismeri a múlt által „meghatározott, befolyásolt utak” (path dependence) tételét. A jelent mindig egy végtelen történelmi vonal végén elhelyezkedő pontnak tekinti, ami elválaszthatatlan az előzményeitől. A múlt tehát mindig belemosódik a jelenbe. Erre a jelenségre már a különlegesen kiváló történész és politikai gondolkodó francia Alexis de Tocqueville is felfigyelt, amikor 1856-ban a francia forradalomról írott könyvében bemutatta, hogy a szélsőségesen radikális forradalom, amely mindent el akart söpörni ami az *ancien regime*-hez tartozott, mennyire átvette végül mindazt a sajátos vonást, ami a szétvert régi rendet jellemezte.

Az elmaradottság történelmi közegében az újonnan bevezetett rendszerek különösen gyakran beletorzulhatnak a múltba, s így alakultak ki a deformált, korrupt kapitalizmusok, amit egyesek „maffia kapitalizmusnak”, autoriter korrupt klikkuralomnak is neveznek. Oroszország manapság ezt produkáta a kommunizmusból az úgynevezett demokratikus piaci kapitalizmusra való átmenet negyedszázada során. Ilyen kapitalizmusok dominálnak az elmaradott világban más kontinenseken is. Ilyen szocializmusok uralkodtak Közép- és Kelet-Európában, vagy ahol diadalmaskodtak Afrikában, Ázsiában vagy Latin-Amerikában is. A korrupció, ami bizonyos fokig mindenhol létezik, eredendő sajátossága a viszonylag elmaradott világnak. A nemzetközileg mért korrupciós indexek ezt világosan tükrözik. A világ legkevésbé korrupt országai között ott sorakoznak az északnyugat-európai demokráciák, míg Európa legkorruptabb országai a kontinens déli és keleti zónáiban találhatók, Görögország és Olaszország, Románia, Bulgária és Magyarország ezek között van, s

mindezeknél is meghatározóbban Törökország, Ukrajna, Moldova, Oroszország és más volt szovjet köztársaságok. E térség korrupciós szintje a mérések szerint nem egy esetben az afrikai és latin-amerikai szintet is meghaladja.

A félreértések elkerülése végett hadd tegyem hozzá, hogy az elmaradottság történelmileg kialakult közege nem öröktől adott és örökké tartó végzet. Számos történelmi példa mutatja, hogy van belőle kiút, ha nem is rövid évek alatt, de sikeresen, kemény munkával és jó politikával, erős koncentrációval az oktatás élvonalba emelésére. Nem felejthetjük el, hogy másfél évszázaddal ezelőtt Skandinávia országai, egy évszázaddal ezelőtt Írország és Finnország is nagyjából a közép- és kelet-európai közepes elmaradottság szintjén álltak, és onnan emelkedtek fel a magas fejlettség szintjére, Európa élvonalába. A skandináv kapitalizmus, amit skandináv szocializmusnak is neveznek, a jóléti állam úttörője, és a modern, gyorsan fejlődő gazdaság, továbbá a fejlett országok sorában legegyenlőbb vagyonmegosztás példája.

Talán kicsit messze is keveredtem a nagy októbertől, de megpróbáltam röviden belehelyezni abba a történelmi közegbe, ami talán jobban megvilágíthatja, hogy miről is volt szó 1917 októberében.

– Történelmi értelemben a keleti és a nyugati populizmus között azonban van bizonyos különbség...

– Válaszomat hadd kezdjem egy kedves emlékemmel. Hetedik gimnáziumunk fizikaóráján történt, hogy Gabi barátomat kihívták felelni. A kérdés a lóerő volt. Nos, barátom azt válaszolta, hogy „a lóerő helyenként és lovanként változik”. Annak ellenére, hogy elégtelent kapott, barátom tulajdonképpen nem kis intuícioról tett tanúságot, amikor a gőzgép feltalálója, James Watt által bevezetett absztrakt lóerő fogalmát empirikus, gyakorlati szempontból világította meg.

Valahogy így állunk a populizmussal is. Helyenként és esetenként változik.

Szakértő kutatók hívták fel a figyelmet, hogy a populizmus történelmileg átalakult a tizenkilencedik és a huszadik század között, mivel korábban a felvilágosodás eszméivel, később pedig éppen ellenkezőleg, felvilágosodás-ellenes nézetekkel társult. A téma egyik legjobb kutatója, a holland Cas Mudde világított rá, hogy a populizmus – mint fogalmazott – „vékony ideológia”, ami mindig valamely más ideológiával társul és olvad össze. Lehet baloldali és jobboldali is. És ebben bizony szerepe van a „helynek” is, ahol a populizmus megjelenik. A keleti populizmusok mélyen beépülnek a történelmi közegbe, ahol létrejöttek.

Érdekes megemlíteni ezzel kapcsolatban, hogy egy kicsit ismét visszakanyarodjak a tanulságos múltba, a tizenkilencedik századi orosz és balkáni paraszti populizmusok esetét. A tizenkilencedik század második felének orosz „narodnyik” mozgalma a még feudális elnyomás alatt görnyedő, földtelen orosz parasztság felszabadításáért és a cári rendszer megdöntéséért küzdött; de ezt a pozitív célkitűzést retrográd módon, a középkori falusi földközösség kollektivistá társadalmában gondolták megvalósíthatónak, elutasítva az iparosítást, urbanizációt, és a nyugaton bontakozó kapitalizmus elkerülésében gondolkodtak. A cári rezsím megdöntését egyéni terrorral, a cár és vezető tisztségviselőinek meggyilkolásával vélték megvalósíthatónak. Ezek is népszerű mozgalmak voltak, hiszen megoldást ígértek a bajokra, de visszakanyarodva a múltba megoldást nem igen lehet találni.

A kortárs populizmusok Európában ma is társulhatnak baloldali ideológiákkal, amint a görög Sziriza- vagy a spanyol Podemos-mozgalmak példázzák, de ez manapság ritkább, és inkább csak a korábbi mediterrán periféria országaiban bukkan fel. Az olasz „Öt csillag” mozgalom esetében nem is lehet világosan megmondani, hogy bal-, vagy jobboldali, mivel

programjában szétválaszthatatlanul keveredik mindkettő. Az angol „brexit”-populisták, Boris Johnson és Nigel Farage neoliberális és demokratikus kapitalizmust társítottak az önálló, globális szerepét visszanyerő szuverén, Európai Unión kívüli Anglia elgondolásához. Le Pen, apa és leánya Franciaországban, rasszista-nacionalista jobboldali nézetekkel szállt szembe az európai integrációval, idegen, bevándorlóellenes, és egyben elveti a közös európai valutát, megkérdőjelezi az Európai Uniót, de nem támadja a demokratikus politikai berendezkedést. Hasonló a helyzet a holland Geert Wilders populizmusával is.

A mai közép- és kelet-európai, úgynevezett „antiliberális demokráciának” nevezett populizmusokat nacionalista-autokratikus-jobboldali politika és gazdasági gyakorlat jellemzi. Ha nem is mindenben, de ez valóban sokban eltér a nyugati populizmusoktól. Ha egybevetjük a két világháború közötti lengyel Pilsudski-rezsimet, különösen annak az 1930-as évekbeli egypártrendszeri változatát az ellenzék bebörtönzésével és a második világháború utáni kommunista, valamint a mai Lengyelországot, megdöbbentő hasonlóságokat találhatunk. De hova vezettek ezek a nem is olyan régmúltban regnáló, háborúk közötti illiberális rendszerek? Miközben csábos megoldásokat hirdettek a nemzet és nép nevében, tragédiába sodorták országaikat.

E ponton ismét visszautalnék az előző kérdés kapcsán már kifejtett kérdésre arról, hogy mennyiben befolyásoló vagy meghatározó a történelmi út. A térség történelme kialakított bizonyos kedvezőtlen sajátosságokat, és ezekbe ma is gyakorta beletorzulnak az új történelmi folyamatok. Nem kis küzdelemre lenne szükség ezek leküzdéséhez.

– A populizmus a 18. század óta tömegmozgalom. A „tömeg” mint olyan azonban nagyon nehezen meghatározható. Az Annalesben, de más történeti műhelyekben is, sokféle alakzatban írták le, de mindenütt jelen van „vezér” szerepe. Te hogyan látod a vezetők és a vezetettek viszonyrendszerét, történelmi értelemben vett alakváltozásait?

– A populizmus valóban mindig a tömeg, a „nép” nevében és érdekére hivatkozva szólal meg. Ez esetenként kiegészül a „haza” érdekére való hivatkozással. A nép fogalma azonban ködös, homályos, hiszen distinkció nélkül szerepel, vagyis egy egységes nép értelmében, ami nyilvánvaló konstrukció és nem létezik. A nép–elit szembeállítás, ami a populista koncepció lényege, ugyancsak absztrakció. Nem veszi tekintetbe a társadalom más-más rétegeit és azok eltérő érdekeit. A homogén nép és a homogén elit elgondolása távol áll a valóságtól, és csak a populizmus szótárában szerepel. Ehhez tartozik, hogy mindig a rousseau-i *volonté générale*, a nép vagy „haza” egységes akarata képviselőjében lépnek fel. A haza érdekét pedig egy karizmatikus vezér határozza meg. A populizmus világképe végtelenül leegyszerűsített, az alkotó, a hibátlan nép, a gonosz parazita elit, a jó nemzet és a gonosz ellenséges országok, a jó és rossz küzdelmének világképe alapján gondolkodnak.

Ami a vezér szerepét illeti, az valóban központi kérdés. Mégis azzal kezdeném, hogy a populista mozgalmaknak nem volt, és nincs mindig vezérük. A már említett tizenkilencedik századi orosz *narodnyik* mozgalomnak, számos balkáni populista parasztmozgalomnak nem volt egyetlen vezére. Egyébként a magyar fasiszta-náci csoportok, mielőtt Szálasi Ferenc egyesítette őket nyilaskeresztes pártjában az 1930-as évek közepén, ugyancsak vezértelen mozgalmi csoportok voltak. Mai példával élve, az amerikai jobboldali „Tea Party” mozgalom, vagy az elmúlt évek baloldali „Occupy Wall Street” mozgalom is vezér nélküli populista mozgalmak voltak.

Ezek a mozgalmak azonban többnyire valóban vezért keresnek, és egy-egy karizmatikus vezér köré csoportosulnak. Ezt már Max Weber is leírta, és a karizmatikus vezért a hatalom egyik lehetséges legitimációjának ítélte (az öröklött dinasztikus és az általa racionálisnak nevezett modern választás útján legitimált hatalom mellett).

A populista mozgalmak „vezér” kifejezése talán minden nyelven létezik, amint a német „führer”, az olasz „duce”, a román „conducator”, vagy a magyar „nemzetvezető” (Szálasi hivataltos elnevezése) is példázza. Nos, vezérré általában karizmatikus megszállott személyek válnak, akik lelkes lázító beszédekkel tudják mozgósítani a tömeget, akik küldetéstudattal rendelkeznek, amit mintegy sugallni tudnak személyiségük révén, és ezzel szuggerálják hallgatóságukat. A karizmatikus vezér tudja, mit kell tenni, és a tömegnek csak követnie kell őt. Ezt nagyban segítheti az alkalmazott nyelv, amit a populista demagógok használnak, a nép nyelve, néha egyenesen vulgáris, olyan, ahogyan a konyhai asztalnál beszélnek, és ami azt az érzetet kelti a hallgatóban, hogy ez az én emberem, olyan, mint én, azt képviseli, amit én szeretnék.

A pszichológiai irodalom sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, a vezér pszichológiájával. Rámutatnak jellemvonásaira, melyek segítenek vezérré emelni őt. Hihetetlen önbizalmukra, gyakorta jellemző túltengő egoizmusukra és beteges szereplési vágyukra, gyakorta színészi képességeikre, ami sugárzik belőlük, és követésre buzdít.

De ugyancsak régóta ugyanannyira vizsgálják a tömeg pszichológiáját is, azt, hogy az egyén hogyan alakul át a tömegben, s válik nem gondolkodó, vak követővé. Gustave Le Bon, az egyik első elemzője a tömegpszichológiának, egyenesen azt állította, hogy az egyén a tömegben mintha pszichózis alatt állna, felhagy az önálló gondolkodással, és elhagyja racionalitását. Madách Imre ezt kitűnően meglátta és alkalmazta *Az ember tragédiájá*-ban, amikor a tömeg pillanat alatt váltott az „éljen a király”-ról a „vessen a király”-ra. Mussolini egyébként leírta,

hogy úgyszólván állandóan újraolvassa Le Bont, hogy tudatosan játsszon a tömeggel.

Mindennek ellenére, nem minden populista vezér karizmatikus megszállott, sokszor csak számító opportunistá, aki tudatosan hazudik, vagy használ meggyőzőbbnek tűnő féligazságokat, hamis leegyszerűsítő megoldásokat ajánlva bonyolult kérdésekre, amiben maga sem hisz, de hasznosnak tartja a hatalom megszerzésére. Hitler a Mein Kampfban le is írta, hogy nagy hazugságokkal lehet legjobban hatni a tömegre, mert az meglepő és hatásos, míg a kis hazugságokat mindenki ismeri és használja. Populista demagógok gyakran nagyon „rugalmasak”, egyaránt használnak jobb- és baloldali érveket, egyaránt javasolnak rasszista, neoliberális és szocialista megoldásokat. Néhányan közülük ki is mondták, hogy nincs többé jobb-, vagy baloldal. Mások a „nemzet” nevében beszélnek, és a nemzet örök hosszú távú érdekeit képviselik, amit ők ismernek és képviselnek. Más szóval, a klasszikus, megszállott, karizmatikus demagóg tömegvezérrel szemben sokféle „vezér” is lehetséges. A tömeg képviselője tőgájában a kisszerű önös hatalomvágytól, egyéni érdektől vezérelve, jó vagy kevésbé jó szónoki képességekkel megáldva, humorral vagy humor nélkül hatva a tömegre. Egy azonban közös: a „vezér” és az őt vakon követő tömeg veszélyes és káros, veszedelmekbe sodorhat egy országot, mint már annyiszor.

– *A tömegből, vagy ahogyan precízen mondd, a „nép”-ből az elégedetlen éhes emberből fogyasztó lett, a vezetőből pedig a nép nyelvét kiválóan beszélő menedzser. Miként hatott ez a századra, és mit ígér ez a jövőre nézvést?*

– Valóban így történt: a nagy válság, a háború, és az azt követő néhány nyomorúságos évet a nyugati „gazdasági csoda,” a *wirtschaftswunder* és a jóléti állam kiépítése követett, a háború utáni generációt a jóléti állam fogyasztói társadalmába emelve. A német újságírás igen plasztikus fogalmakkal írta le az 1960-as évektől kibontakozó új világot. A fogyasztói társadalom

kialakulásának három hullámáról beszéltek, a zabahullám (Fressewelle), a ruházzkodási hullám (Kleidungswelle), majd utazási hullám (Reisewelle) alakította át a világot. Felépültek a fogyasztói társadalom új templomai, a „shopping mall”-ok. Az 1970-80-as évektől a szegény mediterrán országokon is végigsöpört a hitelre épített fogyasztási szenvedély, aminek legjobb kifejezője a saját tulajdonú lakás és házvásárlás. Ennek nyomán Portugáliától, Spanyolországtól Olaszországon át Görögorszáig a lakosság mintegy 80%-a saját tulajdonú otthonba költözött. (Ami meghaladta az amerikai 67%-os tulajdonosi arányt.) Jól ismerjük, hogy a fogyasztói társadalom új élménye az 1990-es évektől Közép- és Kelet-Európa volt „hiánygazdaságos” kommunista országainak lakosait is elérte. Gyerekkorom egyik magyar slágerének szavaival élve, „ha nincsen pénzem, iszom hitelre” alapon itt is eladósodásra épült az új fogyasztói társadalom. Európa számos országában a lakosság rendelkezésére álló jövedelem két-háromszorosát is elérte a lakossági adósságok összege. Igen, a huszadik század utolsó harmadától az éhes generációt a fogyasztói generáció váltotta fel.

Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy az elégedetlen nép elégedett néppé vált volna. Az egyes néprétegek elégedetlenségének sok tényezőjét lehet sorolni. Talán azzal kezdeném, hogy minden nagy változásnak vannak győztesei és vesztesei. Erre alapozta kedvenc szerzőm, Karl Polányi közvetlenül a háború után írott korszakos könyvének (*The Great Transformation*) egyik fontos tételét, a nagy változások okozta „társadalmi sokkot”. Mint aláhúzta, ez akkor is bekövetkezik, ha a változás pozitív, például, mint említette, az angol ipari forradalom okozta átalakulás esetében. „Luddista”, gépromboló lázadás fejezte ki a volt kézművesek tömegei egzisztenciavesztésének keserűségét. Hatalmas tömegek veszítették el vidéki-paraszti életformájukat, áramlottak a zsúfolt, nyomorúságos városi lakásokba és az ipari fegyelem szokatlan életformájába. Ez bizony társadalmi sokk volt a javából.

De elég a köztulajdonú tervgazdaság szegényességéből a demokratikus piacgazdaság viszonyai közé emelkedő Közép- és Kelet-Európa még napjainkban is folyó pozitív átalakulását említeni. Bizony, ennek is vannak jócskán nyertesei és vesztesei. S ne feledjük, az is vesztesnek érzi magát, akinek a szomszédja hirtelen gazdag lett, amiből ő kimaradt, akkor is, ha javult az élete. Az egyforma szegénységet könnyebb viselni, mint a nagy vagyoni egyenlőtlenséget. Ezt magam is átéltem és tanúsíthatom. A rettentően szegény 1950-es években, amikor ugyanazt a zöld lóden nagykabátot viseltem, amiben a férfi lakosság zöme járt, családom, gyerekem volt, de nyolc évig nem volt lakásom, ezt nem éreztem nyomorúságnak, mert minden ismerősöm és barátom hasonló cipőben járt. Ugyanakkor, a nagy változás nyomán sok-sok újat kell tanulni, sok-sok újhoz kell alkalmazkodni. A változás új magatartási formákat, új életstratégiát követel. Ehhez nem mindenki tud könnyen alkalmazkodni. Aki lemarad, akár saját hibájából is, az keserű lesz.

A modern európai gazdaság ugyanakkor hatalmas szerkezeti változáson ment-megy át az 1980-as évek óta. Az energiai rendszer átalakult, s bezárták a szénbányák legnagyobb részét. A sokgenerációs bányásztársadalom talajt veszített. Az ipar mindenhol leépült, és a korábbi 40% körüli alkalmazásból 15-25%-os ipari foglalkoztatás maradt vissza. A szolgáltatási ágazatok, melyek addig az aktív népesség felét alkalmazták, hirtelen 70-75%-át szívták fel. Ez így leírva mind nagyon szép, de a társadalom hatalmas rétegeinek teljes munkahely- és életforma-átalakulásával jár. Nem mindenki tud ehhez könnyen alkalmazkodni, hiszen más tudásra, szakmai ismeretre van szükség. A bányász vagy acélmunkás nem tud „átmenni” a komputeres szolgáltatóiparokba. Néhány évtizeddel ezelőtt az angol filmgyártás, igazi keserű humorral, remekművet produkált erről a témáról (*Alul semmi* címmel vetítették a mozikban), a munka nélkül maradt sheffieldi acélmunkások sztriptíz vállalkozásáról.

S természetesen nem feledhető, hogy a kapitalista gazdaság törvényszerűen gazdasági hullámzásokkal, válságokkal megszakítva fejlődik. Ezt már az első, Adam Smith előtti közgazdák is felismerték és leírták. Nos, a jóléti-fogyasztói társadalom kibontakozását is hamar megszakították a válságok. Elég itt két nagy megrázkódtatásra utalni, az 1970-es évek két nagy olajválságára, ami a '80-as évek közepéig vetette vissza a társadalom jelentősebb rétegeinek életszínvonalát. Még súlyosabb volt a 2008 után kibontakozó nagy válság, a legsúlyosabb az 1930-as évek óta Európában, ami mindenhol két számjegyű munkanélküliséggel járt. Nem is beszélve arról, hogy néhány országban 20-25%-os munkanélküliség, ebben a 25 év alatti fiatal generációk nemegyszer 50%-ot is meghaladó munkanélkülisége (több mediterrán országban) mintha hirtelen zátonyra futtatta volna a fogyasztói jólétet.

Talán ennyi elég is annak érzékeltetésére, miért is bukkantak hirtelen fel, és váltak nem egy országban sikeressé a populista demagógok. Az amerikai multimilliárdos Donald Trump, aki soha mással, mint saját magával és családjával, a minél több pénz szerzésével nemtörődöm politikai hatalomvágyában a bányászok és állást veszített ipari munkások szószólójaként lépett fel, a bányák újranyitását és az ipari állások visszahozását ígérve. A francia Marine Le Pen ugyancsak az „elfelejtett,” „hátrahagyott” vidék és munkásság szószólója. A közép- és kelet-európai populista demagógok az átalakuló gazdaság és társadalom nehézségeinek talaján nőttek naggyá. Mögéjük sorakoznak az átalakulás vesztesei, de groteszk módon sok haszonélvezője is, aki éppen az autokratikus klikkhatalom révén vált gazdaggá. Idegenellenességgel, külső hatalom (esetenként Németország vagy az Európai Unió) okolásával-támadásával és bűnbakká avatásával könnyen ígérik a bajok gyógyítását. Ilyen nagy társadalmi átalakulás közepette, ahogy mondani szokás, könnyű halászni a zavarosban.

A populizmus, ami a háború utáni évtizedekben csak szórványjelenség volt Európában, így vált tömegessé a fogyasztói

társadalom közegében az ezredforduló körüli évtizedekben és napjainkban.

Hogy mindez mit hoz a jövőre, arról csak azt mondanám, hogy a populista „megoldások” nem megoldások. Az ipari állások elvesztését nem a Kínába vándorló munkalehetőségek vagy a mexikói bevándorlók okozták Amerikában, hanem elsősorban a technikai forradalom, robottechnika és gazdasági szerkezetváltás. Ezt még egy égisz alá építésével a mexikói határon sem lehet visszacsinálni. A nacionalizmus, Európai Unió-ellenesség nem oldja meg a francia vidék és az ipari munkásság gondjait, valamint Közép- és Kelet-Európa átalakulási megpróbáltatásait. Ezeket nem az EU okozta, sőt, éppen fordítva, az EU enyhíti hatalmas, sokmilliárdos segélyeivel, melyeket a lemaradó régióknak, sőt egész országoknak fizet, és a nyugati tőkebeáramlás előmozdításával, ami az EU-tagság biztonságára épít, s ami a sikeres gazdasági növekedés igazi, s majdnem egyetlen forrása volt a térségben. Az Európai Unió mindenekelőtt békét hozott az örök háborúságban álló kontinensen. Ma sokan azt mondják, hogy ennek már nincs többé jelentősége, ez adott valóság. De a nacionalizmusok hatalomra jutása vajon nem kezdheti-e ki ezt az „adottságot”? Mire vezethet az a politika, amely minden országban abból indul ki, hogy az ország érdeke az első? Ez a sok „első érdek” ütközési veszélyeket, konfliktuslehetőségeket teremt. Nem hihetjük, hogy a konfliktus veszélye véglegesen ki lenne küszöbölve. Ma az európai népesség több mint fele már európai állampolgárnak érzi magát, és több kritikai észrevétele van a nemzeti kormányával szemben, mint az EU ellen. Nagyszerű, hogy az európai országok között végre nincs határ, hogy a diákok tanulmányaik egy részét külföldön végezhetik. S hatalmas előny minden tagországnak, hogy egy 500 milliós piaci rendszer része lehet. Emberi tulajdonság, hogy ami már megvan, azt természetesnek tartjuk, és kevésbé értékeljük. Mindezt nagyon érdemes újra- és újragondolni. Az előnyöknek előbb-utóbb nyilvánvalóvá kell válnia. A kemény tények húzhatják ki a talajt a populizmus féligazságai és hamis ígéretei alól.

Utazásaim inspiráló hatása

Az utazások különlegesen sok új szint, ismeretet és tanulságot hoznak az ember életébe. Azért utaztam – és életem utolsó évtizedeiben különösen sokat –, hogy felfedezzem magamnak a világ sokféle szépségét. Mégis, a végén valahogy úgy voltam velük, hogy számomra minden beilleszkedett történelmi összefüggésébe, és ugyanilyen kíváncsiságot keltett, kérdéseket ébresztett bennem, vagyis a legszerveesebben összekapcsolódott a munkámmal is. Amikor első utazásaimra lehetőség nyílt az addig elzárt Magyarországról az 1960-as években, még a Nyugat-Európába vezető turistaútvonalaim és szakmai utazásaim is abba a kérdésbe torkolltak, hogy mi az oka a Nyugat gazdagságának, magas életszínvonalának? Hiszen ez éles ellentétben állt hazai életünk szegényességével.

Vegyük például Norvégiát, ami ma is Európa és a világ egyik leggazdagabb országa. A főváros, Oslo mégis inkább álmos kisvárosias hangulatú; a vidéki városokban, délután 6-kor bezártak a vendéglők, puritán és nem újjazdag mentalitást láttam azokban a házakban is, ahol jártuk. És ez az ország mintegy 150 évvel ezelőtt még kelet-európai mércével nézve is rendkívül szegény volt. Híres írójuk, Roy Jacobsen, a 20. század elején játszódó regényében az egyik déli norvég sziget lakói olyan mély nyomorban éltek, ami nem sokban különbözött a legnyomorultabb orosz falu világától sem. Mitől lett ez az ország ilyen gazdag? Az nyilvánvaló, hogy nemcsak a felfedezett északi olajtól. Talán közelebb visz a válaszhoz két kis személyes élményem.

Amikor az egyik gazdaság házában szállást béreltünk, a reggeli-nél a tulajdonosnő elmesélte, hogy ifjú korában, már jócskán az 1960-70-es években, amikor Norvégia már nyugat-európai szintre emelkedett, reggelire a szelet kenyérhez egy-egy szeletecske barna és sárga sajtot kaptak (ez a kétféle sajt állt rendelkezésre) és vasárnap egy szelet szalámit. Puritán protestáns életforma, megszólalásig olyan, mint amit Max Weber írt le a kapitalizmus és a protestáns etika összefüggéséről. A másik élmény akkor ért

amikor egy kis norvég városon áthajtva felismertem, hogy utat tévesztettem. Megálltam az éppen ott dolgozó ember mellett, aki a szemetes konténereket ürítette kocsijába, és angolul megkérdeztem merre menjek úti célomhoz. A szemetes ember gondolkozás nélkül, jó angolsággal elmagyarázta az utat. Ezekben rejlik Norvégia titka.

Végül is: az utazási élmények is hozzájárultak ahhoz a döntésemhez, hogy a magyar gazdaságtörténet helyett az összehasonlító európai gazdaságtörténet kutatója legyek. Az időbeni egybeesés is világos: az addig művelt magyar gazdaságtörténetről az utazásokban gazdag 1960-as években tértem át az izgalmas, bár jóval többet követelő új kutatási útra. Itt most mégis a későbbi, Európán és Észak-Amerikán kívüli világjárásaimról szeretnék beszélni.

Az egzotikus érdekességek és szépségek természetesen lenyűgöztek. Az egyiptomi piramisok, melyek egyikének belső sírkamrájába is bemásztam, vagy a 17. század első harmadában épült csodálatos indiai Taj-mahal, melynek oldalán kígyóbüvölő mutatta be tudományát, nekem is felejthetetlen élményt nyújtott. A mexikói és guatemalai különleges maja és inka épületek és romok nem maradtak el az ókori görög és római emlékek mögött. A Kairóban és a Mexikóvárosban lévő archeológiai múzeumokhoz kevés hasonló létezik a világban. Ezek ugyanúgy elragadtattak, mint a szókimondóan erotikus, hihetetlenül gazdag szoborfaragásokkal díszített indonéziai templomok vagy a hatalmas sziklafalba vágott 400 csodás, buddhista művészeti munkákkal teli barlangok a kínai Dunhuangban. A nyomorult állapotban lévő Kambodzsában csodáltam meg a világ legnagyobb, 12. században épült Angkorvat hatalmas és különleges templomegyüttesét. Ezek az egyedülálló, nemegyszer régi nagyságra utaló szépségek – mint mindazon keveseknek, akiknek ez megadatott – a legnagyobb turistaélményei közé tartoznak. De mégsem ezek ragadtak meg igazán.

A legnagyobb élmény ugyanis az úgynevezett „fejlődő világ” valamelyes megismerése volt. A „politikailag korrekt” és udvarias elnevezés ellenére ez a világ sokkal inkább a korábbi hivatalos elnevezésének, az „elmaradott világnak” felelt meg. Ebből meglehetősen sokat láttam. Egyiptomot és Irakot, Mexikót és Guatemalát, Thaiföldet, Laoszt és Kambodzsát. A hihetetlen nyomor képe

feledhetetlen. Kambodzsában a Tonle Szap hatalmas taván mintegy egymillió ember lakik, egy részük az úgynevezett úszó-falvakban, kis lélekvesztő csónakokban a kifogott halakból élve. Egész családokat láttunk, gyerekekkel, csecsszopó kisdedekkel ezekben az úszó-falvakban. Kairó egyes részei ugyanolyan ijesztőek voltak, mint India, mindkét helyen kétszer is jártam. Újdelhi utcáin láttam talán a legijesztőbb nyomort életemben, és a legtöbb embert, aki koldulásból élt. Mexikó útjain mély lyukak között szalamoszva vezettem a bérelt autót, amit vissza kellett vinni, mert nem működött. Közben Kati az útikönyvét olvasta fel, legalábbis azokat a passzusokat, melyek figyelmeztetik a turistákat, hogy ha kirabolnák, ne forduljon a rendőrséghez, mert abból még több baj származhat. Ha a rendőr gyorsajtásért megállít, miközben csak 30 kilométeres sebességgel hajtottál a megengedett 60 helyett, akkor se vitatkozz, mert a rendőrök átkutatják a kocsidat, és találni fognak kábítószert. Hallgass és fizess. Guatemala fővárosának főterén a katedrális előtt vasárnap délelőtt sem engedtek kiszállni a városnéző buszból, mert nem volt biztonságos.

Két kínai utamon is láttam úgyszólván középkori állapotba fagyott falvakat, de Kína 1986-ban, majd 2006-ban, amikor ott jártam, már sokkal inkább a mély nyomorból és elmaradottságból való hihetetlen felemelkedés példája volt. És itt kezdődik utazásaim legnagyobb tanulsága. 1986-ban jártam Kína egyik új, déli „különleges övezetében”. Az ország éppen csak kilábalóban volt a maoista falusi házi kohók gazdasági világából. Itt viszont kis külföldi kapitalista szigetet teremtettek, főként japán high-tech gyárakkal, ahol egész kínai mérnök és munkás generációk tanulták a szakmát és a gyári élet fegyelmét. Húsz évvel később ez már az ország nagy részében mindennapi valósággá vált. Sanghajban ott tartózkodásunk idején úgyszólván naponta emelkedtek új felhőkarcolók. A modern átalakulás átformálta a városokat. A száz évvel ezelőtt nyomorult angol gyarmat Singapore elképesztően gazdag világvárossá vált. Kuala Lumpur, egy másik volt angol, majd japán gyarmat, Malajzia fővárosa modern világvárossá nőtt. Ugyanezt láttam Szöulban, a két emberöltővel ezelőtt japán gyarmat Dél-Koreában is, ami mára hihetetlen gazdag, modern, autókkal zsúfolt várossá vált, vetélkedve bármely hagyományosan

fejlett ország világvárosával. Onnan néhány kilométerre, délre megnéztem az akkor épülő új „tudományvárost” is, ami kutatóintézetek tömegének lett később otthona. De ide sorolhatom Japán is, ahol több mint tízszer jártam, gyárakat is látogattam, gyakran tartottam előadásokat egyetemeken, barátok és kollégák lakásaiba hívtak meg. Nos, ez a mai Japán, ami természetesen a világ legfejlettebb országai közé tartozik, s a globalizáció egyik úttörője volt az Egyesült Államokkal együtt, és ma otthont ad a világ autóipara jelentős részének, a második világháború előtt fényévnnyire állt az élvonaltól. 1867-ben, az osztrák–magyar kiegyezés évében, Japán még nem volt Magyarországhoz sem hasonlítható. A világtól elzárt, elmaradott feudális zárvány volt. Az országban 1945-ben alig üzemelt autó, azok is zömében külföldi gyártmányúak. Mekkora csoda játszódott le Ausztráliában vagy Új-Zélandon is, melyek gazdagsága Magyarország jövedelmi szintjének ma négyszerese, illetve háromszorosa? Új-Zéland ma is nagyrészt üres ország. Nagy-Britanniával azonos területen kevesebb, mint 5 millió ember él, és juhállományuk ennek sokszorosát teszi ki. Az ország inkább a 19. századi elképzelt Angliára emlékeztetett. Sydney hasonlóan egy 19. századi angliai város képét idézte nekem, mintsem egy gazdag Ausztráliáét. Ez az ország a 18. század utolsó évtizedeiben még angol szigetbirtokként kapcsolódott a birodalomhoz. Megannyi gazdasági és emberi csoda emelte őket a magasba?

Különlegesen izgalmas és tanulságos volt számomra, hogy Ázsia számos országa hogyan emelkedett ki a II. világháború utáni fél-háromnegyed évszázad, történelmileg igazán rövid ideje alatt a gyarmati vagy félgyarmati helyzetből, a „harmadik világ” nyomorúságából a fejlett világ élvonalába. Megdöbbenő módon, ugyanezt Afrika máig képtelen megtenni. De nem is kell ilyen messzire menni, Oroszország, Törökország, Közép- és Kelet-Európa a fejlett világ szomszédságában és azzal immár szoros összeköttetésben, ugyancsak messze lemaradt e mögött a teljesítmény mögött. Ez foglalkoztatott utazásaim kapcsán, ennek történelmi, emberi, kulturális hagyományokban és szokásokban megtestesülő gyökerei izgattak. Miért tudta az egyik ország lerázni magáról lehúzó múltját, míg a másik változatlanul annak mocsarába akadva

fulladozik? Ezekre a kérdésekre kerestem a választ a Közép- és Kelet-Európa 19-20. századi történelmi útját bemutató négykötetes munkámban és jóval szélesebb összefüggésben, ugyancsak a most elkészült új, „Négy Európa” című könyvemben is.

– Magyarországon a nyugati régiótól való elmaradás kizárólagos okaként a kommunizmust, a szocialista rendszert szokás említeni. Szerinted valóban nem volt semmi hozadéka a háború utáni évtizedeknek?

– A magyar elmaradás ilyen magyarázata teljesen hamis, tájékozatlanságon alapul, vagy hazug. Két szempontból is. Az első az ország hagyományos, történelmi elmaradása a Nyugattal szemben. Ezt egyébként már Széchenyi István is világosan felismerte, s leírta naplójában az angliai, franciaországi és hollandiai utazása során az 1820-as években. Fájdalmasan konstataulta, hogy a robusztusan fejlődő Nyugathoz képest „hazám alszik”. Az 1830-ban publikált Hitel című könyvében pedig részletesen kifejtette, hogy az ország miért szegényebb, mint lehetne.

Nézzük a tényeket. Hadd sorakoztassam ide a nemzetközileg leggyakrabban használt történeti statisztika adatait, amit az angol Angus Maddison 1995-ben tett közzé az OECD kiadásában (Monitoring the World Economy, 1820–1992). Ezek alapján Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelme 1870-ben, amit Maddison a mai ország területére számított át, fix, 1990-es dollárértékben számítva, a 27 nyugat-európai ország egy főre jutó jövedelmének 60%-án állt. 1913-ra (ugyancsak mai ország területen) ez az érték 56%-ra csökkent. 1950-ben már csak 48%-át tette ki a nyugatinak. 1973-ra ez ismét valamelyest esett, 45%-ra. 1989-ben pedig 41%-ot tett ki. Világosan látható tendencia a fokozatos, állandóan valamelyest növekvő lemaradás ténye a Nyugattal szemben. A számokból az is jól látható, hogy a szocialista korszak mintegy négy évtizedében

bekövetkezett lemaradás (48-ról 41%-ra) nem nagyobb, mint ami a Horthy-korszak negyedszázada során keletkezett (56-ról 48%-ra). A legfrissebb, 2016-ra vonatkozó nemzetközi nemzeti jövedelem a számítások alapján, ami az Interneten is rendelkezésre áll: Magyarország 16 nyugat-európai ország átlagos, egy főre jutó jövedelmi szintjének 29%-át éri csak el. Ebben az 1989-et követő posztkommunista negyedszázadban a legnagyobb tehát a visszaesés. Ennek egy részét ugyan a szocialista múlt rovására lehet írni, hiszen az 1989-et követő világgazdasági nyitás az 1990-es évtized első éveiben a nem versenyképes magyar gazdaság nagy visszaesésére vezetett, amit az évtized végére sikerült azután csak behozni. De a lemaradási tendencia mit sem változott.

Ahogy visszatekintek az előzőekben felsorolt adatokra, elnézést kell kérnem a gyanútlan olvasótól, hogy ennyi adattal bombáztam. Mentségemre nem tudok mást felhozni, mint-hogy gazdaságtörténész vagyok, aki számokkal, adatokkal dolgozik, s aki már egyetemi tanulmányai alatt is becsülte és szerette a statisztikát, s akiről felesége viccesen azt szokta állítani, hogy kedvenc olvasmánya a statisztika. (Ami persze csak tréfa, de van benne igazság.)

De nézzük, s ez esetben lényegében számok nélkül, a második tényezőt, ami valótlanná teszi a kérdésben említett nézetet, hogy az ország elmaradásának oka a szocialista rendszerben keresendő. Ezt a pontot azzal kezdeném, hogy a szovjet típusú iparosítási gazdaságpolitika, annak ellenére, hogy ipari országgá alakította az addig agráripari Magyarországot, elhibázott volt. Erről korábban már beszéltem. Szóltam arról is, hogy az egész szovjet blokk el volt zárva a nyugaton lejátszódó új technikai-ipari forradalomtól, s ebből adódóan lemaradt.

Ennek ellenére két fontos társadalmi vívmány az ország modernizálásának és későbbi felzárkóztatásának rendkívül fontos tényezőjévé vált. Elsőnek ezek között a súlyosan elavult, kasztosan elzárkózó társadalmi szerkezet szétverése tekinthető. A parasztság korábbi kirekesztése a társadalomból, a felfelé

történő mobilitás elrekesztése az „úri Magyarországon” a leg-súlyosabb társadalmi akadály volt az ország modern átala-kításának. Nos, a szocialista rendszer, igaz, hogy vad bruta-litással és nem kevés új társadalmi igazságtalanságot okozva, de szétverte ezt a kasztos elzárkózást, és megnyitotta az utat a mobil társadalmi átrendeződéshez. Ez történelmi horderejű volt, lévén, hogy Magyarországon nem volt a korábbi francia forradalomhoz hasonló gátszakadás, és konzerválódtak az el-maradott társadalmi szerkezetek.

Ehhez kapcsolódik a második forradalmi pozitívum, az okta-tási forradalom is, ami széttörte a gátakat, és megnyitotta az iskolák és egyetemek kapuit a modern oktatás tömegesíté-se előtt. Addig még a középiskola is kivételes elitképzés volt az iskolás generáció 5-10%-a számára, ami a szocialista évti-zedek alatt gyakorlatilag százszázalékos tömegképzéssé vált. Az egyetemek az egyetemi generáció 1-2%-át fogadták csak be, még hozzá korszerűtlen képzési struktúrákkal. A szocialis-ta korszakban az egyetemi képzés is tömegessé és ingyenessé vált, a generáció mintegy 15%-át befogadva, modernizált kép-zési szerkezettel. Ez nem érte ugyan el a nyugati tömegesítés szintjét, de nagy horderejű áttörés volt. A lejátszódó oktatási forradalom egyébként meghatározó szerepet játszott abban is, hogy 1989 után a külföldi beruházók modern iparágakat, sőt ipari kutatóközpontokat hozhattak létre Magyarországon, mert mint gyakorta hangsúlyozták, adva volt a képzett munkaerő.

Úgy gondolom, bizonyított tény, hogy az elhibázott és zsákut-cás gazdaságfejlesztés ellenére a négy évtized szocialista rend-szere produkált társadalmi történelmi értékeket, ami bizonyos vonatkozásban előfeltételeket teremtett a mai gazdaság mo-dernizálásának. A mérleg tehát felemás, sok és túlnyomó ne-gatívumokkal, de nem kis pozitív hozadékkal.

– Hogyan és mikor alakult ki valamilyen nemzetközi egyetér-tés arról, hogy Kelet-Európából kivonják a szovjet csapatokat és ezek az országok áttérhetnek a nyugati demokráciára, illetve a piacgazdaságra?

– Nem hiszem, hogy bármilyen nemzetközi megegyezés volt erről. A „megegyezés” Mihail Gorbacsov legbelsőbb, legszűkebb vezetési köreiből történt az 1980-as évek második felében. A '80-as évtizedben a Szovjetunió egyre súlyosabb válságba zuhant. Brezsnyev másfél évtizedes uralma alatt a gazdaság már stagnált. Nemzetközileg elszigetelődtek, és néhány szocialista ország, Kínával az élen, ellenük fordult. Brezsnyev halála után, két egymást követő évben már a teljes zavarodottság biztos jeleként haldokló idős vezetőt, Csernyenkót majd Andropovot választották meg, mindkettő egy-egy éven belül meghalt. 1985-ben végül a fiatalabb generációhoz fordultak, és Mihail Gorbacsovot nevezték ki pártfőtitkárnak majd államfőnek. Rendkívül megörültem, amikor megtudtam, hogy kinevezése után egyik első útja Magyarországra vezet. Mint már volt szó róla, módomban volt találkozni is vele, ami csalódást okozott bennem.

Világosan látható volt azonban a következő években Gorbacsov fokozatos átalakulása. Gyorsan tanult. Az eleinte a korrupció ellen indított véres hadjáratát hamarosan a „glasznosztj” és „peresztrojka”, a nyílt beszéd és a politikai-gazdasági átalakítás programja váltotta fel. És ezen a ponton jutottam el kérdésre adandó válaszomhoz.

1988 novemberében ugyanis különleges lehetőségem nyílt, hogy beszélhessek Alexandr Jakovlevvel, Gorbacsov jobbkezével, legbelsőbb tanácsadójával, aki az új szovjet átalakítási programok valódi kezdeményezői közé tartozott. Jakovlev ekkor Budapestre látogatott, s programjai között szerepelt a magyar értelmiségiekkel való találkozás is. Mint az Akadémia elnöke részt vehettem egy esti, vacsorával összekötött beszélgetésen. Mintegy nyolcan ültünk az asztal körül a vacsorán. Jakovlev beszélt. Elmondta megrázó élményét, amit a sztálinista perek kivizsgálásával foglalkozó bizottság elnökeként élt át. Naphosszat olvasta ugyanis a rémségekről szóló egykori hiteles belső beszámolókat. Mint mondta, nem egyszer vacsorázni sem tudott utána, amikor este hazament, mert felfordult a gyomra.

A beszélgetés során módom nyílt hozzá fordulni és szembenézve vele megkérdezni tőle: mit fognak tenni, ha a szocialista rendszer a térség valamely országában összeomlik? A kérdés evidens volt, hiszen a lengyelek és már valamelyest mi is úton voltunk efelé. Rám nézett, és egyszerűen azt mondta: semmit. Ez az illető országok belügye. Hittem neki, ahogy mondta a szemembe nézve, minden mesterkéeltség, színpadiasság nélkül. Látható volt, hogy valóban így gondolja.

Gorbacsov belső köre valamikor 1987-1988-ban juthatott el ide. A lengyel összeomlás a beszélgetés idején már küszöbön állt, majd pár hónap múlva, 1989 júniusában be is következett. Mikor ez már valóban elkerülhetetlen volt, mint utólag megtudtuk, a román pártvezér, Nicolae Ceaușescu Gorbacsovhoz fordult, és közös katonai beavatkozást sürgetett. Ezt Gorbacsovék elutasították. A Szolidaritás-kormány első antikommunista miniszterelnökének, Tadeusz Mazowieckinek első külföldi útja azonnal Moszkvába vezetett. A hivatalos fogadáson Gorbacsov sok sikert kívánt neki.

Valahogy így történt, s megítélésem szerint akkor még maguk sem tudták, hogy pontosan mi következik ezekben az országokban, hogy valóban kivonják-e csapataikat onnan. De mivel Gorbacsov az előző években belátta és elfogadta a Szovjetunió afganisztáni háborújának kudarcát, és kivonta csapatait onnan, ez már a lapokban volt. Hogy azután valójában mi és hogyan történt a volt szovjet blokk országaiban, abba immár nem volt beleszólásuk. A piacgazdaság és demokrácia bevezetése már a Nyugat közvetlen közreműködésével, IMF-kölcsönnel és a kölcsönökhöz kötött feltételekkel is összefüggésben zajlott, de lényegében belső döntések alapján játszódott le, melyeket természetesen az a gyakorta ismételt jelszó vezérelt az egész térségben, hogy: „Vissza Európába!”

– Összességében: mi a magyarországi rendszerváltás óta eltelt három évtized mérlege? Pontosabban: mi az, amit ebből feltétlenül kiemelniél?

– Az 1990-es években nagyjából minden jól indult. Felkavarodott ugyan a társadalom, és sok régi szenny is feltört, de hamar, hogy úgy mondjam, le is ülededett. Az országot az átalakulás legsikeresebb mintaországának tekintette a világ. Ide áramlott be a legtöbb külföldi tőke, és a gazdaság modern vágányokra állt. Sajnos az ezredforduló körül mindez leült, az ország, részben az előző reformokból is örökölt előnye eltűnt. Egyre jobban kezdtek felbukkanni a térség legtöbb országában látható torzulások: egy szűk oligarcharéteg eluralkodása és jobboldali tendenciák feltörése. A 2008-as gazdasági válság nyomán visszaesés következett be az átalakulás minden frontján, amit máig sem sikerült maradéktalanul leküzdeni. Kevés ország van Európában, ahol a jobboldal kormányon is van, és egyben a legerősebb ellenzéket is képviseli a választók több mint felének voksával. Nagyon sajnálatos, hogy az oktatási rendszer, ami pedig az ország jövőjének bölcsője, nem javult. Talán mindezzel összefügg, hogy csak a 2010-es években is több mint félmillió ember, zömében a fiatalabb generációkból, ami a lakosság mintegy 5%-át teszi ki, külföldre ment. Természetesen nem tudni, mekkora hányada távozott véglegesen, de ez a létszám mintegy háromszorosa az 1956 után elvándorolt népességnek. A kép természetesen ennél árnyaltabb, de ezek azok a fő vonások, melyeket feltétlenül kiemelnék.

– *Amit most felvetek, kicsit olyan, mint amit Stefan Zweig metaforájában megfogalmaz: „Harc a gondolat körül”. A versailles-i békéhez, a Trianonhoz vezető út is harc volt, a válságok útján született szörny, miként azt Zweig nagyon jól megírta. Ti is sokat írtatok erről barátoddal, Ránki Györggyel. Most és itt újból fölteszem a kérdést: mi az, ami a 20. századi Európa rendjét meghatározta egy szörnyű békerendszert létrehozva? Ha egy summát kellene alkotnod, mit emelnél ki „a harc körüli gondolatból, vagy a gondolatok harcából”?*

– Szétesett világ volt a korai 20. századi Európa. Az addigi világhatalom, Anglia elveszítette korábbi világpozícióját, de nem vette még észre, hogy ez bekövetkezett. Amerika emelkedett

új világpolitikai hegemon szerepre, de ez sem vette még észre, és nem töltötte be ezt a szerepet. Más szóval nem volt igazán vezető hatalom a világban. Semmiféle valódi nemzetközi szervezet nem létezett, ami valamelyest koordinálni lett volna képes. A hatalmi vákuum mindig veszedelmes.

Az 1880-as évektől éleződött a konfliktus Európában, hiszen a frissen egyesült és gyorsan felemelkedő Németország nem akarta többé elfogadni azt a helyet, amibe korábban szorult Anglia és Franciaország mögött. Igaz, hogy valójában senki sem akart háborút, miként Christopher Clark ragyogóan megírta néhány évvel ezelőtt, hogy Európa „alvajáróként belesétált a háborúba”. Hozzátehetem, hogy alvajáróként kászálódott is ki belőle. Az Egyesült Államok, amely végül is eldöntötte a háború kimenetelét belépésével, visszavonult csigaházába. Úrrá lett az izolacionizmus, nem vett részt a béketárgyalásokon sem. Igaz, Wilson elnök híres 14 pontja, azon belül is a népek önrendelkezési joga a háború utáni évek és különösen a béketárgyalások vezérszólama maradt, de ezt kényre-kedvre és tetszés szerint alkalmazták vagy mellőzték. Anglia szokásos módján elegáns távolságban tartotta magát a kontinenstől, ahol a győztes Franciaország maradt végül is a porondon a békeszerződések diktálásánál.

Közben Oroszországban győzött a bolsevik forradalom, s ezzel Európa keleti fele is izoláltan elkülönült Európától. A nyugati hatalmak minden eszközzel Szovjet-Oroszország hermetikus elszigetelésére törekedtek.

Ilyen körülmények formálták a háborút követő békét.

Az eredmény, ami ebből született, egy mesterséges francia konstrukció volt: a kisantant létrehozása egy újonnan létrejött és jócskán megerősített közép-európai kis országok gyűrűjéből: így hozták létre Csehszlovákiát, Nagy-Romániát és az ugyancsak új kreációt, Jugoszláviát. Ezen országok gyűrűje volt hivatott a kettős szerepre: egyszerre izolálni a Szovjetuniót Európától, és bekeríteni Németországot, szétverve annak „természetes” szövetségését, az Osztrák–Magyar Monarchiát.

Helyén kis Ausztria és kis Magyarország maradt. Ez a két ország húzta a rövidebbet háborúban vállalt szerepe miatt a német szövetségi rendszerben.

A soknemzetiségű új kisantantországok létrehozása is meglehetősen erőszakolt volt. Sehol népszavazást nem tartottak. Csehszlovákiát végül is a háború éveiben nyugatra menekült két cseh politikus, Masaryk és Beneš kovácsolta ki, nem utolsósorban az Amerikában élő szlovák és kárpát-ukrán emigráció szervezeteivel való megállapodás alapján. Az új kis soknemzetiségű Csehszlovákia és Jugoszlávia létének első évtizedében már halálos válságba merült. A szlovák–cseh és a horvát–szerb ellentétek már ekkor majdnem szétrobbantották a két országot, de mint tudjuk, erre végül is csak egy évtizeddel később, a háború idején került valóban sor az „önálló” fasiszta bábállamok, Szlovákia és Horvátország létrehozásával. Igaz, ezt még sikerült visszacsinálni a világháború után, hogy azután közel egy fél évszázaddal később végleg szétessenek ezek az országkreációk.

A francia kormány azonban ezt fogadta el népakaratnak és önrendelkezési jognak. Románia ügyesen politizált a háború alatt, egy ideig nem csatlakozott egyik oldalhoz sem, majd a francia kormánnyal kötött titkos megállapodás alapján az antant oldalán belépett a háborúba Erdély odacsatolása ígéretével a tarsolyában. A román kormány a Tiszát tekintette az ország természetes határának, s ha ezt nem is sikerült megvalósítania, gazdagon jutalmazták kettős szerepéért: a német monarchiai erők egy részének lekötéséért a háborúban és a Magyar Tanácsköztársaság leveréséért, vagyis az orosz forradalom nyugatra terjedésének megakadályozásáért.

Jól ismert, hogy a valóságos francia cél az egységes Németország, a halálos rivális és ellenség feldarabolása volt. Ezt azonban Anglia, melynek európai politikáját mindig az erőegyensúly fenntartása jellemezte, nem engedte, mert túl erős Franciaországot hozott volna létre. Így elégedett meg a francia kormányzat Németország megcsonkításával, területe mintegy

30%-ának lenyesésével és az Osztrák–Magyar Monarchia szétverésével, valamint a kisantant létrehozásával. Amikor a francia háborús hős, Foch marshall meglátta a békeszerződés dokumentumát, profetikusan azt mondta, hogy ez nem béke, hanem fegyverszünet húsz évre. Igaza lett, még az időhatár megjelölésében is.

Más szóval, ez esetben nem a gondolatok harcáról, hanem inkább hiányáról beszélhetnénk. Hadd ismétljem, Európa alvajáróként lépett egy új történelmi korszakba, minden előrelátást, bölcs megfontolást mellőző, pillanatnyi érdekeket rövidlátóan szolgáló rossz békerendszerbe. Ez egyben már ismét egy újabb alvajáró menetelést indított útjára: sodródást a második világháború felé.

– Ha az elmúlt századot tekintjük – a trianoni békétől vagy akár az első világháború végétől nézve – Magyarország történetében több rövid és több hosszabb, erős személyiséghez kötődő hatalmi korszakot látunk. Mi a véleményed ezek értékrendjéről? Összehasonlíthatók-e bármilyen tekintetben is, felállítható-e valamilyen történelmi értékrend az irányultság, a megfeleltetés oldaláról? Lehetséges-e valamilyen szinten történelmi összehasonlítást tenni?

– Három személyhez kötődő korszak emelkedik ki az elmúlt évszázad magyar politikájából. Horthy Miklós negyed évszázados uralma, Rákosi Mátyás nem is egész évtizedig tartó hatalma és Kádár János három évtizedes korszaka. Három rendkívül különböző ember, három rendkívül különböző történet, de megítélésem szerint mégis nagyon is sok párhuzammal és összehasonlíthatósággal.

Ami ezekben közös volt, az az autokratikus hatalom, durva erőszak, különösen a személyi hatalom megalapozásának első éveiben, de az ellenzék teljes vagy lényegi visszaszorítása uralmuk egész idején, a demokrácia eltiprása, rossz szövetségi rendszerekhez kapcsolódó hatalom, ami súlyos károkat okozott az országnak, és sok emberáldozattal járt. Ez

utóbbi tekintetben azonban óriási különbségek voltak, hiszen a Horthy-rezsim áldozatainak száma a Hitler szekeréhez kötött Magyarországon összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a későbbi diktatúrák alatt. Ebben természetesen döntő szerepű Horthy csatlakozása Hitler háborújához, közreműködése a zsidó vallású magyar állampolgárok felének lemészárlásában, végül is együttesen közel egymillió magyar állampolgár halálát okozva, mintegy megtizedelte az ország lakosságát.

Hozzá kell tenni, hogy mindhárom kemény rezsim kényszerpályán járt. A náci „élettérben” vagy a sztálini szovjet uralom keleti blokkjában kevés hely maradt az önálló mozgásra és politikára. Itt azonban ismét különbséget kell tenni, hiszen Horthy önként csatlakozott Mussolini és Hitler rezsimjeihez, mert ettől várta a Trianonnál elvágott területek visszaszerzésének lehetőségét, ami politikája középpontjában állt. Történelmileg ez rövidlátó és súlyos következményekkel járó politika volt akkor is, ha Horthy „vonakodó csatlós” volt, de vonakodva vagy nem, beállt a Jugoszlávia majd a Szovjetunió elleni öngyilkos háborúba.

Rákosi és Kádár katonailag megszállt országban, a szovjet vezetés döntése alapján kerültek hatalomra. Ők a szovjet politika végrehajtói voltak, Rákosi túlbuzgóan és túlteljesítő ambícióval, Kádár ügyesen, ha úgy tetszik ugyancsak „vonakodó csatlósként” és nem kis önállóbb mozgásteret kikönyökölve, amire az 1956-os forradalom adott számára lehetőséget, amivel ő ügyesen élt.

Ugyancsak összehasonlítható a három rezsim gazdaságpolitikája. A Horthy-rezsim gazdasági nacionalizmusa, az összes szomszéd ország ellen folytatott vámháború, majd 1934-től a betagozódás a náci *Grossraumwirtschaft* rendszerébe, vagyis Hitler hadiiparának kiszolgálásába, ami ugyanúgy zsákutcs politika volt, mint a szovjet típusú erőltetett, de elavult szerkezeti és technikai szinten realizált iparosítási politika a szovjet gazdasági blokk, a KGST keretei között.

Mint az előző kérdésekre adott válaszómban a számok tükrében is bemutattam, mindhárom korszakban elszigetelődött az ország a gazdasági és technikai fejlődés fő áramlatától, a Nyugattól, és az egész időszakban folytatódott a leszakadás Nyugat-Európától és a lejjebb és lejjebb csúszás a közepes fejlettségi, jövedelmi szint ranglétráján.

A történelmi igazsághoz tartozik, hogy egyik autokrata vezetőnek sem volt könnyű dolga. Horthy a veszített első világháború, két magyar forradalom, s a Tanácsköztársaság külföldi, francia vezetésű román és cseh hadseregekkel történő leverése után került hatalomra a négy évszázad után visszanyert önálló, de egyharmadára zsugorodott Magyarországon. Ehhez az új helyzethez nem volt könnyű igazodni, önálló utat keresni. A rezsim javára írható, hogy a két nehéz évtized alatt sikerült konszolidálni az országot, kialakítani önálló gazdasági egységét. Horthy ugyan dunántúli megtorlásokkal és lincselésekkel kezdte, különítményesei körülvették a Parlamentet, amikor kormányzóvá választották, de később normalizálta rendszerét, és a „Mindent vissza!”, „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” irredentanacionalista jelszavaival és politikájával igazán népszerűvé vált. Paradox módon népszerűsége 1938-ban és az azt követő években érte el tetőpontját, amikor a területi visszacsatolások – Hitler révén – megkezdődtek, s amikor utcaszerte énekeltek, hogy „Visszatért szép Felvidékünk, visszaadta Horthy nekünk, vigyázott mireánk”.

Rákosi a rossz oldalon vívott második világháborúban, annak utolsó évében uralkodó nyilas-fasiszta rendszer, nehéz ostromhónapok után jutott hatalomra egy megszállt országban, kívülről diktált programmal. Ezt próbálta igaz magyar programként meghirdetni, minimális hitellel. Egyedüli sikere a régi rezsim, az „úri Magyarország” maradéktalan szétvérese, a régi társadalmi rend szétzúzása, ami a legidősebb volt, de amit a helyére kezdett ültetni az a legrosszabb „sztálini sztálinizmus” volt, durva diktatórikus kollektivizálással,

a gazdag parasztság megsemmisítésével, az élelmiszerhiány és jegyrendszer visszatérésével. Rossz időszakban került hatalomra, de alaposan elrontotta azt is, amit kapott.

Kádár a szovjet által leverte 1956-os forradalom után, gyűlölt „muszka vezetőként” került hatalomra. Súlyos megtorlásokkal, Nagy Imre felakasztásával kezdte, de 1960-61-től fokozatosan normalizálta rendszerét, „kis szabadságokat” biztosított, megnyitotta a lehetőséget a turizmus előtt, így elérhetővé tette a Nyugatot. A Moszkvából ismét elrendelt kollektivizálást egyedülálló módon, az egyéni és kollektív gazdaság egyes és innovatív kombinálásával oldotta meg (Fehér Lajos irányításával), és egyedül a szovjet blokkban, gazdasági reformmal, a piacgazdaság elemeinek bevezetésével javította a kötelezően átültetett szovjet gazdasági szisztémát (Nyers Rezső vezetésével). – Más összefüggésben beszéltünk már erről. – 1965-től megszűnt az élelmiszerhiány, az életszínvonal gyorsan emelkedett, a politikai foglyokat kiengedték. Kádár népszerűvé tudta tenni magát egy emberarcúbb szocializmussal, aminek népszerűségét az összehasonlítás biztosította a szomszédos szocializmusokkal, az, hogy Magyarország a „legvidámabb barakk” volt a „lágerben”.

Hányszor is ismétlődött meg modern történelmünkben, hogy egy először gyűlölt és véreskezű uralkodó a nép és nemzet szeretett „atyjává” vált? Ferenc Józseffel kezdődött ez a sor 1848-49 vérbe fojtása után... A legkevésbé sem kényeztető körülmények között a nép megtanult alkalmazkodni ehhez, és megbecsülte azt kicsit is, amit kapott.

Ha a három személyiséget hasonlítom össze, akkor számomra Rákosi volt a legtaszítóbb, aki kinevezte magát a nép atyjává és szeretett vezérévé, és Kádár a legemberibb. Horthy és Rákosi mindenképp állt, Kádár amolyan népművész volt, egyszerű munkásember. Én személyesen csak Kádárt ismertem, igaz, mindössze kétszer találkoztam vele négyszemközt a hivatalában, s egyik találkozás sem volt kellemes élmény számomra. Ezekről memoáromban részletesebben írtam.

A kérdésed legizgalmasabb és leggondolatébresztőbb eleme azonban talán nem is az emberekre vonatkozik, hanem arra a jelenségre, hogy időről időre „erős emberek” tűnnek fel, és kerülnek hatalomra. Hogy modern kori történelmünkben mindig „szükség” van rájuk, vagy legalábbis helyük van az országban. Mivel magyarázható ez? Elkerülhetetlen arra gondolni, hogy talán az intézmények és a jogrend nem elég erős, és ezt hivatottak „pótolni” az erőskezű vezérek. Ez mintha változatlanul kísértene ma is. Csakhogy a stabil, jó intézményrendszer és jogrend megnyugtató működést biztosít egy országban, az erős emberek mindig veszélyek forrásai.

Kérdésed a „megfeleltségre” is vonatkozott. Nos, a huszadik század magyar történelmében a vezető (uralkodó) „erős emberek” megfelelősége nem volt kritérium. Ha az országnak kis szerencséje volt, egyikük-másikuk jobban megfelelt a szűk lehetőségeknek.

– Kétségbevonhatatlan tényeket említettél, de 1926-ban, Horthy mohácsi beszédére nem jött válasz...és Münchenben is ott ültek a nagyhatalmak...

– Ez igaz. Azonban meg volt az oka ennek is. Magyarország 1926-27-ben szabadult fel a Népszövetség pénzügyi, majd katonai ellenőrzése alól, és ez az időszak vált a külpolitikai nyitás idejévé is, hogy az ország kiléphessen teljes elszigeteltségéből. De valójában mi is történt? A mohácsi csata 400. évfordulóján, 1926 augusztusában Horthy a csata színhelyén beszédet mondott, aminek akkori szenzációját a Törökországnak, és még inkább Jugoszláviának nyújtott baráti jobb jelentette. Horthy Jugoszláviát, mint régi harcostársát és barátot említette, amit egyfajta nyitási kísérletnek tekintettek. Jugoszlávia a Magyarországot körülvevő ellenséges, francia vezetésű kisantant szövetségi gyűrű része volt Csehszlovákiával és Romániával egyetemben.

Erre nem jött válasz, mert a gesztust, aminek nem is volt folytatása, mindenki úgy értelmezte, mint a kisantant megbontási

törekvését. Magyarország reputációja ekkor éppen mélypon-
ton volt a hírhedt frankhamisítási ügy árnyékában. Mindezen
közben az igazi nyitás előkészítése folyt, amit az 1927-ben
Mussolini fasiszta Olaszországgal kötött szerződés fémjelzett.
Erre mondta néhány évvel később Friedrich István volt minisz-
terelnök, hogy elindultunk Belgrád felé, de Rómába érkeztünk.
Jugoszlávia a kisantant talán legkevésbé ellenséges országa
volt, de a valódi áttörést és a két ország közötti viszony nor-
malizálását csak az 1940 decemberében megkötött örök barát-
sági és megneemtámadási szerződés jelentette. Sajnos, azonban
ekkor sem ez volt a Horthy-rendszer külpolitikájának valódi
iránya, hanem Hitler gondolkodás nélküli követése. Pár hó-
nappal a szerződés megkötése után ugyanis Horthy úgy dön-
tött, hogy széttépi ezt a papírt, és Hitler oldalán csatlakozott
Jugoszlávia katonai lerohanásához és megszállásához. Ez már
gróf Teleki Pálnak, Horthy egyik legközelebbi munkatársának
és bizalmasának, kétszeri miniszterelnöknek is sok volt, és az
év áprilisában öngyilkos lett. Horthyhoz írott és azóta sokszor
idézett búcsúlevelében azt írta, hogy „Szószegők lettünk – gyá-
vaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel
szemben. A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét. A gazem-
berek oldalára álltunk... Hullarablók leszünk! A legpocsékabb
nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok”. Kemény, de
igaz szavak.

Nos, ennyit a szomszédok irányában történő nyitás politiká-
járól. A komoly lépések, az igazi döntések mindig Mussolini
és Hitler oldalára vezettek. 1934-től Magyarország már beta-
gozódott a náci Németország gazdasági blokkjába, és 1938-ra,
amikor Münchenre sor került, már a fasiszta tábor része volt.

München valóban szégyenletes politikai lépés volt, ahova
Chamberlain angol miniszterelnök „megbékéltetési politikája”
vezetett. Ez is világosan jelezte a kényszerpályákat, megha-
tározottságokat, melyek a kis országokat beszorították. Ek-
kor is volt azonban alternatíva és választási lehetőség. Igaz,
nem könnyű. Jugoszlávia és Lengyelország például hasonló

szituációban a Hitlerrel való szövetség és kooperáció helyett inkább a reménytelen ellenállást választotta. A sikernek nem volt reménye, de a hosszú távú politikának mégis ez volt jobb.

– A következő kérdést kicsit barátod és szerzőtársad, Ránki György emlékének is szentelném, hiszen a legtöbb, a két háború közötti korszakról szóló (és valóban korszakos) munkát közösen írtátok. Volt-e olyan közös nevező köztetek, hogy ebből a korszakból a kelet-európai vezetők közül kit tartotok a legtöbbre?

– Ebben nem volt nehéz megegyeznünk. A két világháború között ugyanis egész Európában hiány volt kiemelkedő, nagy formátumú és nagyot alkotó politikusokból. Anglia, Franciaország és más nyugat-európai országok főként kis kaliberű politikusok vezetése alatt álltak, bosszú és gyűlölködés töltötte be a kontinenst. Volt ugyan néhány nagy hatású, sőt történelmet formáló politikus, de ezek ördögök voltak: egy Mussolini, Hitler és Sztálin, akik súlyos csapást jelentettek a világra, tömegmészárlást, milliók üldözését és halálát okozták. A tehetséget nem vitatom el tőlük. Nagyon is tehetségesek voltak, ha nem is önálló gondolkodók, hiszen ideológiájukat és politikájukat másoktól vették kölcsön. Őket tehát nem tarthatjuk nagyra.

Ami a közép- és kelet-európai térséget illeti, ha ide számítjuk Törökországot is, aminek csak egy csücske van Európában, akkor Kemal Atatürk igazán jelentős újjító politikus volt. Egyedülálló módon látott hozzá országa modernizálásához. Ő volt az első és egyetlen muszlim politikai vezető, aki szekularizálta országát, sőt átvette a latin írást is, hogy európaivá tegye Törökországot. Hatása – bár életművét Erdoğan elnök napjainkban erősen kikezdte – valóban tartós. Annyiban azonban hasonlított más nagy hatású politikusokhoz, hogy modernizációs rezsimet, sőt hamarosan egypártrendszerű uralmat vezetett be, és iparosítani kezdte az elmaradott országot. Ebben nemcsak hasonlított más modernizációs diktátorokhoz, Mussolinihez vagy Sztálinhoz, hanem Sztálintól át is vette a

központi tervezést, sőt szovjet szakértők meghívásával 5 éves terveket indított útjára a zömében állami tulajdonra épülő félpiaci gazdasági rendszerben.

Ha a szűkebb régióra tekintünk, alig találhatunk nagy horde-rejű, nagyra tartható államférfit. Talán Tomaš Masaryk, a prágai Károly Egyetem filozófiaprofesszora említhető elsőként, aki ugyancsak nyugatosítani akarta országát, ami sok száz év után kiszakadt a Habsburg Birodalom kereteiből. A háború idején illegálisan nyugatra szökött, szoros kapcsolatokat épített ki az ottani vezető politikusokkal, és nagy ügyességgel hozta létre Csehszlovákiát a cseh, szlovák, kárpátaljai és sziléziai területek újszerű összeépítésével. Ez vitathatatlanul államférfiúi teljesítmény volt, ha sok-sok elemében vitatható is, és a mából visszatekintve nyilvánvaló mesterséges konstrukciója végül is háromnegyed század múltán véglegesen összeomlott. Az viszont maradéktalanul elvitathatatlan, hogy a térségben egyedül követett demokratikus elveket, és rendezett be demokratikus intézményrendszert és politikát. (Ez már kevésbé mondható el ellentmondásosabb munkatársáról és utódjáról, Eduard Benešről, aki a nemzetiségi politika terén nagyon is elmarasztható volt.)

A lengyel Józef Piłsudski, akiről más összefüggésben már beszéltünk, jelentős nemzeti politikus volt, aki az újonnan függetlenné váló, három országból visszacsatolt és egyesített országot végül is sikeresen útjára tudta indítani, de sajnos igen hamar a diktatórikus hatalom vágányaira csúszott, 1930-ban letartóztatta ellenzékét, és egypártrendszeren alapuló uralmat vezetett be. Horthyról már részletesebben elmondtam véleményemet, s a balkáni politikusok kis kaliberű diktátorocskák voltak. Közöttük fel-felbukkant egy-egy jelentősebb államférfi, mint a bolgár Alekszandar Sztambolijszki, aki rövid, páréves kormányzása alatt békés Balkán-szövetséget akart összehozni és egyenlősítő társadalmat formálni Bulgáriában. Néhány év múltán azonban a bolgár fasiszták megölték, és holttestét feldarabolva kiállították.

Érdemes viszont megemlíteni, hogy közvetlenül a háborút követően a térség több politikusa is nagyobb államszövetségi rendszereket szeretett volna kikovácsolni egy békés és együttműködő Közép- és Kelet-Európa álmával. Közöttük is kiemelkedik a liberális demokrata Jászi Oszkár, aki a Monarchia széthullása előtt 1918-ban javasolta a volt Osztrák–Magyar Monarchia demokratikus konföderációvá, egy Dunai Egyesült Államokká alakítását öt ország – Ausztria, a Cseh-föld, Lengyelország, Magyarország és „Illíria” (Horvátország) – részvételével és minden nemzetiség egyenlő státuszával, illetőleg az ezt szimbolikusan kifejező rotált fővárosokkal.

Az osztrák szocialista Karl Renner, az önálló Ausztria első elnöke egy Magyarország nélküli államszövetség tervét tette az asztalra, az osztrák és a volt monarchiai szláv népek egyenjogú egyesítésével. A karizmatikus észt politikus, Jaan Tõnisson 1917-ben egy 30 millió lakosú skandináv–balti államszövetség létrehozását javasolta. A világhírű zongorista, Ignacy Jan Paderewski, az önálló Lengyelország elnöke egy, az amerikai Wilson elnöknek küldött memorandumban egy Lengyel Egyesült Államok tervét fogalmazta meg Lengyelország, Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna részvételével.

Ezek a kelet-közép-európai államszövetségi tervek a térség „balkanizációjának” elkerülését, ellenséges kis államok létrehozását akarták elkerülni, és az osztrák, magyar, észt és lengyel politikusok, akik javasolták, beírhatták volna a nevüket a történelem nagy könyvébe. Terveik azonban álmok maradtak csupán, hiszen elsőpró erővel árasztotta el a térséget a nacionalizmus, a nemzeti önállóság eszméje és gyakorlati politikája. A nagyhatalmak is mást akartak. A lehetséges nagy államférfiakat tehát elsodorta a történelem.

Két különleges barátság

A barátságok fontos szerepet töltek be az életemben. Gyerekkoromtól máig voltak és vannak különleges barátaim, akikkel nagyszerű együtt lenni, megvilágosító megosztani tapasztalatainkat, érzéseinket, félelmeinket és örömeinket. Akiktől mindig is tanultam és tanulok, s akik teljesebbé teszik az életet. Két barátság kiemelkedik közülük, ami meghatározta életemet.

1946-ban 16 évesen találkoztam *Ránki Gyurival*. Ő akkor iratkozott be ugyanabba a gimnáziumba, s került ugyanabba az osztályba ahol én 11 éves koromtól tanultam. Hatodikosok voltunk. Bár akkor ismerkedtünk össze, sorsunk, érdekes módon, addig is teljesen egyformán alakult. Mindketten budapestiek voltunk, mindketten 1930-ban születtünk, ők valamivel jobb módúak voltak ugyan, de nagyjából mégis hasonló családi háttérrel. 1944-ben mindkettőnket náci koncentrációs táborba zártak. Ez máris különleges volt két pesti fiú esetében, hiszen Budapestről nem volt deportálás, s a hasonló korúakat nem hívták be munkaszolgálatra sem, vagyis: mindenki – pontosabban, már aki túlélte – itt vészelt át a háborút. A mi eseteink különlegesek voltak. Gyuri, 1944 nyarán, a körúton ment valahová. Elhaladt a Nyugati pályaudvar előtt, ahol éppen a vidékről deportált zsidók egyik szerelvénye vesztegelt. Valami ellenőrzés azonban kiderítette, hogy hiány van a létszámban. A szerelvényt kísérő fegyveresek egyszerűen oldották meg a dolgot: kimentek a körútra, igazoltattak, és összefogdosták, akiket a végzetük éppen odasodort. Közöttük volt Gyuri, akit betuszkoltak az egyik vagonba, ami Auschwitzban kötött ki. Az én történetem is egyedi volt, nem azonos generációm történetével. Én 1945 nyár végén, Gyuri csak 1946 nyarán jött haza, mert őt súlyosan leromlott állapotban a Vöröskereszt Svédországba vitte talpra állni. Ezek után találkoztunk mint osztálytársak. Hamar összeharátkoztunk, majd érettségi után együtt jelentkeztünk a Közgazdaságtudományi Egyetemre. Én eleve történész, gazdaságtörténész akartam lenni, ő gyakorlati közgazdasági pályára gondolt, de az első évben, és ebben nekem is szerepem volt, ő is úgy döntött, hogy történész lesz. Mindkettőnknek Pach Zsigmond Pál volt

gimnáziumi történelemtanárunk, és az egyetemen az általa vezetett Gazdaságtörténeti Tanszékhez kapcsolódtunk, s annak szemináriumában kezdtünk dolgozni.

Pach tanár úr bevont bennünket az Akadémia Történettudományi Intézetének munkájába is. Akkor szervezett ugyanis az intézet kutató munkaközösségeket, melyeket az intézet magasan képzett történészei vezettek. Mi ahhoz a munkaközösséghez csatlakoztunk, amely a magyar kapitalizmus 19–20. század eleji történetét volt hivatva feldolgozni. Mint elsőéves egyetemistáknak, a mi feladatunk a levéltári anyaggyűjtés volt, amit azután a hivatásos történészek használhatnak fel egy könyvíráshoz. Ez a kollektív kutatási elgondolás azonban hamar megbukott, a munkaközösségek szétesetek. Mi viszont Gyurival három éven át egész nyarat töltve a levéltárakban gyűjtöttük az anyagot. Miután a munkaközösség szétesett, harmadéves korunkban elhatároztuk, hogy akkor mi magunk fogjuk megírni a magyar ipar 20. század eleji történetét, amihez egyedülálló anyagaink halmozódtak fel, hiszen elsőként jutottunk be az akkor megnyitott vállalati levéltárakba is. Romantikusan „hősies” munka volt ez, hiszen a levéltári anyagok még nem voltak egybegyűjtve, hanem a cégeknél voltak. Az egykori Kereskedelmi Bank levéltára például a volt banképület (később Belügyminisztérium) kupolájában volt kutatható. Kijártunk Csepelre a volt Weiss Manfréd Művekbe, utcai pinceraktárban is dolgoztunk, ahol patkányok szaladgáltak a lábunk mellett. De együtt volt az anyag, s elkezdtünk írni. Mindig én írtam, mert Gyuri írását később ő maga sem tudta elolvasni, de együtt fogalmaztuk a mondatokat, terveztük meg a fejezeteket. Mire 1953-ban befejeztük egyetemi tanulmányainkat, készen volt az első közös könyvünk kézírata, ami 1955-ben meg is jelent. (Itt azonban hozzá kell tennem, hogy a közös írás módja később sokat változott, és tudtunk közös könyvet írni akkor is, amikor ő Amerikában, én pedig Budapesten dolgoztam különböző fejezeteken.)

Közben az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi karán egyszakos történészként is végeztünk. Az első két év vizsgáit különbözetiként letettük, a második két évet végigjártuk. Együtt készültünk minden egyetemi vizsgára, majd pár évvel később, 1957-ben és 1958-ban egyszerre doktoráltunk közgazdaságtanból, és egy időben védjük meg a kandidátusi disszertációnkat

történelemből. Életünk párhuzamos vágányokon és összekapcsolódva futott. Mint írtam: egy napon nősültünk 22 évesen, egy évben született első leányunk, mindkettőt Zsuzsának kereszteltük.

Végzés után azonban nem egy intézménybe kerültünk. Gyuri a Történettudományi Intézetbe, én a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti tanszékére. Ez nem akadályozott azonban bennünket abban, hogy továbbra is együtt dolgozzuk, írjunk. Végül is: 1950–1988 között tíz közösen írott könyvünk jelent meg, közöttük három már Angliában és az Egyesült Államokban. Az első három közös könyvünk után azonban időről időre már külön munkákon is dolgoztunk és külön-külön is publikáltunk. Érdekes módon, a külön munkáink témái elkanyarodtak egymástól. Gyurit a diplomáciatörténet és a külpolitika története vonzotta, engem a kortárs, a háború utáni magyar gazdaság története. Utolsó közös könyvünk Európa modern gazdaságáról Gyuri halála előtt pár hónappal jelent meg 1988-ban.

Közöttünk nem volt titok, nem volt versengés, mintha egyik letünk volna. Nagy közvetlen természetességgel mindketten csak „tökfejnek” szólítottuk egymást. Igen sokszor utaztunk együtt nyugati, sőt amerikai konferenciákra, ilyenkor gyakran egy szállodai szobában laktunk. Ha olyan városban jártunk, amiben ő már korábban járt, mindig tudta, hol van egy jó fagyaltozó. Az 1980-as években azonban mégis sokban elkanyarodott a pályánk. Engem a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választottak, ő pedig éveken keresztül másodévenkénti kiutazással az amerikai Indiana University tanára lett az Akadémiával közösen alapított Magyar Tanszéken, ami ma az ő nevét viseli. Én az évtized második felében igen aktívan vettem részt a rendszer reformálásában, ami aztán rendszerváltássá vált, amivel Gyuri nem értett egyet. Ő elvált, én nem, nekem két gyermekem volt, neki egy. Megdöbbenő módon azonban halála után ezek a különbségek is eltűntek. Én is elváltam, róla pedig kiderült, hogy egy kapcsolatából volt egy második gyereke is. Amikor felfedezték nála a halálos betegséget, vele voltam az orvosnál, amikor a kórházban egy indiai utazásom előtt meglátogattam, azt mondta, nyugodtan mehetsz, jobban vagyok. Indiában kaptam az értesítést a haláláról. 58 éves volt. Egy kitépett füzetlapon hagyott valami végrendeletfélét, amiben azt írta: ne beszéljek a temetésén, mert az nagyon nehéz lenne nekem.

Nem fogadtam meg, és majdnem sírva beszéltem róla és közös életünkről. Akkor úgy éreztem, hogy az én életem is hamar befejeződik, hiszen minden egyformán történt az eltelt közel hat évtized alatt életünkben. Nem így történt. Mikor ezeket a sorokat írom, halálának már harmincadik évfordulója van.

Már az eddigiekből is nyilvánvaló lehet, hogy életünkben, szakmai utunk kialakulásában fontos szerepet töltött be *Pach Zsigmond Pál*. Vele talán még különösebb, életre szóló, meghatározó jelentőségű a barátságom. Már csak azért is, mert 11 év korkülönbség volt közöttünk, és én 13 éves voltam, amikor ő történelemtanárom lett a gimnáziumban. Ez akkor, bár kezdő tanár volt 20-as éveit közepén, hatalmas különbség volt. Mi több, ő mindig öregítette magát. Zakója alatt mellényt hordott, fején öreges, kemény peremű úgynevezett „eaton kalapot” viselt. Kapcsolatunk diák-tanár kapcsolat volt éveken keresztül. Történelemórái azonban rendkívüli hatással voltak rám. Utólag visszatekintve erre, ezek inkább egyetemi előadások, mint középiskolai órák voltak. Magával ragadó és megvilágosító erejűek. Mivel tizenévesen, hogy úgy mondjam, már átgázolt rajtam a történelem, ez nem egyszerűen az iskolai tárgyak egyike volt számomra, hanem maga az élet értelmezése. Elragadott.

1946-ban, 16 évesen ezért elhatároztam, hogy elindulok az országos történelmi tanulmányi versenyen. Ez nem iskolai feladat volt, hanem egy központilag megadott témából kellett tanulmányt írni. Mivel már az 1848-as forradalom centenáriuma közelgett, ezért ez volt a tanulmányi verseny témája. A gimnáziumban ez nyolcadikos anyag volt, a hatodikban még közel sem tartottunk ott, mégis elindultam. Olvastam, készültem, dolgoztam a témán. Magam és tanárain, beleértve Pach tanár urat is, meglepetésére a csupa nyolcadik gimnazista résztvevő között országosan a harmadik helyen végeztem. Behívtak a tankerületi főigazgatóságra, és maga a főigazgató beszélgetett velem, s javasolta, hogy menjek történésznek. A következő évben, amikor újra indultam, második lettem. A kocka valóban el volt vetve.

Ez időtől tudatosan készülgettem a pályára, és Pach tanár úr szeme már rajtam volt. Rövid kitérővel 1948-ban kinevezték őt az akkor önállóvá szervezett Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének élére. Ez az én utamat is meghatározta. Nyolcadikos gimnazistaként már részt vettem a Gazdaságtörténeti

Tanszék szemináriumain. Leérettségiztem, s minden további nélkül erre az egyetemre jelentkeztem. Felvettek, természetesen kapcsolódtam a tanszék munkájához. Pach tanár úr ugyancsak magától értetődően alkalmazott másodéves koromtól tanszéki könyvtárosként, aki már amolyan segéd-tanérő is lett, hiszen vizsgáztattam, és hamarosan bekapcsolódtam a tanításba is. Ez időtől életünk szorosan összekapcsolódott. Mikor befejeztem az egyetemet, tanársegédként alkalmazott a tanszékén. Együtt dolgoztunk, és kapcsolatunk a tanár-diák viszonyból baráti vá alakult. Már nem Pach tanár úr volt többé, hanem Pali, közelről megismertük egymás családjait, és baráti kapcsolat alakult ki. Amikor egyszer a kisebbik, a középkorral foglalkozó leánnyal meglátogattuk, s leányom latin szövegekkel kapcsolatos kérdést tett fel neki, Pali szokása szerint felnézett az égre, kicsit gondolkodott, és mondta a választ. Egy nemzetközi találkozó bankettjén tanúja voltam, hogy felállt, és latinul mondott köszöntőt. Gyermekeink is barátok lettek, s ezek a barátságok mai napig tartanak közöttünk is. Szakmai pályám az ő nyomdokain haladt. Amikor elhagyta az egyetemet, és a Történettudományi Intézet igazgatója lett, én követtem őt a tanszékvezetői poszton. Később ugyancsak követtem őt az egyetem rektori posztján is. Vele is sokszor utaztunk együtt nemzetközi konferenciákra. Amikor San Franciscóban voltunk a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság kongresszusán – ennek a társaságnak alelnöke is lett –, majdhogynem erőszakkal vettem rá, hogy egy kínai vendéglőben ebédeljünk egyszer. Nem volt nagy siker. Inkább ette a magával hozott pirospaprikával megszórt üres kenyérszeletet. Lassan járt, sétáink során meg-megállt közben. Mentalitásunk gyökeresen különbözött, világképünk sem volt teljesen azonos, de barátságunk mély és örökre szóló lett. Életünk csak 1990-től vált szét. Ő nyugdíjba ment, én Amerikába jöttem tanítani. Évente hazalátogatva mindig nagy-nagy örömmel találkoztunk, és beszéltük meg életünk alakulását és a körülöttünk átalakuló világot. Amikor 2001-ben meghalt, éppen a New York-i World Trade Center ellen elkövetett terrormerénylet nyomán, egy ideig nem jártak a repülők. Elhalasztották a temetést, ezért már el tudtam menni, és beszélhettem is koporsója mellett. Életem, szakmai pályám alakulására senki nem volt nagyobb hatással, mint Ő.

– *Véleményed szerint Horthy antiszemita volt?*

– Igen, a magyar úri osztályok hagyományos módján, de nem a későbbi vad gyilkos nyilas módon. Horthy számára kétféle zsidó létezett Magyarországon: egyrészt a régóta itt élő, már elmagyarosodott, sok esetben kikeresztelkedett és többnyire magyar nacionalistává vált zsidók. Körükből, a leggazdagabbak csoportjából még „barátai” is voltak, akikkel akár együtt is vacsorázott. Más kategóriaként kezelte azonban a viszonylag frissen, a 19. század utolsó harmadában bevándorolt, úgynevezett „pólishi, vagy galíciai zsidókat”. (Mint jól ismert, Lengyelországot a három szomszédos nagyhatalom a 18. század végén egymás között felosztotta, és Galícia a Habsburg Birodalom részévé vált, vagyis az ott élő zsidók szabadon vándorolhattak át az Osztrák–Magyar Monarchia más területeire.) Ezeket a bevándorolt zsidókat az úri Magyarország gyűlölt idegenként kezelte. Szegfű Gyula híres Három nemzedék című könyve világosan bemutatja és képviseli ezt a szemléletet, amit Horthy is maradéktalanul osztott. Utálattal lenézte és a legszívesebben kint látta volna az országból a sok százezer „új” bár már két-három generáció óta itt élő bevándorlót. Horthy közvetlen belső jó barátja és munkatársa, Kozma Miklós, akit a Kárpát-alja 1940. évi megszállása után kormánybiztosnak nevezett ki arra a visszacsatolt területre, s akinek iratai, naplója az Országos Levéltárban van, amit sok évvel ezelőtt végignéztem, 1941 májusában azt jegyezte meg, hogy „a zsidókérdés európai kérdés. Megoldásának első lépése a szegregáció, de megoldása a deportálás”. Ekkor 1941-et írtunk.

Egyébként a magyarországi holokauszt valóban azzal indult, mintegy három évvel az ország német megszállása és a deportálások 1944-es fő hulláma előtt, hogy az állampolgársággal nem rendelkező bevándorolt zsidókat összeszedték, és Kamanec-Podolszkba deportálták. Erre a Szovjetunió elleni háború első sikerei jó lehetőséget adtak, hiszen mód nyílt elszállításukra – ahogy mondták – „korábbi szülőhelyükre.”

A kárpátaljai zsidók közül is hasonló sorsra jutottak a „kétes állampolgárságúak” akiknek kitelepítését Horthy jóváhagyásával ugyancsak elrendelték. Mintegy 17000-18000 állampolgársággal nem rendelkező magyarországi zsidót deportáltak, és adtak ott át a németeknek. Tudtommal senki sem tért vissza közülük.

Az 1944 nyári nagy deportálások, melynek során „zsidótlanították” a vidéket, igaz, hogy német kezdeményezésre indult el, de a pár tucat Eichmann vezetésével ideküldött német „szakember” semmit sem tudott volna tenni, ha Horthy nem utasítja a magyar hatóságokat a deportálások végrehajtására. Budapestet azonban, ahogy mondták, „megvédte”. A deportálást leállította. Ebbe belejátszhatott Horthy pozitívabb nézete az elmagyarosodott, nagyvárosi zsidókról, de sokkal inkább az az amerikai fenyegetés, hogy ha folytatja a deportálásokat, a háború után háborús bűnősként vonják majd felelősségre...

– Kellett ehhez a magyar nemesi (dzscentri) réteg „süllyedése” el-tűnése, lekopása is. Nekem személy szerint is nagyon megdöbbenő volt, amikor a hatvanas évek közepén a szegedi gettó történetéről gyűjtöttem anyagot, és sokakkal beszélve azt hallottam, hogy még az állomáson se voltak a zsidók, amikor az addig nem bűnözőként leírható emberek kirámolták a lakásaikat. Döbbenet kérdeztem egy ismerőst, hogy hogyan volt ez lehetséges, miért nem volt itt valaki, aki pofonvágta volna ezeket, hogy a doktor úr lakását hagyják békén... Mire azt mondta ez a volt aljegyző, félig rokon, hogy: „nézd, a java, aki ezt megtehetette volna, az itt van a templom falára felírva”, mutatott az első világháború áldozatainak névsorára...

– Őszintén szólva, nem tudom, hogy a régi dzscentri fennmaradása sokat változtatott volna. Végül is a magyar társadalom a 19. és a 20. század során erősen „asszimilálódott” a dzscentrihez, az úri világ nép által legjobban ismert és sok szempontból utált, de ugyanakkor irigyelt, mintának tekintett rétegéhez,

melynek mentalitása, magatartási szokásai amolyan népszokássá bokrosodtak. Az 1930-as évek magyar filmjei is népszerűsítették a dzsentri mentalitást. A lecsúszott dzsentri továbbra is ott élt közöttünk mint állami vagy megyei tisztviselő, katona- vagy rendőrtiszt. A magyar irodalom gazdagon és meglehetősen érzékletességgel mutatta be ezt a réteget. Némi szimpátiával néha, de kíméletlen kritikával. Ami talán igaz, az a réteg legalább úri magatartási mintákat másolt, de erkölcsi hősként aligha állítható be.

A magyar társadalom mélyebb és súlyosabb torzulásaira kellene talán inkább utalni. A viszonylagos elmaradottság közegeiben Magyarországon, mint az egész közép-európai térségben, szélsőségesen polarizált társadalmi szerkezetek alakultak ki, aminek egyik fontos vonása a középosztály gyengesége, hiánya volt. A túlnyomó paraszti többségű társadalomban a mobilitás gyenge volt, a paraszti sorból a felemelkedés nehéz és erősen akadályozott, amiként a volt nemesi és dzsentri rétegek lesüllyedő mobilitása is hiányzott. Ez a réteg ugyan elveszítette földjét, de magkapaszkodott az „úri világban”, a katonai és államhivatali pályákon. Így történt, és ez messzemenően általános jelenség volt a legtöbb közép-európai országban, különösen Lengyelországban, Romániában, Litvániaiban, amint Magyarországon is, hogy a lassan kialakuló, viszonylag vékony üzleti, vállalkozói és értelmiségi elit jórészt a kisebbségek soraiból rekrutálódott, németekből, zsidókból, esetenként még görögökből is. A kereskedők, vállalkozók, orvosok és ügyvédek aránytalanul nagy számban közülük verbuválódtak. Ahogy Marx írta egy helyütt, a zsidók jó része az úgynevezett „hézag-pozíciókat” (lücken-positionen) foglalta el, melyek betöltetlenek voltak. Erre a rétegre a lakosság zöme úgy tekintett, mint ellenszenves, irigyelt idegenre.

Amit a szegedi példával említettél, az sajnos országos jelenség volt. Természetesen voltak kivételek, bátor és önfeláldozó emberek, akik nem azonosították magukat az embertelenséggel,

akik segítettek, bújttak, megőrizték emberségüket. Sajnos ez maroknyi kisebbség volt.

Már nem egyszer leírtam, elmondtam: engem például az egyik legjobb gyermekkori barátom, a házmesterünk fia – aki egyenruhás, fegyveres, nyilas pártszolgálatos lett – adott át a németeknek. Amikor 1944. december elején a fegyveres csendőrök gyalogmenetben vezettek úgy harmincadmagammal, akik előzetesen a Wehrmacht, a német hadsereg egyik dunántúli raktárában kényszermunkások voltunk, de akiket a németek visszavonulásukkor átadtak a csendőröknek, akkor végiggyalogoltam a Dunántúlt a Balatontól Komáromig. Még 14 éves sem voltam. Amikor a csendőrök között falvakon mentünk keresztül, figyeltem az emberek arcát, akik megálltak, és nézték a menetünket. Kerestem egy együttérző arcot, ami esetleg menekülést ígérhetett. Sajnos nem találtam.

A háború közismerten hősokeket is teremt, de többnyire inkább elembertelenít, kicsi kis előnyökért is hajlandóvá tesz embereket olyasmire, amit normális körülmények között nem tennének meg. A társadalom nagy tömegeinek szegénysége és iskolázatlansága is sokszor igen rossz tanácsadó volt. Egy-egy bútordarabnak, még akár egy szép ágyterítőnek is nagy értéket kölcsönzött, s ha alkalom kínálkozott a társadalmi felfordulás közepette, akkor mindig jócskán voltak, akik siettek ezt kihasználni. Számomra a háborúnak ez volt a legkeserűbb személyes tapasztalata.

Eperdzsem

Egy este történetét mondom el, életem legemlékezetesebb karácsony estéjének történetét. Metsző, jeges december végi hideg volt. A fürdőépület előtt a szabadban kellett meztelenre vetkőzni. A halomba rakott ruhákat összeszedték és elvitték. Hosszan dideregve várakoztunk. Félóra, másfél óra telhetett el? Az időnek nem volt többé jelentősége. A német Alpok lábánál, München elővárosában Dachauban voltam. Fáztam, és rettenetesen éhesnek, kimerültnek éreztem magam. Néhány órája érkezünk meg Hitler első koncentrációs táborába, amit már 1933-ban megnyitott. Hatnapos utazás volt mögöttem, amit lezárt, zsúfolt marhavagonban tettünk meg Komáromból. Az egész útra egy kis gömbölyű cipőt és egy darabka marmeládét kaptunk, ami hamar elfogyott. 1944-et írtunk, és majd két héttel azelőtt a komáromi Csillag erőd börtönben töltöttem be 14. életévet. Egyedül voltam a tömegben. Nem volt kihez szólnom, senkit nem ismertem magam körül.

Végre bekerültünk a fürdőbe. Rendkívül jólesett a meleg zuhany. Áttestünk az érkezés utáni rutin procedúrán. Kopaszra nyírtak, valami csípős fertőtlenítő folyadékkal kentek be kényes helyeken, és adtak egy hatjegyű számot, amit frissen kapott, használt rabruhám zubbonyára erősítettek, s ami ezentúl nevemet helyettesítette. Előző életünkből egyedül a cipőnk maradt meg, azt megtarthattuk. Igaz, ez már nem igazán az én cipőm volt, hiszen azt a komáromi nyilas házban, ahol alaposan összeverték, az egyik nyilas elvette, és helyette kaptam meg az ő agyonhasznált cipőjét, de mégis cipő volt. Ezt kellett a fürdőterem oldalán hagyni zuhanyozás alatt. Amikor visszamentem, hogy felvegyem, sehol nem találtam. Valaki ellopta, így mezítláb maradtam az egész téltre. (Tavasszal ismertem fel a cipőt valaki lábán, ami már a tábor 30-as számú barakkjában történt. A német fogolybarakk-parancsnok közbelépésével akkor visszakaptam cipőmet, vége lett a keserves mezítlásos télnek.)

Jó néhány óra alatt mindenem túljutottunk. Ismét várakozás a fürdőépület előtt immár teljes sötétségben. Hamar átfagytam, majd végre hatos sorba rendezve elindult a menetünk a tábor kopasz

nyírfákkal szegélyezett főútján. Senkit az égvilágon nem ismer-tem magam körül. Ismeretlen emberek között mentem, éhesen, fázza, elveszetten, nem tudtam hova, nem tudtam mi vár rám. Hangosan, megállíthatatlanul és reménytelenül sírtam.

Megérkeztünk a tábor 23-as számú barakkjához. (Akkor nem tudtuk még, de az egész barakk azonnal karantén lett, elkerítve és izolálva, mert dizentéria és kiütéses tífusz – amit néhány hét múl-tán én is megkaptam – tizedelte lakóit.)

A barakk – vagy ahogy nevezték –, a blokk, elkülönített hatalmas termekre (amit szobának tituláltak) volt osztva. Ezek egyikébe te-reltek, ahol háromemeletes fapriccsek sorakoztak. Körülnéztem, hogy kikkel is vagyok együtt. Transzportunk vegyes összetételű volt, amit jó néhány nap alatt tudtam csak valamelyest áttekinteni. Már nem volt velem senki, akikkel együtt a gyerekkori barátom és játszótársam, az egyenruhás nyilassá vált Tóth Miki átadott a német katonáknak, és akikkel együtt vittek el az Akácfa utcából októberben. Senki, akivel együtt voltunk rabszolga-munkások Lepsényben a német hadsereg raktárában, ahol érkező és induló vagonokat és katonai teherautókat rakodtunk ki, majd be, nehéz bálákat cipeltünk több emelet magasságra, naphosszat. Nem tud-tam, hova kerülhetett a 15 éves Józsi barátom és az ugyancsak ve-lünk elhozott idősebb édesapja a házból, akiket soha többé nem is láttam. Hogy mikor haltak meg senki sem tudja.

Csoportunkban volt a Margit-körúti fogház rabjainak egy na-gyobb csoportja, többnyire kommunisták, közöttük volt Gold-mann György szobrász, akiről csak évekkel később, a szobrairól készült képeket látva tudtam meg, mekkora tehetség volt. Utol-jára mintegy két hónappal az érkezésünk után, a hatalmas közös vécéteremben láttam, halottan ült az ülőke nélküli csészébe csús-za, nyitott szájjal és szemmel. Ez a kép azóta is kísért. Ugyancsak közöttünk volt Varga Tibor kapuvári tanító is, akivel később egy priccsre osztottak be, és aki mellettem feküdve haláláig tanított a szociális igazságtalanságokról. Sajnos a végén elborult, kiszámít-hatatlanul vad lett, és keserves körülmények között halt meg a szemem láttára.

De volt a Margit körútiak között katonaszökevény, sőt egy csen-dőr ezredes is, akiről nem tudtam meg, hogyan is került ide,

pedig később beszélgetett is velem, és arról győzködött, hogy ha túléljük, és hazakerülünk, nem szabad megtorlásra gondolnunk, mert az végtelen láncot indít el, olyan, mintha a falnak vágnánk a labdát, visszapattan. Jócskán voltak természetesen összefogdosott zsidó bujkálók, menekülők, rabok a veszprémi, majd komáromi börtönökből, akikkel ugyan együtt voltam ott, de nem ismertem őket. A hatalmas terem nem volt üres. Már voltak lakói, különböző nemzetiségű hadifoglyok, oroszok, franciák, meg egy olasz és norvég is és sok lengyel zsidó. (A norvég volt az egyetlen, akit pár hónappal később valami vöröskeresztes csereakcióval hazaengedtek.)

Ha ebben a tömegben van elveszett magányosság, akkor valami ilyesmi töltött el. Több száz rab volt a hatalmas teremben, aminek parancsnoka egy bécsi kommunista rab volt, aki már sok évet töltött Dachauban. Később ő osztotta a híg ebéd-leveseket, és megpróbált adni nekem a sűrűbb aljából. Az egész barakkban alig néhányan voltunk csak gyerekek. Azzal vigasztalt, hogy majd együtt indulhatunk haza Bécsbe és Budapestre, ha mindennek egyszer vége lesz. Erre azonban nem került sor, mert őt, szobaparancsnokunkat az egész barakk német kommunista fogolyparancsnokával együtt, aki 1933 óta Dachauban volt, néhány nappal a felszabadulás előtt agyonlőtték.

Már késő este lett. Enni nem kaptunk. Egy rab funkcionárius, német bűnözőként került a táborba, beosztott mindenkit a priccsekre. A túlszűfolt táborban ekkor már egy keskeny fapriccsre két ember került (később már három is). A pusztá fán feküdtünk, de a két ember kapott egy pokrócot takarónak. Hideg volt a fűtetlen teremben, ruhástól bújtunk a pokróc alá, amit végig így csináltunk. Természetesen egy vadidegen, nálam mintegy 10-12 évvel idősebb rabbal kerültem egy priccsre. Mint azonnal kiderült, ő is a Margit körútról jött, eredetileg dorogi kommunista bányász volt. Nyugtatózott, vigasztalt, majd előhúzott egy kis üveg dzsemet, amit valami bravúros és rejtélyes módon tudott becsempészni magával. Kinyitotta, és két-két ujjunkat kanálnak behajlítva, egymást követően „kanalaztuk” ki a dzsemet. Eperdzsem volt, ami korábban nagymamám nyári befőzési remekei, a sárgabarack, meggy és egres dzsemekhez képest kimaradt, és nem tartozott kedvenceim

közé. Az édes, jó ízű és illatú eperdzsem azonban most a mennyországba emelt. Mi volt a fontosabb, hogy napok múltán végre enni tudtam, vagy az emberi szolidaritás, ami egy idegen, más-honnan jött ember legtermészetesebb gesztusaként átmelegített? Mindkettő, de talán az utóbbi volt a fontosabb, mert hirtelen nem voltam többé egyedül. Az emberi szolidaritásnak ez a melege végigkíséri életemet. Dachauban az embertelen körülmények, az éhezés, a barakkot tizedelő járványok, betegségek közegében a szolidaritás ritka és különleges érték lett. Nem csak az üldözők, de az üldözöttek is nagy tömegben veszítették el emberségüket. Akik megtartották, mint egy csoport jugoszláv hadifogoly is, akikkel együtt voltam, feledhetetlenek maradtak számomra. Egy ideig egy francia hadifogoly mellett feküdtem, aki időről időre vöröske-resztes csomagokat kapott Franciaországból, amit vadul-véresen védett, és amiből semmit soha nem osztott meg. Egyszer, nagy elégtételül és diadalérzéssel, egy kis darab marmeládót el tudtam csenni a csomagjából. Magunk voltunk, reménytelenül egyedül, de az emberség és szolidaritás, ami számomra az eperdzsem ízével társul, elkísért és melegített, hitet adott a reménytelenségben. Az eperdzsem azóta is kedvencem.

– Még két elem van, amire fontos ebben a kérdéskörben kitérni: az első, hogy már az I. világháború előtt a magyar társadalom erkölcsileg megrendült (vagy majdnem ellehetetlenült) lásd Apponyi, Berzeviczy emlékirata. Másrészt: a Horthy-rendszer nem volt képes a megmaradt Magyarország keretein belül feldolgozni a háború okozta veszteségeket...

– Az első világháború előtt a magyar társadalom már valóban mély válságban volt. A tömeges földtelenség és nyomor, és az ország területének zömén elterpeszkedő latifundiumok középkorias állapota, a parasztság nagy részének, különösen a nagybirtokon élő cselédség félig jobbágyi tömegeinek kiszolgáltatottsága, robbanásveszélyes állapotokat idézett elő. Magyarország két országgá vált: a középkorias állapotba

merevedett, még nem kis mértékben analfabéta vidék és a világvárosi gazdasággal és kultúrával idegen testként elkülönült Budapest világává. Az utóbbiba koncentrálnak az ipar és az ipari munkásság fele és egy Európa élvonalába sorakozó magas kultúra.

Ugyanakkor az ország lakosságának felét kitevő román, szlovák és más nemzetiségi tömegek asszimilációját erőszakoló politika, az iskolarendszer „húsdarálója”, amibe bedobták a szlovák és a román gyerekeket, hogy magyar hazafiként kerüljenek ki belőle, hasonlóan elaknásította az ország társadalmát. A megoldatlan konfliktusok becsatornázása az antiszemitizmus szennyecsatornájába, Istóczy Győző Antiszemita Pártja és Európa utolsó középkorias vérvád-hisztériája mintha előre vetített volna valamit a 20. század elkövetkező tragédiájából. A kiegyezés nagy liberális gárdája, Eötvös és Deák helyett már Tisza Kálmánok majd Tisza Istvánok kormányozták az országot. Az érzékeny költő, Ady Endre megérezte, hogy „rohanunk a forradalomba”. Igen, a társadalom erkölcsileg is megrendült. A hosszú és nagy emberáldozatokat követelő háború, majd összeomlás, két egymást követő leverett forradalom és a trianoni békerendszer mindezt betetőzte. A romokból kiemelkedő Horthy-rendszer gyökeresen új feltételek közé került. Tulajdonképpen nem is lehet csodálkozni azon, hogy a következő két évtized nem is volt elég a felgyülemlett konfliktusok és az átalakítás követelményivel való megbirkózásra.

A magyar gazdaság egész addigi fejlődése egy 50 milliós birodalmi rendszerbe és annak sajátos munkamegosztásába tagozódott. Most egy új önálló gazdaság megteremtésével kellett volna megküzdeni, még hozzá a lehető legrosszabb nemzetközi környezetben és feltételek között. A nemzetiségi kérdés ugyan Trianonnal megszűnt, de helyébe új, rendkívül nehéz feladat elé kellett nézni: a határokon kívül rekedt, elvágott magyar kisebbségek kérdése, a fájdalomérzés és annak veszedelmes felszítása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szélsőséges nacionalizmus felé sodródjon az ország. Az úri Magyarország

konszolidálta magát, a földosztást elsikkasztották, ám az antiszemitizmust, elsőként Európában, az állami politika rangjára emelték. A korábban felhalmozódott súlyos társadalmi konfliktusok megoldására és a háború és területi változás okozta veszteségek feldolgozására nem került sor.

A rezsim mindent alárendelt a terület-visszacsatolás illuzórikus és a valóságban megoldhatatlan törekvésének. Irredenta agymosása, meg kell vallani, jól működött, és súlyos társadalmi és gondolkodásbeli torzulásokra vezetett. Mindez, és nemcsak maga a rezsim politikája, utat nyitott a fasizmus és a hitleri szövetség felé, és Magyarország, rettentően nehéz körülmények között, de az uralkodó elit saját hibájából és nagy tömegtámogatással, alámerült a II. világháborúban.

Sajnos a lakosság nagy tömegei erősen jobbra tolódtak. Már korábban említettem, hogy az 1939-es választásokon, amikor először az ország történetében már titkosan szavaztak az emberek, először a Horthy-korszakban nem a kormánypárt nyert, hanem Szálasi nyilas pártja végzett az első helyen, és nyerte el a szavazatok 40%-át. Ez hatalmas politikai és morális hanyatlás volt és nemcsak a politikai elit hanyatlása. Talán mindezek alapján eléggé érthető, hogy mi történt a társadalmi magatartásban a háború alatt. Igen, ezek a tényezők valóban nagyon fontosak a történelmi zsákutca és tragédiák megértéséhez.

– Az elmúlt másfél században a magyar történelemben van egy érdekes vonulat: mind a Monarchia, mind a Horthy- és a Kádár-rendszer diktatórikusan jutott hatalomra: vérengzések, kivégzések voltak, aztán megszelídült, majd csúfosan összeomlott. Ez a dramaturgia szinte kísértetiesen ismétlődő... Lehet ebből valamilyen következtetést levonni?

– Izgalmas kérdés. És még hozzá is lehet tenni a hasonlóságokhoz, hogy mindhárom rendszer, „megszelídülése” után még népszerűvé is vált. Ami pedig a „csúfos összeomlást” illeti, hozzátéhető, hogy saját hibájából, rossz politikája, rossz szövetségi rendszerhez tartozása következtében.

Nos, ami az elmúlt másfél évszázad, vagyis az egész modern kori magyar történelem ismétlődő dramaturgiai modelljét illeti, ezt sokan, magam is nemegyszer emlegettük mint történelmi furcsaságot. De joggal kérded, hogy lehet-e ebből bármi következtetést is levonni?

Talán igen. Annyit biztosan, hogy feltétlenül van ebben az ismétlődő modellben egy geopolitikai meghatározottság. Végül is mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind pedig a Horthy-rendszer összeomlásának közvetlen oka a német szövetségi rendszerhez és a német nagyhatalmi politikát szolgáló háborúhoz, az első és második világháborúhoz való csatlakozás következménye volt. A Kádár-rendszer pedig együtt bukott meg a szovjet blokkal, vagyis annak volt következménye, hogy Magyarország ismét rossz szövetségi rendszerbe tagozódott, ezúttal a keleti oldalon.

Nos, ez a geopolitikai adottság, az a körülmény, hogy a szomszédos nagyhatalmak egyikének, Németországnak vagy Oroszországnak az oldalára lehet, vagy kellett állni, míg a nyugati nagyhatalmak távol vannak és nem természetes szövetségeseik, sajnos ez a körülmény meghatározó szerepet játszott az ország modernkori történelmében.

Most először adódott a lehetőség 1989 után, hogy egész Nyugat-Európához kapcsolódhatott Magyarország. Az a politika, amely ettől távolodni akar, amelyik a Nyugat dekadenciájáról és hanyatlásáról, és arról beszél, hogy a „nyugati szél” helyett a „keleti szél” jobban duzzasztaná az ország vitorláit, könnyen felrúghatja ezt a ritka történelmi lehetőséget.

Talán még egy tényezőt lehetne azonban következtetésként kiemelni. Mindhárom rendszer megszélidülése után népszerűvé vált ugyan, de sajnos csak nagyon másodlagos előnyök miatt. A Monarchia évtizedei ugyan összehasonlíthatatlanul kedvezőbbek voltak, mint az 1867-et megelőző abszolutista elnyomásé vagy az 1848 előtti feudális megcsontosodás és lemaradás időszakában, de Magyarország nem állt a modern

ipari fejlődés és demokratikus átalakulás Nyugaton kibontakozó sodrába. A Horthy-korszak népszerűsége nagy részben a területrevíziós propaganda sikerének és a belső körülmények viszonylagos javulásának következménye volt. De az ország ekkor is a gazdasági és társadalmi lemaradás útján csúszott lefelé. A Kádár-rendszer kétségtelen „emberarcúvá” vált, és a „legvidámabb barakk” volt a szovjet táborban, és főként ez az összehasonlítás tette viszonylag népszerűvé. A gazdasági és társadalmi lemaradás azonban ekkor is tovább folytatódott. Amint a két világháború közötti történetírás kiemelkedő alakja, Szekfű Gyula fogalmazta, „valahol utat veszítettünk”. Ez mindhárom időszakra elmondható, s végül is az összeomlások egyik legfontosabb tényezője.

Ezzel ismét csak a sokszor visszatérő kérdéshez, a perifériás történelmi úthoz jutottunk. Ez nem kizárólag magyar, hanem regionális kérdés, ami az egész ezeréves történelmi fejlődési úttal kapcsolatos. A perifériás állapotok – a világfejlődés élvonalától való jelentős lemaradás olyan gazdasági, társadalmi és politikai körülményeket és – ha úgy tetszik – torzulásokat okoznak, amelyek nehezzé teszik a rossz történelmi sodrásból való kitörést. Ez ugyan egyáltalán nem lehetetlen, de csak kiváló politikával lehet elérni. Sajnos ezt a három említett rendszer egyike sem tudta valóra váltani.

– A magyar történelemben a kevés lehetőség során (amikor egyáltalán választani lehetett a felzárkózás és a nagyhatalmi csatlakozás között) mindig döntő szempont volt, hogy nem jár-e ez a „nemzeti önállóság” a „nemzetállamiság” az „önrendelkezés” feladásával? Nem veszne-e el egy Egyesült Európában Magyarország?

– Az emberi társadalom valaha hordákba, törzsekbe, nagycsaládi klánokba szerveződött, és ez adta csoporthoz tartozásuk identitását. Ugyanígy alakult ki a vallási identitás is. A keresztény a zsidó, a muszlim és buddhista identitás azonban kereszttezheti a „nemzetit”. Valaha a pogány és a már keresztény magyarok nem érezték közösséget, harcban álltak

egymás ellen, és irtották egymást. Később, a 16. században a katolikus franciák üldözték a protestáns hugenotta franciákat. A német és a magyar zsidók közismerten nemzetiek, sőt sokszor német vagy magyar nacionalisták voltak a 20. század fordulója körül, a zsidóirtás történetéhez nem kell messzire menni ezekben az országokban.

A középkor nemesi világában egy-egy arisztokrata nagyúr alattvalói éreztek identitást, és ellenségeskedtek, gyakran harcban álltak más nagyúr alattvalóival. Gondoljunk csak Rómeó és Júlia történetére. Mindenki emlékszik még, hogy 1994-ben a még ma is törzsi rendszerben élő afrikai államban, Ruandában véres polgárháború folyt a két ellenséges törzs tagjai, a hutuk és tuszik között, akik gyilkolták egymást.

A nemzeti identitás történelmileg fiatal jelenség, 200-300 éves múltra tekinthet csak vissza. Nyugaton az abszolút angol és francia állam alattvalói fokozatosan egyetlen nemzet tagjaivá kovácsolódtak. Németországban és Közép-Európában hiányzott az abszolút állam összekovácsoló szilárd kerete. A németek széttagolt kis államocskákban éltek, hiszen a mai Németország területén 35 állam volt a 18-19. században az 1870-es német egység előtt. Olaszország ugyancsak számos államocskára tagolódott 1860-ig. A közép-európai csehek, magyarok, horvátok, szlovének a Habsburg Birodalomba tagozódtak mintegy négy évszázad során. De a csehek összekeveredve együtt éltek németekkel, a magyarok a szlovákokkal, románokkal és horvátokkal. Ebben a régióban az úgynevezett herderi „kultúrnemzet” jött létre a nyelv és a nemzeti kultúra ápolása révén, ami fokozatosan kialakította a nemzetet, és a nemzetté vált nép kiharcolta az egységesülést és az önállóságot.

Jól ismert fogalom, hogy „nyelvében él a nemzet.” De ki gondolhatja ezt komolyan, amikor a svájci nemzet négy hivatalosan elismert nyelvet beszél, az indiai nemzet tagjai számos különböző valláshoz tartoznak, és sok tucat nyelven beszélnek. Hozzá kell tenni, hogy korábban a dialektusok is oly mértékben elkülönültek, hogy sokszor nem értették egymást az „egy

nyelven beszélők” sem. Nyelvészetileg közhely, hogy döntés kérdése, hogy egy dialektus nyelv vagy dialektus-e.

A 18. század végétől azonban létrejöttek a nemzeti közösségek. Tagjai természetesen nem ismerhették egymást személyesen, nem volt sok közösségük sem, hiszen különböző rétegekhez, különböző érdekű csoportokhoz tartoztak. A nemzet, ahogy nagy sikerű könyvében (1983) a néhány évvel ezelőtt elhunyt Benedict Anderson nevezte, csak „elképzelt közösség” (imagined community). Egy osztrák szerző nemrégén hozzátette az „indoktrinált közösség” fogalmát szellemesen „Indoctri-Nation”-ról beszélve. Ezt nagyon találónak vélem, hiszen a nemzeti identitás érzését a modern korban elsősorban a nevelés, az iskola, a sajtó és a nemzeti hadsereg verte az emberek fejébe.

Érdeemes megemlíteni, hogy a számos európai országból bevándorolt tömegek Amerikában viszonylag rövid idő alatt az amerikai nemzet tagjaivá váltak. 1800-ban ugyanis még csak 8 millió ember élt a mai Amerikai Egyesült Államok területén, majd jöttek angolok, írek, németek (ez a három nemzetiség tette ki a lakosság zömét), de csatlakoztak a skandinávok, olaszok, kelet-európaiak, kínaiak és latin-amerikaiak tömegei is, hogy mára több mint 330 millióra emeljék a lakosság számát, és meggyőződéses amerikaivá váljanak.

Az egyes országok indoktrinált lakói megtanulták, hogy a nemzet szent, amiért ölni is lehet (amit a vallás tilt), és ha kell, amiért meghalni is lehet. A szocialista mozgalom viszont a 19. század utolsó harmadától társadalmi osztályokban gondolkodott, és a munkásság nemzetközi összefogását hirdette a tőkések ellen. Az orosz forradalom a „Világ proletárjai egyesüljete!” jelszavát hirdette. A forradalmak éveiben orosz „vörösök” szenvedélyesen ölték az orosz „fehéreket”. A Magyar Tanácsköztársaság leverése után Horthy és a különítményesek „nemzeti” magyarjai kommunista magyarokat akasztottak a Dunántúlon. Az identitás tehát változó történelmi kategória.

Egy angol szerző, John Pinder szellemesen azt írta, hogy ha India – számos vallásával és még számosabb nyelvével – nemzetté válhatott, akkor Európa is nemzetté válhat. A történelmileg nagyon új Európai Unióban kialakulóban van egy európai identitástudat. Végül is: azért ez nem teljesen új, hiszen sokan személyesen is tapasztalhatták, hogy távoli területekre utazva, Afrikában vagy Ázsiában sokszor sokkal inkább „európainak” érzi magát az ember, mint szlováknak, olasznak vagy magyarnak.

Az Európai Uniónak van egy közvéleménykutató intézménye az „Eurobarometer”. A 2010-es évek európai válsága idején, amikor az Unió népszerűsége nagyot zuhant, és – a felmérések alapján – csak a tagországok lakosságának mintegy egyharmada érezte úgy, hogy az uniós tagság jót tesz neki és országának, ahol él, ugyanakkor a lakosság 60%-a európai identitástudattal rendelkezett.

Hadd utaljak arra is, hogy a felvilágosodás gondolkodói, különösen Montesquieu és Rousseau, már a 18. század vége felé felismerték, hogy Európa különböző országai annyira hasonlóak, mintha egyetlen köztársaság részei lennének. Azok a spanyol, német, francia vagy magyar egyetemisták, akik az Európai Unió Erasmus programja keretében tanulmányaik egy részét más tagország egyetemén végzik, összehasonlíthatatlanul inkább európainak érzik magukat, mint mondjuk az 1890-es évek német vagy 1920-as évek magyar egyetemi egyesületeinek szenvedélyesen nemzeti-nacionalista tagjai.

Az európai identitás nem szünteti meg a német, a francia, vagy a román és a magyar identitást sem. Amiként lehet valaki muszlimként indiai vagy buddhistaként indiai, ugyanúgy lehet a Texas, az Alabama vagy a Mississippi állambeli „déli”, kaliforniai, oregoni, a New York állambeli pedig „északi” (ami nem kisebb különbség, mint hollandnak vagy németnek, magyarnak vagy olasznak lenni), ugyanúgy lehet egyben szövetségi amerikai is. Amint lehet valaki protestáns és német vagy katolikus és német (ami a mai Németország területének

jó részén elképzelhetetlen volt párszáz évvel ezelőtt), keresztény és magyar, zsidó és magyar, amit az ország lakosságának zöme elfogadott az 1900-as évek elején, majd megtagadott az 1940-es évek elején) ugyanúgy lehet német és európai, magyar és európai is. Ezt az a 20 millió ember, aki a különböző szegényebb keleti és déli uniós tagországokból a gazdagabb nyugati tagországokba ment munkát vállalni, személyes tapasztalatként élheti át.

És még egy szót a „nemzeti önállóságról és önrendelkezésről.” Ha az utolsó száz év történetére visszapillantunk, amikor Magyarország látszólag önálló és szuverén volt, volt-e valóságtartalmuk ezeknek a fogalmaknak? Kis országok a modern korban katonailag képtelenek önállóan megvédeni magukat vagy elérni bizonyos, csak katonailag elérhető célt, s minden adott helyzetben beleszaladnak valamilyen alárendelő szövetségbe. Ezt megtapasztaltuk. Ugyanígy a nagy gazdasági megrázkódtatások idején is védőernyő alá sietett az ország. Az I. világháború utáni súlyos infláció és gazdasági káosz a Népszövetség kölcsöne nélkül megoldhatatlan volt, a kölcsön viszont feltételekkel járt, az ország szigorú pénzügyi ellenőrzésével, ami 1925-ig tartott. A nagy válság idején az 1930-as években nélkülözhetlenné vált a fasiszta Olaszországgal és a náci Németországgal kötött gazdasági-kereskedelmi szerződés, ami ugyancsak megkötésekkel járt, és súlyos politikai ára volt. A területi visszacsatolások központi célja pedig Hitler szövetsége és háborújához való csatlakozás nélkül megoldhatatlan lett volna. Ennyit a Horthy-korszak nemzeti önállóságáról és önrendelkezéséről.

De ne menjünk ennyire vissza. Hogyan fest napjainkban egy kis ország önrendelkezési lehetősége? Jól ismert, és napjainkban már óriási irodalma van, hogy korunkban a multinacionális vállalati óriások ereje nemegyszer nagyobb, mint a kis nemzetállamoké. Ezek nélkül nincs tőke, modernebb technika, beruházás, munkalehetőség egy kicsiny és gazdaságilag nem élvonalbeli országban. Ezek az óriás cégek már jóval az

Európai Unióhoz való csatlakozás előtt szállták meg az országot. Az amerikai General Electric még az államszocializmus összeomlása előtti utolsó években megjelent, és felvásárolta a Tungsram gyárat, hasonlóképpen foglaltak erős pozíciót más amerikai és japán multik is, ugyanúgy, ahogy a Volkswagen gyár bekebelezte a cseh ipar koronaékszerét, a Škoda-gyárat. Az egész közép-európai térség gazdaságilag béna lett volna banktőke és hitel nélkül. Ezt a „szuverén” országokban első perctől 1989 után a nyugati bankok biztosították, kézbe véve a bankrendszer 87%-át a térségben. Ugyanez történt a világban a nagy biztosítótársaságok esetében is. A legnagyobb magyar exportvállalatok és bankok mind külföldi tulajdonban vannak, és ez kísértetiesen hasonló a többi kis európai országban is. Gazdasági szuverenitás nélkül milyen nemzeti önrendelkezési lehetőségről beszélhetünk? Ha viszont ezt el akarja kerülni egy ország, akkor el kell zárkóznia gazdaságilag (amint erre számtalan példa volt), erős vámvédelemmel operálva kirekeszteni a külföldi versenyt. Ez viszont, mint a 20. század első felének európai tapasztalata bizonyította, biztos út a lemaradáshoz és az elszegényedéshez. Kereskedelmi szerződések nélkül nincs export, és nincs gazdasági fejlődés, de egy kis ország kiszolgáltatott helyzetben van a kereskedelmi tárgyalásokkor is.

Napjaink történelme mindennél világosabban bizonyítja, hogy a nemzeti önállóság és önrendelkezés egyre inkább fikcióvá vált. Ehhez kell igazodnia minden kis, sőt nagyobb országnak is, és az igazodás legjobb módja egy jó és támogató integrációs rendszer.

Magyarország nem veszne el, hanem felemelkedne az egyesült Európában.

– *El lehet-e képzelni Európát, a verduni szerződés, a „Charles Magne” Európáját, a mi Európánkat, egy alapvetően más modell részeként?*

– Ha egyetlen szóval kellene válaszolnom, csak annyit mondanék: igen.

Európa az ezredfordulón nemcsak földrészt jelent, hanem elsősorban értékrendszert és civilizációs modellt, amit úgy is neveztek, hogy nyugati civilizáció. Európa a görög-római-zsidó-keresztény civilizáció letéteményese, Európa azonos a reneszánsz és a felvilágosodás Európájával, a demokratikus, toleráns politikával, a fejlett piacgazdasággal és a jóléti állammal. Ez az, amit a „mi Európánknak” neveztl.

De Európa nem volt mindig azonos ezzel a modellel. Európa a legélesebben kettészakított társadalom, a kiváltságos arisztokrácia és a kirekesztett jobbágyok társadalma volt. Innen indultak el a keresztes hadak, itt dúlt az inkvizíció. Európa a népeket elnyelő és elnyomó nagy birodalmak földrésze volt. Európa építette ki a legundorítóbb gyarmati rendszert a glóbusz felét leigázva. Az európai hatalmak találták fel a rabszolgakereskedelmet. Európa ellenséges, egymás ellen háborúra készülő táborokra szakadt földrész volt. Az elmúlt négy évszázadból 200 éven át hatalmas, sok országra kiterjedt háborúk dúlták a kontinenst. Európa a gyűlölködő nacionalizmus Európája is volt. Száz évvel ezelőtt Európa minden országa ellenségnek tekintette a másikat, vámháborúban állt minden szomszédos ország, és gyilkos ideológiák születtek, melyek tízmilliókat hódítottak meg, és tízmilliókat öltek meg. Európa volt a szülőhazája a fasiszmusnak, a sztálinista kommunizmusnak, Európa indította el a 20. század két rettenetes világháborúját, mely a szó szoros értelmében megtizedelte a kontinenst.

A mai Európa, először a kontinens történetében, tanult azonos múltjából. Így születtek meg a két véres háború során és nyomán a föderalista álmok, a békés összefogás és kooperáció, a határok lebontása szükségességének vágya. Mussolini

fasiszta szigetbörtönének két rabja 1941-ben írta meg kiáltványát, amiben tiltakoztak a nemzetállamok újrateremtése ellen, és egy föderális Európa képét vázolták fel. Így született meg az Európai Unió, az Európa, amiről azt mondhatjuk, hogy a mienk.

De egy pillanatra sem feledhetjük, hogy mindez csak egy röpké történelmi idő a kontinens évezredekén átívelő történetében. Még az én életem során Európa kezdett átlényegülni és besorolni a fasiszta modell Európájába. Majd a sztálinista kommunizmus modellje uralta el a kontinens felét. Álmództunk egy demokratikus, együttműködő Európáról, ami felkarolja népeit. Csupán az én emberileg hosszú, de történelmileg csak egy pillanatot jelentő életemben három igencsak eltérő modell Európájában éltem. S ezek a modellek nemcsak a képzelet világában éltek, hanem vérrel és vassal megvalósították őket. Hogyne lehetne mindez ismét valóság...?

– Elfogadom mindazt, amit mondasz, csak hogy Európa történeti régiói nagyon különböző tradíciókra alapozódnak. (Ezt Hobsbawne is több munkájában hangsúlyozza, sőt, magad is sokat írtál erről.) A hatalmi érdekek, a befolyási övezetek (beáramló tőke összetétele etc.) is korlátokat szabnának egy egyesülési folyamatnak. Másrészt: magában az okcidentsben is a szemmel látható válság jelei is mutatkoznak, hogy a brexitet ne is említsük külön... Persze nem azt szeretném, ha jóslásokba bocsátkoznánk, de inkább széttartó folyamatokat lehet érzékelni, nem gondolod?

– Kérdésem azon mondatával kezdeném, hogy a Nyugaton „szemmel látható válság jelei is mutatkoznak”. Valóban így van, a 2008-as pénzügyi-gazdasági válság megrázta az Európai Uniót, ami azután további válságelemek következtében, mint a közös valuta válsága, majd különösen a migrációs invázió és Anglia kilépése, úgyszólván egzisztenciális válságba sodorta az EU-t. Ezt a megrázkódtatást ahhoz hasonlítanám, mintha egy épülő, de még nagyon befejezetlen házra súlyos földrengés rázna meg, amit még egy hatalmas hurrikán is

követ. Igen, az Unió építkezése, a közös valuta bevezetése (monetáris unió fiskális unió nélkül) félbemaradt konstrukció volt, ezért vált a válság súlyosabbá, mint a világ más részein. De Európa mára nemcsak kikapaszkodott a gödörből, de újra jó fejlődési pályán van, növekedése a 2010-es évek közepén elérte az Egyesült Államokét, és a mai 2,5% helyett a 2018-19-es előrejelzések már 3% körüli növekedést vetítenek elő. Közben az eurózóna továbbépült, hogy a legkirívóbb gyengeségeket, amit a konstrukció említett befejezetlensége okozott, kiküszöböljék (bankunió, költségvetési és stabilitási megállapodás). Ez is jó úton van.

Az úgynevezett brexit, amit sokan az Unió halálharangjának ítélték, végül is főként Angliának jelent súlyos csapást, de egyetlen más ország sem lépett az „angolos távozás” útjára. Sőt, mivel Anglia mindig a fék szerepét játszotta, a továbbfejlődés lehetőségei ebben a vonatkozásban megjavultak, amit már világosan mutat az Anglia által mindig élesen ellenzett katonai integráció első fontos lépéseinek megtétele is.

Végül is Európa túljutott a migrációs válságon is. Leállította a kontrollálatlan beáramlást, láthatóan felismerte határai védelmének fontosságát, ami ugyan közel sem teremtett zavartalan állapotokat, de a továbbfejlődés kapuját – mind az integráció, mind pedig a gazdaság területein – kinyitotta. Hogy a tagországok belépnek-e a nyitott kapun, az egyáltalán nem biztos. Ehhez a tagországok politikai akarata is szükséges. Nos, ez az akarat néhány ország vezetéséből hiányzik.

A Nyugat hanyatlását már száz éve jövendölik. Oswald Spengler német filozófus híres könyve, *Der Untergang des Abendlandes* (A Nyugat alkonya) első kötete éppen 1918-ban, száz évvel ezelőtt jelent meg. Arnold Toynbee angol történész-filozófus két tucatnyi, a civilizáció fel- és letűnését mutatta be monumentális 12 kötetes művében (*A Study of History*), ami 1934 és 1961 között jelent meg, s ami a nyugati civilizációt történelmi sorrendbe állította, világosan kifejezve, hogy civilizációk jönnek és mennek, s ez utóbbi sem kerülheti el sorsát. Ez

történelmileg, vagyis nagyon hosszú távon, nyilván igaz, de ez nem azt jelenti, hogy mai problémával állunk máris szemben.

A világ ma is mozgásban és átrendeződőben van. Ha meggondoljuk, a 19. században az angol font, a 20. században az amerikai dollár volt a világpénz, de ma már nincs egyetlen világpénz sem, hanem mintegy 4-5 világpénz van, közöttük második helyen az euró. A 19. században Anglia volt a kétségbevonhatatlan világhatalom, a 20. században az Egyesült Államok, de ma hihetetlen sebességgel tör fel Kína és Ázsia néhány más országa. A Nyugat többé nem monopolistája a világhatalomnak, de ez egyidejűleg nem jelenti a feltétlen válságát is. Manapság a sztárok Szingapúr, Kína, India, Törökország és Oroszország, s ehhez még sokan hozzáteszik: megteszük a minden tőlünk telhetőt, hogy eltávolodjunk a nyugati dogmáktól (a liberális demokráciától), és szabaddá tegyük magunkat.

Hozzáteszem: Oswald Spengler az első világháború utáni történelme egyik legmélyebb válságában szenvedő Németországban, Arnold Toynbee a világtörténelem eddigi legsúlyosabb válsága idején kezdte írni munkáját, amit 1961-ben, Anglia addigi világhatalmi pozíciójának elvesztése, gyarmatbirodalmának teljes szétolvadása után fejezett be. Összegezve: a történelem a válságok és a jó időszakok, a nagy prosperitások ciklikus útját járja, de a kizárólag rossz időszekokra alapozó proféták a legtöbbször tévednek.

Hadd térjek azonban kérdésed lényegére, arra, hogy Európa eltérő szinten álló régiói, valamint a hatalmi érdekek és befolyási övezetek korlátokat szabnak az egyesülési folyamatnak. Ez a kérdésed telibe találta a nem régen elkészült új könyvem témáját. Ennek az új munkának a címe magyarul „Négy Európa. A regionális különbségek kontinense”. Valóban azt mutatom be ebben, hogy Európában, az elmúlt évezred történelmében hogyan alakult ki és különült el ez a négy régió: Északnyugat-Európa; a mediterrán Dél; Közép-Európa; és amit Szűcs Jenő *par excellence* Kelet-Európának nevezett: Oroszország (és

a többi szovjet utódállam) és a Balkán. Bemutatom, hogy 1913-ban és 2016-ban, néhány ország helyváltoztatása ellenére, milyen kísértetiesen azonos volt a négy régió fejlettségi különbsége és elkülönülése.

Ugyanakkor azonban azt is bemutatom, és ez a legteljesebben a kérdésszóra adandó válaszmomént lényege, hogy az elmúlt másfél évszázad alatt bizony jelentős – és rendkívül tanulságos – felzárkózási folyamatok is lejátszódtak. Az első felzárkózó régió *Svédország* – majd kis idővel ezt követően *Finnország* – felzárkózása, sőt élvonalba törése volt, nagyjából 1870 és 1930 között, de Finnország esetében inkább a 20. század során valósult meg. Ez a régió, ami korábban alig haladta meg a közép-európai országok jövedelmi szintjét, ma túlszárnyalja Franciaországot, Németországot és a Benelux államokat.

A másik érdekes felzárkózó régió – bár most is valamelyest lemaradva – a *mediterrán* világ volt és külön kiemelendő, hogy ehhez a csoporthoz sorolható *Írország* is. Ez a régió, amely a 19. század során nem vált fejlett ipari régióvá, hanem agrár- és nyersanyagtermelő maradt, alacsony jövedelmi szinttel, napjainkra a legmodernebb gazdasággal rendelkező, a közepes helyett a magas jövedelmi zónába emelkedett országokból áll.

Már korábban említettem egy kérdés kapcsán, de itt kiemelten szeretném megismételni, hogy *Írország*, ami 1973-ban csatlakozott az Unióhoz, s akkor az Európai Közösség jövedelmi szintjének csak 55%-át érte el, mára Európa egyik leggazdagabb országa lett. Egy főre jutó GDP-je ma 64%-kal (!) meghaladja Angliáét – melynek 1922-ig úgyszólván gyarmata és olcsó munkaerőforrása volt – és Luxemburgon, Norvégián és Svájcön kívül megelőzi az összes nyugat-európai országot.

De a mediterrán országok is a világ jövedelmi skálájának felső 20%-ába emelkedtek. *Írország*, *Olasz*- és *Spanyolország* felzárkózását lényegében Európai Unió tagságának köszönheti. (Írországban a lakosság 80%-a a legpozitívabbnak ítéli az EU-t, ami egyedülálló arány.)

Figyeljünk azonban a kis *Baltikumra* is, melynek három országa 30 évvel ezelőtt a Szovjetunió részét képezte. Napjainkra mindhárman a közepes jövedelmi szint felső zónájába emelkedtek, nem kevéssel meghaladva Magyarország és Lengyelország szintjét (Észtország esetében kerekén 30%-kal). A 2008-as válság előtt már „balti tigrisekről” beszéltek néha még évi 7-8%-ot is meghaladó növekedésük alapján. A válság rendkívül erősen sújtotta őket, de nagyon hamar talpra is álltak, és mára már ismét a gyors növekedés útját járják. Ezt elsősorban az Európai Unióhoz tartozásuknak, azon belül is a skandináv országokkal és Finnországgal kialakított szoros integrációjuknak köszönhetik. Ezek az országok a válság éveiben siettek például csatlakozni a közös valutához, az euróhoz.

Az Európai Unión kívüli, általam negyediknek említett régió, Oroszország, a többi szovjet utódállammal és a Balkánnal együtt viszont olyannyira leszakadt, hogy 2016-ban az egy főre jutó nyugat-európai jövedelmi szintnek mindössze 13%-át érték el, ami a volt szovjet blokk közép-európai uniós tagországai szintjének is csak 40%-át teszi ki.

A régiók kiegyenlítődése, ahol és amikor egyáltalán bekövetkezik, nagyon hosszú és ellentmondásos folyamat, de határozottan mondhatom: van rá esély, különösen a 20. század második fele óta, s hadd tegyem hozzá, ebben fontos szerepe van a globalizációnak és Kelet-Ázsia felzárkózásának is.

A korábban elmaradott európai régiók nagy része tehát a felzárkózás útjára lépett, s ezt az ezredforduló körüli évtizedekben és napjainkban is elsősorban az európai integráció, az 500 milliós népességű piac jelenléte, a szolgáltatások színvonala, a tőke- és a munkaerő szabad áramlása segíti elő. Meglátásom szerint tehát a jó és erős nyugati szél sok ország vitorláját duzzasztotta, és segítette őket a gyors előrehaladásban.

– Az előbbieken nagyon precízen vázolt és szükséges európai integrációt nem zavarhatja-e meg az egyre érdekesebben alakuló Amerika–Nyugat-Európa viszony?

– Az Egyesült Államok meghatározó szerepet játszott az európai integráció ösztönzésében és megindításában. Az 1970-es évek közepétől, Nixon elnökségétől azonban az USA gyakorlatilag elveszítette érdeklődését ez iránt, majd egyre inkább kezdett versenytársat látni egy integrált Európában. Bizonyos nacionalista fordulat a gazdaságpolitikában már az 1980-as évektől lassan kibontakozóban volt, és Amerika mostani elnöke egyenesen ellenségesen néz az Európai Unióra. Más szóval, Amerika már nem előresegítő erő többé az európai integrációban.

Sokkal fontosabb ennél, hogy a viszony elhidegülése, amit finoman „érdekes alakulásának” neveztél, a NATO katonai szövetségi rendszerének elbizonytalanodásában is testet öltött. Az a tény, hogy az amerikai elnök a NATO csúcsértekezletén 2017-ben nem volt hajlandó megismételni, hogy bármely tagország elleni támadás az összes tagország elleni támadásnak minősül, kijózanító volt. Európa nem építhet biztosan többé az Egyesült Államok segítségére. Ha meggondoljuk, az elmúlt években amúgy is inkább Európa segítette Amerikát katasztrofális katonai vállalkozásaiban, és nem fordítva. Továbbá a mostani elnök megfoghatatlan csodálata és barátkozási szándéka Putyin elnök Oroszországaival, az Európai Unió legfőbb ellenségével és fenyegetőjével, megerősíti, hogy az Európai Uniónak gyakorlatilag csak magára lehet számítania biztonság megőrzésében.

Ez az önmagában kedvezőtlen fordulat azonban az európai integráció szempontjából egyenesen előnyös is lehet. Ez sarkallta ugyanis a tagországok túlnyomó többségét, hogy végre a jó ideje tervezett, de mindig elvetett katonai integráció útjára lépjenek. Közrejátszott ebben, hogy a katonai integráció legfőbb belső ellenzője, Anglia már nem ül az EU döntéshozóinak

asztalánál. A katonai integráció első fontos lépései mindennek nyomán éppen a közelmúltban történtek végre meg. Ez pedig jelentős mértékben túlmutat a gazdasági integráció szféráján, és erőteljesen a politikai integráció felé mutat.

Ha hozzátesszük, hogy Amerika 2017-től határozottan a gazdasági önvédelem és bezárkózás politikáját hangoztatja, és részesíti előnyben, akkor ez még inkább az EU további integrációját sürgeti. Egyszóval, az amerikai-európai viszony hidegülése nemhogy gyengítené, de határozottan erősíti Európa valamelyes befelé fordulását és további integrációjának szükségességét. Ez a tény a nemzetközi politika egyik legérdekesebb új fejleménye.

– Az általad említett 2008-as válság (a Lehman Brothers-csőddel kezdve) azonban nemcsak gazdaságilag rázta meg a nyugat-európai országokat, hanem magát a politikai berendezkedést is. A legszembetűnőbb a szociáldemokraták hanyatlása. Hol van már a Bad Godesberg-i program, Anthony Giddens harmadik útja... Valóban leáldozott-e a szociáldemokratáknak?

– A válság politikai következményei közül a szociáldemokrácia felmorzsolódása csak az utolsó csepp volt a pohárban. A süllyedés épp akkor kezdődött, amikor ezek a pártok sikerük csúcsára jutottak Európában. A folyamat az 1980-as évektől felerősödött, majd a 2010-es években betetőződött. A német *Spiegel* magazin 2017 őszén az „európai szociáldemokrácia lassú haláláról” írt már.

Miről is van szó? A szociáldemokrata pártok a 19. század végén az ipari munkásság ellenzéki pártjai voltak, sok helyen úgyszólván összenőttek a szakszervezetekkel, és harcban álltak a burzsoá elit és annak politikai pártjai ellen. Történelmi fordulatnak tekinthető a Svéd Szociáldemokrata Párt 1932-es kormányra kerülése. Ez a párt vezette ugyanis be a világ első jóléti állam rendszerét.

A második világháború után a szociáldemokraták egyre több országban kerültek kormányra. 2000-ben az akkori Európai

Unió 15 nyugati és mediterrán országából 10-ben szociáldemokrata kormány volt. A kormányra kerülő szociáldemokrácia meglehetősen sikeresen működött, ami azt jelentette, hogy többé már nem a munkásosztály, hanem nemzeti érdekek képviselőjeként lépett fel, nemegyszer programjának módosított változatában is kifejezésre juttatta ezt. Mindez egyben azt is jelentette, hogy a balról a középre tolódtak. Ennek folytán a különbségek elhalványulóban voltak a korábbi, ugyancsak jobbközép pártok és kormányok és a szociáldemokrata pártok és kormányok között.

Korábbi munkástömegeik egyre kevésbé érezték, hogy az ő érdekeiket képviselik. Sőt, nemegyszer árulónak tartották a szociáldemokrata vezetőket, mint a német Schröder, vagy az angol Tony Blair eseteiben. Schröder ugyanis az ország gazdasága szempontjából nagy jelentőségű munkaerőpiaci törvényeket átalakítva sokkal rugalmasabb munkaerőpiac létrehozásával alapozta meg a korai 2000-es évek hatalmas gazdasági fellendülését (amit a francia szocialista elnök Hollande követni akart, de a munkásság ellenállása miatt megbukott, és amit végül Macron vezetett be). Igen ám, de ez a reform erősen sértette az alkalmazottak érdekeit, könnyebbé vált az elbocsátás, kötelezővé tette a bármilyen rosszul fizetett munka elvállalását bizonyos idejű munkanélküliség után, mert különben megszűnt a munkanélküli segély. Tony Blair már nem is munkaspárti képviselőként kormányzott, hanem angol nagyhatalmi politikát folytatott, beállt az amerikai Bush elnök uszályába, lelkesen sodorta országát az iraki és afgán háborúba, aminek nyomán a „Bush ölebe” csúfnevet kapta. Talán mindennél rosszabb volt azonban, hogy az európai szociáldemokrácia maradéktalanul beállt a neoliberális gazdaságpolitika táborába, és végrehajtotta a nagy korporációk országukkal azonosított érdekeinek megfelelő liberalizálási politikát.

Mindez fokozatosan elidegenítette a hagyományos szociáldemokrata munkásságot a párttól, amit nem tartott többé érdekei képviselőjének. A *New York Times* 2018 egyik februári számában hosszú interjú jelent meg egy német, ruhr-vidéki,

harmadik generációs bányásszal, aki 18 éves korában szakszervezeti tag, 20 éves korában szociáldemokrata párttag, apja és nagyapja lábnyomát követve, de aki 2017-ben a populista Alternatíva Németországnak (AfD) pártjához csatlakozott. Ez tömegesen játszódtott le egész Európában.

Ezen a ponton azonban egy másik nagy horderejű gazdaság-szerkezeti változást is be kell kapcsolni a folyamat magyarázatába: az ipar, amely korábban 40-50%-át foglalkoztatta a fejlett országok aktív népességének, mára már csak 15-25%-át alkalmazza. Részben a globalizáció nyomán vándoroltak ipari állások, nem utolsósorban az acéliparból, az olcsó bérű harmadik világba, de még inkább a technika rohamos fejlődése, a robotok alkalmazása váltotta fel gépekkel a munkaerőt. Jóval kevesebb munkással is növelni lehetett az ipari termelést. Mindehhez még környezetvédelmi megfontolások is hozzájárultak. A szénbányákat például Nyugaton majdnem mindent bezárták. Belgiumban is, ahol vezető exportiparág volt, s helyette az újrahasznosítható energiaipar nőtt nagyra jóval kevesebb fizikai munkás alkalmazásával. Ez a hatalmas gazdaság-szerkezeti változás leolvasztotta a fizikai munkásságot, sok országban eljelentéktelenítette a szakszervezeteket, más szóval radikálisan lecsökkentette a szociáldemokrácia hagyományos táborát és szavazóbázisát. Ehhez járult hozzá, hogy lényegesen megnőtt azoknak a száma is, akik úgy érzik, hogy nincs igazi képviselőjük, és ezért nem is mennek el szavazni a választásokkor. Még Németországban is, ahol viszonylag fegyelmezett állampolgárok vannak, 80-90%-ról mintegy a 70%-ra zsugorodott a szavazók tábor.

A 2008-as válság nyomán megnőtt munkanélküliség, a stabilitáshoz szükséges intézkedések nyomán drasztikusan visszavágták a béreket, nyugdíjakat, szociális juttatásokat és az egészségügyi ellátást. Mindez betetőzte a régi szociáldemokrata tábor szétolvadását. Németországban, ahol Schröder szociáldemokrata pártja 1998-ban 40%-os szavazati aránnyal jutott kormányra, 2017 őszén csak 20%-ot kapott. A francia

szociáldemokrata elnökjelölt, ugyancsak 2017-ben mintegy 6%-ot, és a holland és cseh szociáldemokraták szavazóinak száma is egy számjeggyé olvadt. Közép-Európában a szocialista pártok úgyszólván eljelentéktelenedtek.

Az elkeseredett, kiábrándult munkás és egyéb szociáldemokrata párttagok és szavazók jelentős része átállt a szélsőbalos vagy jobboldali populista pártok mögé, melyek hirtelen felemelkedtek, és demagóg jelszavakkal ígértek védelmet az „elfelejtett” néprétegeknek. Van közöttük baloldali populista párt is, mint a görög Sziriza vagy a spanyol Podemos, de többnyire inkább, különösen Közép- és Kelet-Európában, a jobboldali populizmus dominál. Manapság azonban úgyszólván nehéz is meghatározni, hogy ezek a populista pártok milyen hagyományos politikai oldalra sorolhatók. Lényegük, hogy establishment-ellenesek. Többségük egyenesen tagadja is, hogy létezik bal- és jobboldal, és programjuk valóban keveri a két hagyományos politikai tábor programpontjait, leglátványosabban talán az olasz 5 Csillag mozgalomban. Egyszerre rasszista és baloldali munkásvédő jelszavakkal operálnak. A technikai fejlődés és gazdaság világtendenciájával szembe fordulva a szénbányák újranyitását, a megszűnt ipari állások visszahozását, a bevándorlók beáramlásának megállítását ígéri, mint a 2016 végén megválasztott amerikai elnök is.

Leáldozott-e a szociáldemokráciának? – kérdezed. Úgy tűnik, igen, ha nem rázzák meg magukat, és szállnak versenyre a populizmus hamis és sok vonatkozásban retrográd és autokratikus irányba haladó politikájával és újra a valódi tömegérdekek képviselőivé válnak. A régi munkás érdekképviselőre ma már nem épülhet sikeres párt a munkásság létszámának radikális leolvasdása és a társadalmak középosztályosodása idején. A szociáldemokrácia talpra állása tehát nem lesz könnyű, ha egyáltalán sikerül. Valószínűbbnek tartom, hogy újszerű pártformációk kialakulására van szükség. Nem véletlen, hogy a hagyományos pártok számos országban úgyszólván eltűntek, s mint Olaszországban is, teljesen új pártformációk léptek a helyükre.

– Magyarország és a pénzvilág: Mi a véleményed az ezzel kapcsolatos „összeesküvés-elméletekről”?

– Kicsit messzebből szeretném kezdeni a választ. Az ezredforduló körül hatalmas szerkezeti változás ment végbe a fejlett világ s ezen belül Európa gazdaságában. Ennek a folyamatnak két mozgatórugója volt, a kommunikációs-technikai forradalom, ami a termelékenység ugrásszerű növekedésére vezetett, valamint a globalizáció kibontakozása, ami számos termelési folyamatot az újonnan iparosodó, olcsó munkaerőjű ázsiai és más perifériális országokba telepített át.

Ezek nyomán a régi ipari szerkezet leépítésének és átalakításának folyamata játszódott le, lecsökkentve az ipar addig domináns szerepét a nemzeti jövedelem termelésében, és a szolgáltatási forradalom nyomán a szervizszektort emelte első helyre. Ez utóbbi a korábbi mintegy 50%-os szerepéről a nemzeti termék előállításában 70%-os, sőt esetenként még nagyobb szerepre emelkedett.

Érdekes módon, ez a folyamat a gazdaságilag jócskán lemaradt, de ekkor az európai és világgazdaságba már betagozódó Közép- és Kelet-Európa, tehát Magyarország gazdaságában is megindult, és előrehaladt a piaci gazdaságra történő átalakulás folyamatában a rendszerváltást követő negyedszázadban. Magyarországon 1988-ban a nemzeti jövedelem 41%-át az ipar állította elő, de 2014-re ez az arány 31%-ra esett vissza, ugyanakkor a szervizszektor részesedése 65%-ra ugrott.

A modern ezredforduló körüli gazdaságban a pénzügyi szektor emelkedett első helyre. A modern gazdaság a bankokra épül. Ők finanszírozzák az új beruházások nagy részét, de ők állnak hitelekkel a lakosság lakás- és házvásárlása, a fogyasztói társadalom meghitelezése mögött is. S ez időtől már nem is csupán bankokról volt szó többé. Új pénzügyi intézmények jöttek létre, és fogtak beruházási banktevékenységbe. Ilyenek voltak az úgynevezett alternatív befektetési alapok, köztük fedezeti alapok („hedge fund”-ok), melyeknek nincs is saját

tőkéjük, csak a befektetők pénzével spekulálnak. Ha a befektetés nyereséges, akkor a nyereség 20%-a lesz a részesedésük, ha veszítenek a befektetéssel, az a befektető vesztesége. Érthető, ha ez az intézmény vad spekulációhoz vezetett. De hasonlóan beruházási banktevékenységbe fogtak a nyugdíjalapok és más intézmények is.

Ez a tevékenység a gazdaság szempontjából egyszerre volt konjunktúráteremtő, de veszélyes is. A banktőke egyszerre Jekyll és Hyde, mint az ördög, meleget és hideget is tud fűjni, egyszerre jó és gonosz is. Tulajdonképpen hozzá is tehetném, olyan, mint maga a kapitalizmus: előnyeivel gazdasági fejlődést, technikai újítást és emelkedést teremtő adottságaival, és árnyoldalaival, szélsőséges „aki kapja, marja” individualizmusával és egyenlőtlenségével. Winston Churchill sokszor idézett mondása szerint a kapitalizmus rossz rendszer, de sajnos jobbat (legalábbis a gyakorlatban) nem találtak ki. Hogy egy hasonlóan klasszikus, de kevésbé ismert mondást illesztek ide: egy volt Marx Károly közgazdasági egyetemi hallgató mondta néhány éve: amit a szocializmusról tanultunk, abból semmi sem volt igaz, de amit a kapitalizmusról tanultunk, az mind igaz volt.

A bankspekuláció kordába tartása az 1930-as évek nagy gazdasági felismerései közé tartozott. Szigorú regulációval ugyanis limitálni lehet a veszélyes spekulációs tevékenységet, a túlzott kockázatvállalással járó lehetséges veszedelmeket, miközben a hasznos működés zavartalan marad. Sajnos, a dolog természetéhez tartozik, hogy amikor a válság elmúlt, mindig fellépnek politikusok, akik a szabályozás felszámolását hirdetik, a nagy deregulációt, mint az állásteremtés és gazdasági virágzás legfőbb feltételét. Az 1970-80-as évektől az Egyesült Államok, majd ezt követve Európa is, Ronald Reagan elnök és Margaret Thatcher angol miniszterelnök „apostoli” vezetésével a neoliberais politika jegyében „szabadították fel” a bankokat és más pénzügyi intézményeket a szabályozás „béklyóiból”, amibe az 1930-as évek nagy válsága után világsszerte kötötték őket, hogy

elkerüljék annak megismétlődését. A „felszabadított” pénzügyekkel egyre kockázatosabb spekulációba kezdtek, nagy fellendülést okoztak, s egyben hatalmas jövedelmeket halmoztak fel, súlyosan veszélyeztetve a gazdaság stabilitását. A jelzáloghiteleiket például a bankok „átcsomagolva” kötvényként más befektetőknek adták el, s ettől kezdve nem törődtek azzal, hogy vajon biztosítva van-e hitelek visszafizethetősége, s ezzel átláthatatlanná tették a banki hitelezések rendszerét, hatalmas, úgynevezett „toxikus” kihelyezéseket halmozva fel.

Ebben a közegben alakult ki a volt szocialista országok bankrendszere, melyet zömében nyugati, osztrák, német, francia és olasz bankok hoztak létre, átlagosan 87%-át birtokolva a térség és Magyarország finansziális tőkeállományának. Ez vitathatatlanul sokat lendített az átalakuló gazdaságokon, hiszen hatalmas beruházásokat vitt végbe, és a lakossági kölcsönökkel nagy fogyasztásnövekedést ösztönzött. Ugyanakkor a tobzódó spekulációs tevékenység hamarosan zátonyra futott. Egy amerikai óriás jelzáloghitelbank, a Lehman Brothers, csődbe jutott, s 2008-ra a veszedelmes spekulációs konjunktúrát teljes hitelválság váltotta fel.

A bankok nem hiteleztek, a beruházások leálltak, ami válságba döntötte az egész világot. Számos ország, közöttük Magyarország is pénzügyi-gazdasági válságba süllyedt, és fizetéseképtelenné vált. Az átalakuló közép- és kelet-európai gazdaságban ugyanakkor a hirtelen milliárdossá gazdagodott oligarchák nem igazán bíznak a stabilitásban, és nyereségeik nem kis hányadát új beruházás helyett külföldi bankszámlákba rejtik.

És ezzel el is érkeztünk kérdésed lényegéhez. A pénzügyi és bankspekuláció döntötte válságba Európát, Közép- és Kelet-Európa zömét, Magyarországot is. Nos, a spekulációs tőke zöme külföldi volt, vagyis innen egyenes út vezet a külföld, az idegen tőke vádolásához is. Nem feledhetjük, hogy a kapitalizmus legtaszítóbb arcát éppen a pénzügyi és bankszféra mutatja. Az uzsorás, lelketlen, ráadásul „idegen” bankár mindig gyűlöletes figura volt. Erről írta Shakespeare már

a 16. század végén, az éppen csak születő kapitalizmus közegében *A velencei kalmár*-t. Innen ismét csak pár száz lépés volt tudatos romboló szándékkal vádolni a „rabló bankokat”.

Így jutottunk el a demagóg populizmus egyik legfőbb sajátosságához. Már korábban is említettem beszélgetésünk során, hogy a populizmus úgyszólván mindig társul más ideológiákkal, akár szélsőbalos, akár szélsőjobboldali nézetekkel. Így a nagybankok és spekulánsok nemcsak a bolsevikoknak, de összekapcsolva a zsidókkal, Hitlernek is kedves témája volt. Ne feledjük, Mussolini uralma végén, az úgynevezett Salò-i Köztársaság (fasiszta köztársaság) idején szélsőséges, minden 50 munkást foglalkoztató vállalat államosítását hajtotta végre. A mai populista demagógok ugyanígy keverik a rasszista szélsőjobboldali és nemegyszer egyenesen kommunista, szélsőbaloldali nézeteket, vagyis a bankok jó céltáblának bizonyulnak számukra. Természetesen a banktevékenység szempontjából teljesen mellékes a tőke „nemzetisége”, de a populisták számára a legkevésbé sem. Az „idegen” tőke jobb és népszerűbb céltábla.

A modern kapitalizmus veszélyes finansziális elszabadulását természetesen nem tulajdonosok cseréjével, „hazai” tőkések „kinevezésével” lehet megoldani, ami az autoritatív kelet-európai kapitalizmusok módszere, hanem szigorú szabályozással. A neoliberális közgazdasági filozófia azonban elutasítja a szabályozást, és ráadásul óriási önbizalommal állítja, hogy kezében van mindenféle válság elkerülésének kulcsa a monetáris politika révén. Számos populista politikus mégis gátlástalanul keveri a szocialisztikus tőkeellenességet a neoliberális gazdasági nézetekkel.

A demagógia, mint mindig, nem az igazi gyökerekig megy vissza, hanem negyed-fél igazságokkal a pénzügyi világ ellen fordul, mert ez mintegy személyes tapasztalatok alapján is hihetőnek tűnik a lakosság szemében, s ezen az alapon teljesen valótlanul a bankvilág összeesküvéséről beszél, s ehhez mindig hasznos hozzátenni, hogy a pénzügyek igazi képviselői nem is honfitársaink, hanem idegenek.

– Igen. De ha ebből indulunk ki, nem szabunk-e egyben gátat is a népek és nemzetek közösségének, az integrációnak? Másrészt a civil társadalom nagyon tág fogalom. Egy barátod (Szelényi Iván) azt mondta nemrégiben, hogy ahol van, ott a pénz beszél, ahol nincs, ott a kutyák (politikuskok) ugatnak. Én ezt a saját bőrömről tapasztalom, s mint kicsi üzlet tulajdonosa, tudom, hogy hiába van csak áru, ha nem teszek semmit a vevőkért, előbb-utóbb nem megy az üzlet. A jóléti állam (amíg működött) szintén konszenzuson alapult. Az igény megvolt, a pénzt a tőke adta. Most úgy látni, mintha a tőke a profit elérésén túl nem akarna tenni semmit...

– Ez legalább két kérdés, tehát megyek sorjában. Kezdem az integrációval. A nézetkülönbségek nem szabnak gátat az integrációnak, hiszen az többségi konszenzuson épül. Ha az országok egy csoportjában a többség az integráció mellett van, mert érti nagy előnyeit, akkor szabad az út. Ha egyes országokban a többség az úgynevezett nemzeti szuverenitást tartja fontosabbnak, akkor nem csatlakozik. (Azért mondom, hogy úgynevezett, mert napjaink modern gazdasági világrendjében a nemzeti szuverenitás valójában rendkívül korlátozott lehet csak.) A túl gazdag Svájc, Norvégia, Izland és Lichtenstein például nem csatlakozott az Európai Unióhoz, de szerződésekkel mégis hozzá kötötték magukat.

Mint korábban már említettük, Angliában egy szerény többség a kilépés mellett döntött, így kilépnek az Unióból. Talán ezt fogja tenni egy-két közép-európai ország is, amely egyelőre az eurómilliárdok támogatása miatt bent maradnak, de azután talán szabad kezet akarnak kapni belpolitikai érdekeik érvényesítése terén, és kampányt indítanak megfélemlítő propagandával (mint Angliában is), támogatóik az EU ellen hangolódnak, és a kilépés mellett döntenek.

A kérdés második fele a jóléti államot illeti. A többségi konszenzus ma is fennáll, hiszen a legszélesebb néprétegeknek elemi érdeke és igénye a jó közoktatás és széles körű egészségbiztosítás, a garantált nyugdíj, a szülési szabadság stb.

Az ehhez szükséges pénzt, mint mondom, a tőke adta, de ezt nem jótékonyági alapon tette, hanem a konszenzus alapján létrejött kormányok adóztatási politikája révén. (Itt azonban hozzátenném, hogy a szükséges pénzt részben maga a lakosság adta, adóival, hogy a tőle elvont pénzt azután az állam újraosztva részben visszaadja pl. a garantált nyugdíj vagy a gyermekek ingyenes iskoláztatása formájában).

A tőke általában csak saját profitérdekeit tartja szem előtt. Ez nagyjából természetes. Ezzel nem azt mondom, hogy közben nem szolgálhat közérdeket is. Ezt már Adam Smith zseniálisan felismerte, és egy közérthető példával illusztrálta, amikor azt mondta, hogy a hentes nem szíves barátságából ad húst a vacsoránkhoz, hanem üzleti érdekeit szolgálja vele, de ezzel mégis szolgálja a közösség érdekét is, hogy az emberek jó vacsorát kaphassanak.

Én hozzátennék egy mai példát is. Az 1970-80-as évektől a nagy európai vállalatcsoportok üzleti érdekeiket érvényesítendő, a globális – elsősorban amerikai, japán és az „ázsiai kis tigrisek” – törekvéseinek ellensúlyozására szorgalmazták az Európai Unió erősebb integrációját, az úgynevezett „Single Market” elvét, és közös valuta bevezetését kezdeményezték, sürgették és támogatták. Ez önös érdekük volt, de ezzel egyben Európa összefogását és a népek érdekeit is szolgálták.

A modern állam John Maynard Keynes közgazdasági felismeréseit realizálva nem elégedett meg azzal, hogy a tőke esetleg közvetve szolgáljon közérdeket is, hanem lényegesen továbbment, és szabályozása révén rászorította a tőkét a közösség jobb szolgálatára. Ismét Polányi Károlyt idézve, a szabályozott kapitalizmus a tőkét és az üzleti világot a társadalom alá rendeli, míg a szabadjára engedett, deregulált kapitalizmus a társadalmat rendeli az üzleti világ alá. A kérdés tehát nem az, hogy „a tőke beszél-e”, mert a tőke valóban mindig beszélni akar, s ha erős, akkor nagyon hangosan, hanem hogy a konszenzuson alapuló kormányzat hagyja-e, hogy a tőke maga alá gyűrje a társadalmat, vagy szabályozás révén ezt nem engedi.

Ha a többségét sikerül mozgósítani saját érdekei ellen, ami nem ritka, mert a tömegek, különösen, ha tanulatlanok, nem mindig igazán értik valódi érdekeiket, és sokszor hazug propaganda áldozataivá válva, saját érdekeik ellen szavaznak, akkor a legnagyobb üzleti érdekeket szolgáló, jóléti politikát ellenző kormányok adócsökkentéssel és deregulációval kihúzzák a talajt a jóléti állam alól.

Szabad és toleráns demokratikus közegben, ahol a média nincs a kormányok kezében, a többség saját kárán és megfelelő információhoz jutva, megtanulja, hogy kiszavazza az üzleti érdekeket preferáló, saját köreit gazdagító és a többség érdekeit negligáló maffiakormányokat. Természetesen csak akkor tudja ezt megtenni, ha erre egyáltalán mód van, vagyis egy autokratikus, magát bebetonozó kormányzat nem állja útját ennek.

Ismét csak odajutottunk tehát, hogy a döntő kérdés a szabad, liberális demokratikus közeg, ahol szabadon áramolhat az információ, és ezt nem monopolizálja egy szűk hatalmi csoport, vagyis a jogrend és az intézmények működnek. Sajnos ezt az autokráciára törő kormányok és hatalmi csoportok is megtanulták, és nem egy országban nem engedik érvényesülni.

Ennek a modern történelemben egyik jól ismert módja az úgynevezett nemzeti érdekek szupremációja, mindenek fölé emelése, mégpedig úgy, ahogy a hatalmat monopolizáló csoportok a nemzeti érdeket értelmezik. Ezt hirdette Mussolini a „Fasizmus doktrínája” című 1935-os írásában, követelve az egyéni és csoportérdek alárendelését a nemzeti érdeknek, amit az állam képvisel. Szó szerint ugyanezt prédikálta Corneliu Zelea Codreanu, a két világháború közötti román fasiszta vezér is. Ezt a nemzeti elvet azután azóta is sok kis Mussolini hasonlóképpen fogalmazza meg. De mi az örök nemzeti érdek? Ki mondja meg, hogy mi az? Lehet ez valamilyen gazdasági cél elérése, gyors iparosítás, lehet az „ellenség” letörése, a honvédelem megerősítése, egy kisebbség elnyomása, egy szomszéd ország megtámadása stb., amint mindezt láttuk a

20. században? Ezt végül is mindig a nemzet politikai vezére (egy duce, egy führer, egy nemzetvezető) határozza meg.

Így vittek sokszor háborúba a nemzeti propagandával elbutított tömegeket a „nemzetért”. Ez történt a II. világháborúban is, ami viszont rettenetes következményeivel felrázta a tömegeket, melyek azután más útra, a nemzetek összefogásának útjára terelték az európai politikát.

32-6-19

A címben szereplő számok egy kis családtörténetre utalnak. Gyermekkoromban hatalmas család vett körül. Igaz, közvetlenül egy lakásban csak heten voltunk, szüleim, anyai nagymamám, a nálam négy évvel idősebb bátyám, két anyai nagybátyám és én. Anyám családja Egerből költözött Budapestre. Apám népes családja azonban – öt testvére, édesanyja és testvéreinek családja, 10 nagynéném és nagybátyám, sok-sok unokatestvéremmel – vidéken, zömében Hajdúhadházon élt, ahol Apám is született. Miután anyai nagybátyáim megnősültek, és egy-egy gyermekük született, vagyis már ez a családi ág is hat főt számlált. Összességében 32 közeli rokonom volt. Nagyapáimat nem ismertem. Mindketten sok évvel születésem előtt meghaltak. Apai nagyapám nagyon korán, Apámat árván hagyva 6 éves korában. Mindenki más élt azonban életem első évtizedében. Igaz, többségük távol lakott.

A háború után ebből a nagycsaládból, megdöbbentő módon, a 32-ből mindössze hatan maradtunk. Bátyámat 17 éves korában 1944 őszén vitték el „sáncásásra” a Dunántúlra, de az év vége előtt már halott volt. A győri temető három nagy tömegsírjának egyikében fekszik. Egyik anyai nagybátyám, Jenő, akit 1942-ben hívtak be munkaszolgálatra és vittek ki az orosz frontra, még abban az évben meghalt, és valahol Sztarij Oszkolban földelték el. A másik anyai nagybátyám, feleségével együtt, 1940-ben kivándorolt Mexikóba, és végképp eltűnt az életünkből. Az egész vidéken élő apai rokonságomat 1944 nyarán deportálták, a 90 éves apai nagyanyámat Auschwitzban elgázosították, majd elégették, s

feltehetően hasonló sorsra jutott számtalan nagybátyám, nagynéném és unokatestvérem is. Közülük csak ketten tértek vissza, de hamarosan azok is elhagyták az országot. Bár a magyar zsidóság felét ölték meg, a mi családunk esetében ez az arány sokkal tragikusabban alakult, hiszen mintegy harmincan estek áldozatul a Horthy-rezsim gyilkos kooperációjának Hitlerrel. Bár Apám és én is közel kerültünk ehhez a végzethez, mindketten túléljük, és szerencsésen hazatértünk. Anyám bujkálva, nagyanyám a budapesti gettóban élte túl a háborút.

Oroszországban megölt nagybátyám felesége és egyetlen túlélő első unokatestvérem hamis papírokkal vidéken bujkálva ugyancsak megmenekült. Az ő történetük, szerencsés végkimenetele ellenére, számomra mégis különösen tragikus volt, hiszen 1944-ben a kicsi, hároméves Ági unokatestvérem már jól megtanulta és tudta a nevét és lakáscímét, amit gyorsan el kellett felejtetni vele, nehogy véletlenül eredeti nevét mondja a hamis irataikon szereplő név helyett. De egy 3 éves gyereknek nem lehetett elmagyarázni, hogy miről is van szó. Nagynéném tehát kénytelen volt erőszakkal megtanítani, amit kérdés esetén mondania kell. Ezerszer váratlanul is rákérdezett Ágira, hogy hogy hívják, és mi a lakcíme, s ha – mint eleinte gyakran megtörtént –, az eredeti adatait mondta, akkor megpofozta az egészből mit sem értő ártatlan gyereket. Így aztán túléltek.

Ez a magmaradt kis család kezdett új életet a háború után. Nagymamám azonban 1952-ben 72 éves korában rákban meghalt. Egy operációt ugyan még túlélte, de egy éjszaka hatalmas fájdalmak törtek rá. Anyám kihívta a mentőket, akik adtak neki egy morfiuminjekciót, amitől örökre elaludt. Anyám, aki mindig félt a ráktól, amikor 60 éves korában észrevette, hogy daganat van a mellében, érthetetlen módon inkább elhallgatta. Amikor azután mégis operációra került sor, már késő volt. Áttétek keletkeztek, s ha véletlenül megütötte magát, kis ütésektől is egymást követő csonttörései voltak, majd 63 évesen 1968-ban meghalt.

Apám sajnos minden volt életében, csak szerencsés ember nem. Az 1952-ben történt igazságtalan meghurcoltatásába, azonnali elbocsátásába és munka nélkül maradásába – mert azt sem engedték, hogy elhelyezkedjen – belebetegedett. Súlyos cukorbetegséget kapott, amit orvosi ellenőrzés híján nem is ismert fel, végzetes

keringési zavarok léptek fel nála, majd 70 éves korában amputálni kellett az egyik lábát. Ezekben az években a legszorosabb és melegbb kapcsolat kötött össze vele. Hihetetlen szívóssággal megtanult műlábbal járni, sétáltam vele, a könyvtárból hoztam-vittem neki a könyveket, amikről beszélgettünk is, de élete fokozatosan és rendkívüli módon beszűkült, és egy idő után úgy érezte, elveszítette értelmét. Közel másfél évtizeddel később már valóban nem akart élni. Amikor ezt elmondta nekem, már nem fogadott be vigasztaló szavakat. Feladta, és minden különösebb újabb betegség nélkül 1983-ban 84 évesen meghalt. Ahogy az orvos mondta, összeomlott a szervezete.

Elfogytunk. Úgy tűnt, sokkal erősebb a halál, mint az élet. De ez mégsem így volt. Az élet bizonyult erősebbnek. Én korán, éppen csak 22 éves múltam, megnősültem, és két leányunk született. Mára nekik már négy gyerekük van, tehát négy unokám. Második házasságomban „örökölttem” még egy leányt. Megölt nagybátyám felesége a háború után újra férjhez ment, és tőle ekkor kaptam még egy unokatestvért. A két unokatestvéremnek ma összesen három gyermeke és négy unokája van. Mára tehát már ismét 19-en vagyunk közeli rokonok. Igaz, szétszóródottan, hatan Amerikában, hárman Angliában, unokatestvéreim és családjaik tízen Magyarországon élnek. De élünk.

– A magyarországi tőkehiány kritikussá válását, az „eladósodást” azonban még egy régebbi, az 1973-as olajválsághoz szokták kapcsolni. Antall József egyenesen „köszönetet mondott” azért, hogy így eladósodott a rendszer, mert enélkül nehezebben bukott volna meg a kommunizmus... Azóta viszont a GDP-hez mérten több mint 20 százalékkal nőtt az államadósság, és úgy tűnik, ez nem ok az összeomlásra (vannak országok, ahol ez éves szinten a teljes évi nemzeti jövedelmet meghaladja). Nálunk viszont – mint az előző válaszból is kitűnik – a gazdasági szerkezet továbbra sem jó... Szerinted van-e ebben valamilyen szerepe a pénzüvilágnak?

– A szocialista országok, közöttük Magyarország eladósodása valóban az olajválság nyomán következett be. Korábban a Nyugattól elzárkózó politika nem is ismerte a hitelfelvételt. 1973 után azonban súlyos válságba kerültek a szovjet blokk országai, mert az energiaárak és a nyersanyag- és más importárak erősen megemelkedtek, infláció keletkezett, és süllyedni kezdett a gazdaság. A Kádár-kormányzat – hasonlóan más környező államokhoz – hitelekhez folyamodott, hogy betömje a lyukakat. Az olajexportáló országok hatalmas „olajdollar”-bevételeikből eleinte olcsó hiteleket ajánlottak és folyósítottak, de néhány év után a kamatok nagyot ugrottak. A régi tartozásokat egyre nehezebb volt új hitelekkel törleszteni.

Magyarország keményvaluta-exportjövedelmeinek zöme elment a törlesztésre, és ez még istenes volt, mert Lengyelország és Jugoszlávia fizetéseképtelenné vált, és csődbe jutott. Még nagyobb baj volt azonban, hogy a felvett hitelekkel a rezsim az életszintet próbálta fenntartani politikai meggondolásból, és csak a hitelek kis töredékét, mintegy 20%-át ruházták be, hogy a gazdaság fejlesztésével fizethessék vissza a tartozásokat. Ez elhibázott politika volt, és az ország elindult a csőd felé. (Hozzá kell tenni azonban, hogy Nicolae Ceaușescu éppen az ellenkező politikát folytatta: a legsúlyosabb életszínvonal-korlátozással, visszavágott fogyasztással végül is 1989-re sikeresen vissza tudta fizetni Románia tartozásait, de olyan

nélkülözéseket okozott éveken át, hogy a lakosság fellázadt, megdöntötte a rendszert, és kivégezte a diktátort.)

A bajt Magyarország hamarosan orvosolta azután, hogy a rendszerváltást követően beözönlő külföldi befektetések, hitelek és a sokmilliárdos európai uniós segélyek végül is kihozták az országot ebből a válságból. Az 1990-es évek második felétől megindult növekedés és életszínvonal-emelkedés azonban ismét főként hitelekre és külföldi befektetésekre alapozott fellendülést eredményezett.

A populista indulatok akkor azonban a kommunista múlt ellen összpontosultak, s a banktőke nem volt céltáblájuk. A szabályozás alól feloldott pénzintézetek határokon átlépő működése közel két évtizedes konjunktúrát eredményezett, de a túlzott spekuláció 2007-2008-ra pénzügyi-gazdasági világválságra vezetett. Magyarország, több más országgal együtt, ismét súlyos helyzetbe került, és fizetéseképtelenné is vált. A Nemzetközi Valutaalap kölcsönére szorult. Hosszú stagnáció következett, lassú, évi egy százalék körüli növekedéssel, és végül is a magyar gazdaság, a nemzeti jövedelem még közel egy évtized múltán, 2016-17-re is éppen csak hogy elérte a válság előtti szintet.

Az ország eladósodása ezekben az években azonban tovább növekedett, sőt már veszélyzónába ért: az OECD adatai szerint a nemzeti jövedelem 97%-át éri el, más számítások már 100% feletti szintet mutatnak. Bizonyos közgazdasági teóriák szerint 90% feletti eladósodás veszélyezteti az országot, lefékezi a gazdasági fejlődést, és könnyen vezethet fizetéseképtelenségre.

A valóságban ez nem mindig van így. Az olasz és japán eladósodás súlyosabb, de mégsem okozott összeomlást. Igaz viszont, hogy a görög eladósodás, ami a GDP 170%-át is éri, rettenetes következményekkel járt, súlyosan vissza kellett vágni az életszintet, csökkenteni a nyugdíjakat és fizetéseket. Az ilyen eladósodás valóban veszélyszintet jelent.

A kormányok jó része, különösen a mediterrán világban, valamint Közép- és Kelet-Európában és Magyarországon is szeretnek azonban bűnbakot keresni, és megnevezni minden baj

és hiba okozójaként. Az Európai Unió szabályai és gyakorlata a közös piacon és a spekuláns pénzvilág jó céltáblának ígérkezett, hiszen megszokott és népszerű nemzeti kokárdát lehet kítűzni, és a gonosz megállítására bujtani. Meg kell állítani Brüsszelt és George Sorost!

Természetesen a bankok korántsem ártatlanok, de ebben a vonatkozásban csak annyiban hibásak, amennyire egy fal hibás, aminek nekimegy az ember.

A görögök is mindenkit hibáztattak, a németeket okolták, Angela Merkelt náci egyenruhában és Hitler-bajusszal ábrázolták, miközben maguk voltak okai felelőtlen túlköltekezéssel súlyos helyzetüknek. Az eladósodás vagy rossz politika, vagy gyenge gazdasági működés s leginkább mindkettő együttes következménye.

Az állam és az egyes állampolgárok, különösen a volt szegényebb országokban, hirtelen gazdagnak érezték magukat a beáramló olcsó hitelek nyomán. Mint számos mediterrán és közép-európai ország is, hajlamosak voltak többet költeni, mint amennyi jövedelmük volt. A kormányzatok részéről ez gyakran politikai megfontolásból, népszerűséghajhászásból is adódik. Milyen csábító például 10000 forintos csekket küldeni minden nyugdíjas állampolgárnak (akár még a választások előtt is) az adófizetők pénzéből, de a kormány ajándékaként, gondoskodását bizonyítva. Viszont a populista politikusok, akik előszeretettel írják a sikereket a maguk számlájára, a hibákért viszont ujjal mutatnak valakire, aki „felelős” a rosszért, ez esetben a bankok, a külföldi pénzvilág vagy akár egy külföldi pénzember nemzetellenes összeesküvéséről szónokolnak. Ez népszerű. Mint a tömegpszichológia szakemberei – elég ismét Gustave Le Bon nevét említeni – már egy évszázad óta hangsúlyozzák, az egyén elveszíti racionalitását és önálló gondolkodóképességét a tömegben, és nyájmentalitással indul a „karizmatikus” vezér után, aki mutatja az utat. A kiábránduláshoz, a felismeréshez, hogy a mutatott út zsákutca, hosszú időre van szükség.

– Visszatérve a kezdetekhez: itthon sokan úgy tartják, hogy minden a máltai megállapodáson múlt. Amiről azt állítják: sokáig nem is lehetett tudni, mi van benne, vagyis meddig lehet elmenni... Ezzel szemben a pénzvilág mindig is erős volt. És – állítják – ma már látható, hogy kizárólag a nyugat érdekeit helyezte előtérbe: piacot szerezni, olcsó munkaerőt, továbbadni a másodlagos technológiát. Ez üt most vissza. Mit gondolsz erről?

– Ezekben csak részgazságok vannak, vagyis a kérdés utolsó mondataiban érintettek valóban úgy voltak, de a máltai találkozót nem tartom jelentősnek a térség további útját, sorsát illetően. A máltai Bush–Gorbacsov találkozóra ugyanis 1989. december elején került sor. Ekkor már a rendszer összeomlott Lengyelországban, a szabad, többpárti választásokról már majd egy éve megszületett a döntés Magyarországon, és a választások, a rendszer összeomlásával egyetemben pár hónappal később le is zajlottak. Már a berlini fal is összeomlott, vagyis a rendszer-váltás befejezett tény volt.

Igaz, Bush elnök, memoárjában azt írta, hogy 1989. nyári magyarországi és kelet-európai útján döbbsen rá, hogy rendkívül sok minden történik a térségben, és „ha a két szuperhatalom nem kezdi irányítani a folyamatokat, akkor Kelet-Európa és a szovjet-amerikai viszony is destabilizálódhat... a kelet-európai események ellenőrzése (mint ahogyan ez valójában meg is történt) kicsúszott mindkét szuperhatalom kezéből”. Ezért kezdeményezte Bush a máltai találkozót. Ott viszont az amerikai elnököt elsősorban az érdekelte, hogy Gorbacsov szabadjára engedje ezt a folyamatot, és hagyja beavatkozás nélkül kibontakozni vagy sem. A térség jövője nem volt téma. A középpontban a szovjet-amerikai viszony, a lefegyverzés, a háborús veszélyek elkerülése állt, és a két ország együttműködése volt a fő téma, de még Nicaraguáról is szó esett, sőt: az egész világrendszerről. Manapság már úgyszólván mindent tudunk a máltai találkozóról, az előkészítő anyagokat is közzétették már, és ezért valószínű, amit a záró megállapodás tartalmazott, hogy ugyanis

a tárgyaló felek „semmilyen speciális kérdésben nem egyeztek meg a kelet-európai hatalmi struktúra átalakulását illetően, de a két elnök optimista álláspontot foglalt el”.

Gorbacsovék, mint korábban említettem, akkor már évekkel előbb elhatározták, hogy nem avatkoznak be. Viszont, s ez utal kérdésed utolsó mondataira, a Nyugat azonnal mozgósított, hogy befolyásolja a kelet-európai folyamatok alakulását. Mintegy két héttel Málta után az Európai Unió és az Egyesült Államok elfogadták az úgynevezett PHARE (*Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies*) programot, ami egy félmilliárd ECU (az euró elődje, és nagyjából azonos értékű azzal) segítyt szavaztak meg a két országnak. Ezt az összeget később emelték, és 1992-re már 1 milliárdos segítyt folyósítottak, Csehszlovákiát és más térségbeli országot is belefoglalva a programba. Az EU ugyanezekben az években már kereskedelmi megállapodást is kötött a térség országaival, s ezzel együtt megindult a magántőke beáramlása is.

És valóban, az Európai Unió, pár hónappal a máltai találkozó előtt, 1989 októberében, a kelet-európai kommunizmus összeomlása közepette, de még teljes befejezése előtt, már egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy hajlandó befogadni az Unióba a térség országait! Jacques Delors, az Európai Közösség elnöke a belgiumi Bruges-ben beszédet mondott, amiben leszögezte, hogy az EU abban a pozícióban van, hogy befolyásolni tudja a történelem menetét, és nem akarja, hogy Európa kettéosztása fennmaradjon, ezért „nem csukja be a kaput” a térség országai előtt, ha azok csatlakozni akarnak. Az Unió kezdeményezése természetesen a legkedvezőbb fogadtatásra talált a térség országaiban, melyeknek legfőbb vágya és álma a csatlakozás volt, betagozódás Európába és a Nyugat követése.

Nem szabad elfelejteni, hogy ekkor az úgynevezett egységes piac (Single Market) program, az Unió tagországainak további jelentős integrációs folyamata már három év óta úton volt, s ebbe a programba kívánták majd beépíteni a volt kommunista országokat, melyek jól képzett és nagyon olcsó munkaerővel

rendelkeztek. A térség országai 100 milliós lélekszámú, hogy úgy mondjam kiéhezett, vásárolni akaró piacot jelentettek Nyugat-Európának. Olyan területet, ahol gyárat vásárolhatnak és létesíthetnek, és termékeik különböző részegységeit állíthatják elő, ami világpiaci versenyképességüket gyökeresen megerősíti. Így igaz, a térség előnyös háttérzónát biztosított az EU akkor 12 nyugat- és dél-európai tagországának. Ezek az országok addig nem rendelkeztek ilyen háttérrel szemben riválisaikkal az Egyesült Államokkal és Japánnal, melyeknek szintén nagy háttérzónájuk volt Latin-Amerikában, illetve Dél-Délkelet-Ázsiában.

A pénzvilág természetesen üzleti érdekeit helyezte mindeinek elé, de az Európai Unió ezzel egyben stabilizálni is akarta egész Európát, kiküszöbölni a konfliktus forrásait, sőt segíteni a lemaradó térségek felzárkózását. És ennek érdekében az Unió valóban sokat tett. Amennyire igaz, hogy a pénzvilág, mint mindig, üzleti szempontjait tartotta szeme előtt, az Európai Unió esetében ennél sokkal többről, összeurópai, vagyis a közép-európai térség érdekeit is magába foglaló érdekképviseltről volt szó.

S ebben az összefüggésben említhető, hogy a volt kommunista országok az átalakulás kezdetén súlyosan eladósodott, jó részük a hitelek visszafizetésére képtelen ország volt. Az Unió és az IMF kölcsöneivel áthidalta a szakadékot, de a kölcsönöknek feltétele volt, a szabad piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer.

„Ez üt most vissza?” – kérdezed. Ha úgy tetszik, igen. Mert az irreális álmok és vágyak, hogy ugyanis a közép-európai térség országai majd néhány év alatt a Nyugat szintjére emelkedhettek, természetesen nem válhattak valóra. Nagy tömegek nem élnek jól, és a 2008-at követő válság idején életszintjük megjósokán vissza is esett, a jövedelmek közötti különbség ollója szélesre nyílt. Kiábrándulás és keserű indulatok bugyogtak fel, s ezt jól ki tudták használni túlzottan is ambiciózus és hatalomvágyó politikusok.

Hogyan láttam az államszocialista világot 1980-ban?

Nem könnyű ezt felidézni közel 40 év múltán, hiszen időről időre újraértékeljük magunkat, s mi tagadás: könnyen eshetünk abba hibába, hogy pozitívabbnak látjuk életutunkat, egykori gondolatainkat és magunkat. Ennek ellenére azt mondhatom: egészen pontosan tudom, hogyan is gondolkodtam és beszéltem akkori hazai valóságunkról. Erre egzakt alapot ad egy 1980 májusában a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlési tudományos konferenciáján elhangzott és röviddel ezt követően nyomtatásban is megjelent előadásom, „Utunk a hetvenes évtizedig” címmel. Érdekes volt most újraolvasni.

Az előadás egész gondolatmenete arra épült, hogy minden nagy átalakulás, ami eltöröl, és újat teremt, az új eredmények mellett újabb bajokat és gondokat is szül. A háborút követő államszocialista átalakítás sok szempontból pozitívan forgatta fel az országot, hiszen iparosította az addig agráripari szerkezetű gazdaságot, felemelte a korábban többségében földtelen parasztságot, nagy mozgást teremtett egy addig nem mobil társadalomban, paraszti tömegek ipari munkássá válását, új értelmiség kialakítását, erőteljes városiasodást és mindenkire kiterjedő társadalombiztosítást építve ki.

S e ponttól hadd idézzek a tanulmányból. Az iparosítás „egyoldalú nehézipari-autarchikus és szinte kizárólag mennyiségi szemléletével – nyilvánvalóan nem felelt meg az ország adottságainak és a század második fele által támasztott technikai-szerkezeti követelményeknek... Más szavakkal a nagy ipari át- és előretörés időszakában a termelékenység, a technikai korszerűség tekintetében az ország viszonylagos lemaradása még fokozódott.”

Mindezenközben a jövedelmi különbségek drasztikus nivellálása nyomán „a kvalifikáltabb munka kiemeltebb bérezése is megszűnt... az ápolónő vagy tanító fizetése 10-30%-kal is elmaradt egy átlagos lakatos vagy kőműves fizetése mögött, egy orvosé pedig egyharmadával sem haladta meg azt”. Az egészségügyi ellátás általánossá tétele a megfelelő anyagi ellátás hiányában súlyosan

degradálódott, „s a kórházi ágy, a jobb egészségügyi szolgáltatás megvásárlására [vezetett]. Az ingyenes egészségügyi ellátás adott ponton úgyszólván visszájára fordult”.

„A hetvenes évtizedhez vezető út egyben az illúzióvesztések, a történelem kemény realitásaival való, gyakran csalódást okozó ütközések [útja is volt]... A tiszta ész természetesen éppoly kevésbé juthatott uralomra, mint ahogy az ideálisan megálmodott-eltervezett jövő sem... Egész rétegekkel szemben elkövetett igazságtalanságok és tényeket tagadó hazugságok, valótlan perek és kötelezően előírt művészeti ízlés, kétségbevonhatatlan és tiszta elvek leplebe burkolt... világpolitikai ítéletek, a nyilvánvalóan hibás legjobbnak minősítése csak egyik oka volt az illúziók szeretefoszlásának... Egész nemzedékek... döbbsenek rá, hogy a történelemben nincsenek előzményeket eltörlő újakezdések... Miközben behoztuk a régi lemaradásokat, nem tudtuk követni mások új előretöréseit, és új elmaradásokban találtuk magunkat.”

Örömmel olvastam újra, hogy 1980-ban a saját, sok megpróbáltatáson átment generációmról is elmondtam, hogy mi sok mindent nagy ajándékként fogtunk fel, azt, hogy felszabadultunk „a kisebbségi megkülönböztetés megaláztatásából, a hajnali autófékezés és csöngetés rémétől, az ütemes kötelező lelkesedés nyomásától”. Hogy egy lakás, autó és külföldi utazás élménye sok mindent elfogadtatott velünk, sok mindennel megalkudtunk, mert tudtuk, hogy „volt és lehet is rosszabb”. Az új generációk azonban többre és másra vágynak. „Önállóságra és szabadabb mozgástérre, kevesebb kioktatásra arról, hogy neki milyen jó... Csábító messzi divatok is vonzzák, szeretné, ha ő is dönthetne, s fel akar tenni olyan kérdéseket is, melyeket az előtte járó nemzedék tagjai óvatosan vagy tapintattal már elkerülnek. Ami az előttük járók történelmi tapasztalata szerint meghatározottság, az számukra nemegyszer természetellenes... [De] önállósodáshoz... kínos keservesen juthatnak csak el, ha ez egyáltalán sikerül.”

Keserű hangulat, keserű olvasmány. 1980-at írtunk, a rendszer érzékelhetően hanyatlott, bár akkor (a Gorbacsov előtti Szovjetunió szomszédságában) úgy láttam, nem lehet belátható időn belül megváltoztatni, csak reformok által javíthatni valamelyest. A Kádár-rezsimben azonban ezt legalább már el lehetett mondani

és publikálni. Adam Michnik, a legendás lengyel ellenzéki, később elmondta nekem, hogy Lengyelországban ezt az írást lefordították, és szamizdatként adták ki.

– Mi a véleményed: a kapitalizmus miért éppen a kínai kommunista rendszerben verhetett gyökeret, miért nem az akkor fejlettebb Szovjetunióban vagy a kelet-európai országokban? Egyáltalán: meddig élhet a kapitalizmus a kommunista diktatúra kereteiben?

– A magyar, cseh, majd lengyel reformtörekvések mind egy irányba mutattak, a piaci kapitalizmus felé. Vagyis a reformok iránya azonos volt azzal, amit Kína később, gyakorlatilag az 1980-as évektől megvalósított. Hozzá kell tenni, végül is egyedül a volt szocialista országok közül. Feltehetően azért, mert míg kis közép-európai országok a Szovjetunió ellenőrzése alatt álltak, Kína az 1960-as évektől szakított a szovjetekkel, és a hatalmas ország önálló volt.

A Szovjetunió azokban az években, amikor a rendszer gazdasági útja válságba torkolt, sajnos a legkonzervatívabb ideológiai zsákutcában topogott, és képtelen volt szembenézni a valósággal, képtelen volt „kireformálni” magát a válságból. Az előregeedett, dogmákba merevedett vezetés Brezsnyev másfél évtizedes uralma idején megfojtotta a reformtörekvéseket. Gorbacsov később jött, és akkor sem a gazdaság átalakításához fordult.

Kína átélte és túlélte a „Kulturális Forradalom” maói rémségét, és ez a sokkhatás felrázó volt. Teng Hsziao-ping bölcsen szembefordult a maoizmussal, és a piaci reform útjára tért. Miközben a Szovjetunió és az egész szovjet blokk mély válságba zuhant, képtelen volt reformot kezdeményezni, és 1989-ben ellenállást sem kifejtve összeomlott, s rátért a Nyugat modelljének követésére, Kína, ugyanazon évben vérbe fojtotta a demokratikus átalakulás törekvését, fenntartotta a diktatórikus politikai rendszer stabilitását, és ez alatt a „védernyő” alatt elindult a kapitalizmus útján.

A kapitalizmus – úgy tűnik – sokféle politikai rendszerrel tud együtt élni, tud diktatúrával, és tud demokráciával is társulni. Hitler Németországa végül is vitathatatlanul kapitalizmus maradt, Pinochet Chiléje a neoliberais kapitalista rezsimmel társult, és a véreskező diktátor gazdasági tanácsadója az amerikai Milton Friedman, a neoliberalizmus egyik főpapja volt.

Kornai János híres tézise szerint a szocialista rendszer nem volt reformálható; ha reformál, megszünteti a rendszert. Nos, első pillantásra úgy tűnik, mintha Kína ellentmondana ennek a tételnek. Ebben azonban egyáltalán nem vagyok biztos, hiszen a kommunista dekoráció és jelszavak, a kommunista rezsim fennmaradt politikai keretei végül is már csupán egy modernizációs diktatúra díszletei, és valójában nincs köztük a kommunizmushoz.

Más elméletek arról beszélnek, hogy a modernizációs diktatúrák, ha sikeresen modernizálnak, és érdemi gazdasági fejlődést generálnak, lassanként és fokozatosan, párhuzamosan az illető ország gazdasági emelkedésével, demokratizálódni fognak. Eszerint Kína is ezt az utat fogja járni majd. A történelem azonban eddig azt bizonyította, hogy a demokrácia a gazdag országok luxusa, míg a szegény országok kapitalizmusa deformált, jórészt diktatórikus rendszerekkel társul, és erősen korrupt.

Fukujama tézise a történelem végéről alaptalan volt. Ő 1989-ben úgy látta, hogy diadalmaskodott a demokratikus piaci kapitalizmus, minden más út zsákutcának bizonyult, minden ország erre az útra tért, vagyis a hegeli abszolút szellem megtestesülése lezárta a további történelmi fejlődést.

Az idősebb George Bush elnök, ugyanazokban az években, hasonló szemlélettel egy diadalmaskodó új világrendről beszélt, ahol megszűnnek a konfrontációk, és harmonikus kooperáció váltja fel őket. Azóta látjuk, hogy mennyire nem így van. A történelem nem ért véget, harmonikus világkooperációról ma senki sem beszél.

És ezzel ismét oda jutottam, amiről már korábban is beszélgettünk, vagyis hogy a különböző történelmi utak során kialakult történelmi hagyományok, szokások és társadalmi normák a különböző régiókban és országokban a különböző rendszerek alatt is tovább élnek a társadalom körében, és eltérő sajátosságokat formálnak. A létező gazdasági-politikai rendszerek végül is ezekben a regionális öntőformákban alakulnak ki.

Kína többezer éves történelme során sokáig a világ élvonalában állt, s a kínai mindvégig *par excellence* kereskedő nép maradt. Ha körülnézünk a világban, a különböző országokban élő sokmillió kínai kisebbségek Ázsiától Afrikáig mindenhol jól boldogulnak, ha megérkeznak valahová, mindenhol mosodát, vendéglőt és különböző boltokat nyitnak, melyek úgyszólván éjjel-nappal nyitva tartanak. Rendkívül dolgoz, szorgalmas nép. Itt, Amerikában is jól ismerem néhány ilyen kínai üzletet. Működésük valóságos anakronizmus a környezethez hasonlítva. Nem az amerikai szokások szerint működnek, hanem saját kultúrájuk hagyományai szerint. A tulajdonosok pedig zömében itt születtek, és jártak iskolába, már nemegyszer sokgenerációs amerikaiak. Ázsiában azt a szerepet játsszák, mint Európában a zsidók. „Kapitalista nép”, hogy úgy mondjam. Az oroszok viszont ennek mindig az ellentétei voltak, egész modern történelmük valóságos antikapitalista saga. Amikor Európa elindult a kapitalista átalakulás útján, az orosz gondolkodók nagy része, a narodnyik és szlavofil populisták mind a kollektív, az Oroszországban túlélő falusi földközösségek kollektivistá világában látták az ország jövőjét. Az évszázada zajló két hatalmas ipari forradalom idején és ellenére, elutasították az iparosítást és urbanizációt, és az agrárgazdaság és -társadalom világában látták a jövőt.

A politikai rendszerek pedig Ázsiában és Oroszországban (melynek területe, ne feledjük, 75%-ban Ázsiában terül el) mindig autokratikusak, amint Közép- és Kelet-Európában és a Balkánon is mindig autoriterek voltak, és ezek a reflexek most

is virágoznak. Oroszország, mint Putyin mondta, és ebben igaza van, nem válik második Egyesült Államokká, Lengyelország pedig mindig hasonlítani fog önmagához. Ha ez nem is megváltoztathatatlan átok, de sokáig kísért, és még a magasabb gazdasági fejlettség zónájába való emelkedés sem küszöböli ki jó ideig. Okos politika és sok erőfeszítés kell hozzá, valahogy úgy, ahogy a kedves anekdota mondja: arra a kérdésre, hogy „mitől olyan szép a fű Angliában, az a válasz, hogy nincs ebben semmi titok, csak 500 évig kell rendszeresen nyírni”.

– *A hagyományoknak megfelelően a kapitalizmusban a rendet a „láthatatlan kéz” tartja fenn, aminek szerepe gyengülni tűnik...*

– Adam Smith mintegy ezeroldalas opusa érdekes módon csupán egyszer említi a „láthatatlan kéz” kifejezést, vagyis a piac kiegyensúlyozó szerepét a kapitalista rend egész működésében. Ugyanakkor Smith soha nem állította, hogy a láthatatlan kéz, vagyis a piaci mechanizmus mindent elrendez. Bizonyos területeken, szemben követői ezreinek egyoldalúságával, Smith nagyon is hangsúlyozta a „külső”, állami beavatkozás fontosságát, például az oktatás területén.

Sajnos a mai gondolkodásban Adam Smith-nél nagyobb szerepet játszik Milton Friedman szélsőséges piaci automatizmus szemlélete, az a vezérgondolata, hogy a piac az egyetlen, ami mindent egészségesen szabályoz és megold, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi kérdéseket is, oktatást és egészségi ellátást is, és bármiféle külső beavatkozás káros, mert megbontja a piaci automatizmust.

Ezzel kapcsolatban szeretném megemlíteni, hogy a mai közgazdaságtan egzakt tudományként szereti beállítani magát, képletekkel és (zömében egyszerű regressziós számításokra alapozott) matematikai levezetésekkel operál. Ennek ellenére minden feltevése politikai és társadalmi elgondolásokon alapul, vagyis szó sincs egzakt tudományról. Megállapításai szubjektív alapokon nyugszanak.

A kapitalizmuskritikák már vagy másfél évszázad óta rávilágítottak a piaci mechanizmus külső korrekcióinak szükségességére, amit – mint említettem – Adam Smith sem tagadott.

A korai kapitalizmus első évszázada társadalmi rémségekkel járt, amit senki sem írt le jobban, mint Charles Dickens. A 20. század úgynevezett alternatív rendszerei – mind a fasizmus, mind a kommunizmus – a külső, állami beavatkozás irányába mutattak, sőt a piac teljes állami tevékenységgel történő felváltásáig jutottak el.

Ezek az alternatív rezsimek azonban megbuktak. Fontosabb talán, hogy maga a kapitalista rendszer is hatalmas önkorlátozó mechanizmusokat hozott világra. Ezek hosszú sorát lehetne sorolni a második világháborút követő időszaktól napjainkig. Csak említem ebben a vonatkozásban a környezetvédelem megszületését, a korai kapitalizmus felelőtlen környezetpusztító hatásainak tudatos, külső ellensúlyozási követelményének felismerését. A káros és veszedelmes pusztító hatások szorították a társadalmat ezekre a felismerésekre. Ma már nem sokan emlékeznek rá, hogy Londonban például 1948 telén (!), nem 1848-ban, 10 000 ember halt meg a pusztító légszennyezéstől. Innen már csak lépések vezettek a széntüzelés felváltásáig. Hasonlóképpen, az atomerőművek katasztrófái vezettek el az e területeken nélkülözhetetlen korlátozó felismerésekre és intézkedésekre.

Hadd kapcsoljam ide a Kínát rendszeresen elítélő, kora kapitalizmusra emlékeztető, légszennyező és környezetromboló kapitalizmusának kritikáit is. Úgy látom, hogy Kína, ahogy a kapitalizmus útjára lépett, tulajdonképpen csak megismételte a Nyugat korai gyakorlatát. Hozzá kell tenni, a bekövetkezett környezetrombolás máris rákényszerítette Kínát a politikaváltásra, a környezetvédelem fontosságának felismerésére. Ugyanaz a megkésett mechanizmus.

Hasonló volt a helyzet a jóléti politika terén is. A második világháború különleges erőfeszítései és tragédiája hirtelen éles fényt vetett a társadalmi szolidaritás nélkülözhetetlen értékére.

Ezt úgyszólván azonnal a hidegháború fél évszázadának társadalmi versenye követte a kapitalizmus és szocializmus között, ami lehetetlenné tette a kapitalista gazdaság társadalmi „mellékhatásainak” figyelmen kívül hagyását. Mindez mintegy rávezette, sőt rákényszerítette a kapitalista társadalmat a piaci mechanizmusok korlátozására, ellensúlyozásának elengedhetetlen kényszerére. Így született meg a jóléti állam a biztosított egészségi ellátással és nyugdíjjal.

Joseph Schumpeter, a 20. század egyik legkiemelkedőbb közgazdásza az 1940-es években egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus nem tud fennmaradni, sikerei fogják megbuktatni, és hamarosan már csak ízlés kérdése lesz, hogy ami helyére lép, azt kapitalizmusnak vagy szocializmusnak nevezzük-e.

Igaz, és erre Thomas Piketty hatásosan hívta fel a figyelmet, hogy a globalizáció beköszönte, a kapitalizmus-szocializmus verseny megszűnte, hirtelen újraélesztette a támadást a jóléti intézmények ellen, újraélezte a kora kapitalizmusra jellemző szélsőséges jövedelmi egyenlőtlenségeket. Vagyis a kapitalizmus lényegéhez tartozó alapvonások ismét előtörttek. Az ezt kilovagoló populista támadás azonban újra olyan külső, ez esetben is politikai erőket hozott mozgásba, ami – a támadás kivédése érdekében – ismét csak a piaci mechanizmus korlátozása irányába hat. Igen, a „láthatatlan kéz” szerepe, ha az elmúlt kétszáz-kétszázötven év egészét vesszük figyelembe, határozottan gyengült, miközben időről időre újra erősödik, és újra visszaszorul.

Végül is, hogy ismét kedvencem, Polányi Károly gondolatát idézzem, a liberális (vagy neoliberális) kapitalizmusban a gazdaság maga alá rendeli a társadalmat, a szabályozott kapitalizmusban azonban a társadalom rendeli maga alá a gazdaságot, ahol a természetes helye van. Így jutott Polányi arra a sokakat meglepő és a friedmanista közgazdaságtudománnyal élesen ellentétes végkövetkeztetésre, hogy a szabályozás teszi szabbaddá a társadalmat.

Egyetemi osztályaimban nemegyszer szögeztem e megállapítást amerikai hallgatóimnak, akik egész neveltetésük alapján meglehetősen értetlenül fogadták e nézetet. A vitában a közlekedés szabályozását hoztam fel példaként. A szabályozatlan közlekedés látszólag nagy szabadságot ad, mert lehet tetszés szerinti gyorsasággal hajtani, semmibe venni mások érdekeit, elébük vágni, beszorítani őket, várakozásra kényszeríteni a gyalogosokat. De ez a nagy szabadság végül is a társadalom nagy kiszolgáltatottságára vezet, teljes létbizonytalanságot okoz a közlekedésben, vagyis visszájára fordul. Nos, valahogy így vagyunk a szabályozatlan és szabályozott piacgazdasággal is.

– A szabályozott rendben – amit mestered, Polányi redisztribúcióként is jellemez – is van baleset... A gazdaságban ezt válságnak hívják. A válságok elemzése külön tudományág a közgazdaságtanban. Ha jól gondolom, ez egyfajta ciklikusság vagy ingamozgás is. Szerinted a világ most a pendelum melyik szakaszában van? És magában a mozgásban arányos-e a pénz és az erkölcsi érték?

– Az első válság leírását, érdekes módon, a Bibliában olvashatjuk, a híres József-történet formájában. Az Egyiptomba rabszolgának eladott József megfejt a fáraó álmát, a hét sovány és hét kövér tehén történetét: bemutatja a hét szűk és hét bő esztendő váltakozását. Később a tudomány megfejtette ezt az időbeli ritmust, amit a ciklikusan ismétlődő napfolttevékenységek okoznak az időjárásra gyakorolt hatásukkal befolyásolva az agrárgazdaságok prosperitását, majd válságát.

A ciklikus kapitalista válságok azonban a modern kor termékei, gyakorlatilag egyidősek magával a kapitalizmussal. Az első feljegyzett modern válság a kapitalizmus szülőhazáját, Hollandiát rázta meg még a 17. században, amikor is a Himalája vidékéről Törökországon keresztül Európába került egy új és rendkívül népszerű virág, a tulipán az első ismert spekulációs válsághoz, az égbe szaladt árakhoz, majd a hirtelen összeomláshoz, a hírhedt tulipánválsághoz vezetett. Azóta, de

különösen a 18–19. század fordulójától a válságok nagy rendszerességgel ismétlődtek.

A válságelméletek egyidősek a közgazdaságtudomány születésével: a válság első leírását a svájci Sismondi adta 1819-ben azzal magyarázva a jelenséget, hogy a számtalan önálló üzletember párhuzamosan hoz döntéseket, egymás döntéseiről mit sem tudva, s ezért jó konjunktúra idején túlzott optimizmussal bővítik üzleteiket, ami azután elkerülhetetlenül túltermelésre és válságra vezet. A 19. század közepén a francia orvosból lett közgazdász, Clément Juglar 7-11 évente ismétlődő válságokat írt le, melyeket a túlspekuláció elkerülhetetlenül idéz elő.

A legnagyobb modern munka a válságokról Joseph Schumpeter nevéhez fűződik. Mintegy ezer oldalas könyvét az 1930-as években írta, és 1938-ban adta ki. Schumpeter azonban a közepes időtartamban ismétlődő időszakos ciklikus túltermelési válságok mellett egy más típusú válságelméletet is lefektetett, amit „strukturális válságnak” nevezett. Tétele a Sztálin által Schumpeter könyvének megjelenése évében kivégeztetett szovjet közgazdász-zseni, Kondratyev felismerésére épül, ami német nyelven 1922-ben látott napvilágot. Ez hosszú, 50-60 éves ciklusok létét ismerte fel, amit a technikai forradalmak idéznek elő. Egy-egy új technikai-ipari forradalom ugyanis elavulttá teszi a régi technikával működő iparokat, melyek leépülnek, termelésük csökken, s az új technikára alapozott új iparoknak adják át helyüket. Ez a strukturális váltás azonban válsággal társul, hiszen a leépülő és újonnan kialakuló ágazatok helycseréjére esetenként 15-20 évre van szükség. A csökkenő és emelkedő termelésű régi és új iparágak mérlege hosszú stagnációs korszakot idéz elő a gazdaságban. Ez a 10-20 éves periódus a strukturális válság időszaka.

Ugyanezen évtizedben az angol John Maynard Keynes egész teóriát és gyakorlati fegyvertárat dolgozott ki a válság kezelésére és leküzdésére. Ez lett a 20. századi közgazdaságtudomány legsikeresebb és széles körben alkalmazott vívmánya.

Az elmúlt évtizedekben azonban mindezen elméleteket félre-söpörték. Vadonatúj teóriák születtek, s ezek lényegében ta-gadták a válságok szükségszerű megismétlődését. Milton Friedman, a neoliberális főpapja arról beszélt, hogy az 1930-as évek nagy válságát rossz külső beavatkozás idézte elő, s nem a gazdaság működésének következménye volt. 1967-ben Londonban egy csoport nyugati közgazdász a háború utáni rekonstrukciós prosperitást alaposan félreértve dekla-rálta, hogy a ciklikus válság tétele már elavult, és a modern gazdaság megszabadult a válságoktól. 2003-ban, a Nobel-díjas amerikai közgazdász, Robert E. Lucas mint az Amerikai Közgazdasági Társaság elnöke arról tartott előadást, hogy a makro-közgazdaságtan megoldotta a válság problémáját, és kidolgozta a válságprevenció módszerét, amit monetáris po-litikával ér el.

A neoliberális közgazdaságtan azonban csúnyán megbukott, tanácstalanul állt az ezredforduló körül sűrű egymásutánban kirobbanó ázsiai és latin-amerikai válságokkal, a sorozatosan felfúvódó, majd kipukkanó buborékokkal. A 2008-as nagy vál-ság teljesen váratlanul érte őket. Ilyen mélységű és kiterjedésű válságra az 1930-as évek óta még nem került sor. A világ, ért-hetően, visszatért Keyneshez, stimulációs programokkal, kül-ső beavatkozással kerekedett felül a válságon.

A 21. század válságainak azonban van egy speciális voná-suk. Ezeket nem annyira az úgynevezett reálgazdaság, ipar-mezőgazdaság-kereskedelem ciklikus túltermelése robbantja ki. Az új válságok legfőbb forrása ugyanis a modern nyugati gazdaság legerősebb pénzügyi szektora, amit angol rövidítés-sel FIRE-nak neveznek (a Finance, Insurance és Real Estate) a bankvilág, a biztosító társaságok és az ingatlan adás-vétel intézményeinek kezdőbetűi alapján. Más szóval túlzott nyere-ségre törő, túl merész spekulációs válságokról van szó, amivel a pénzügyi szektor magával rántja a reál-gazdaságot is.

Ennek ellensúlyozására csakis a spekulációt korlátok közé szorító szabályozás alkalmas. Hadd idézzem újra Polányit:

a szabályozás szabaddá tesz – a válságtól, de legalábbis erősen enyhíteni képes azt. A nagy válságok után valóban érdemi szabályozásokat vezettek be mind az 1930-as években, mind 2008 után. A korlátlan mozgásterületüket limitáló szabályozást azonban a pénzügyi szektorok hatalmas ereje és befolyása a válságok elmúltával újra és újra vissza tudja szorítani. A szabályozást mint a gazdasági növekedés akadályát és korlátját állítják be, és mindig sikeresen kiharcolják felszámolását.

Manapság ismét ebben a korszakban járunk. Az új amerikai elnök, Donald Trump és csapata már megkezdte az előző adminisztráció okos szabályozásainak lebontását, és arról beszélnek, hogy ennek révén majd 4-5%-os évi gazdasági növekedést fognak elérni. Mint jól ismert, ha az amerikai nagyhatalom szabályoz, akkor más országok is követik, ha deregulál, sajnos az is ragályos, hiszen az úgynevezett bázei megállapodás alapján a vezető gazdasági hatalmak együttesen szabályozzák a pénzpiacot, hogy kiküszöböljék egy-egy ország jogtalan előnyhöz jutását. Ma még nyitott kérdés, hogy Európa – az Egyesült Államokkal meglazult kapcsolata nyomán – milyen utat fog követni ebben a tekintetben. Most úgy tűnik, hogy Európa ellenkező irányban mozog, mint a dereguláló Amerika.

És itt jutottam el kérdésed utolsó pontjához, hogy vajon most a pendulum merre mozog. Úgy látom, legalábbis az amerikai politika mozgása alapján, hogy új spekulációs válság fele haladunk. Ez nem holnap következik be, de éveken belül – úgy tűnik – elkerülhetetlen. A regulációk lebontása ugyanis újra felszabadítja a felelőtlen, túlzott kockázatot vállaló spekulációt, ami időről időre elkerülhetetlenül beletorkollik a pénzügyi válságba.

Hogy a pénz és erkölcsi érték viszonya ebben milyen szerepet játszik? A legfőbb mércéje a sikernek, és egyben a legfőbb erkölcsi érték a Trumpok és úgy tűnik, az amerikai kongresszus, de más országok gazdasági elitje szerint is a profit. Az érv úgy hangzik, hogy a profit növekedése végül is „lecsurog” a munkásoknak állások és növekvő fizetések formájában.

(A felső 1-2 százalék most elfogadott radikális amerikai adócsökkentése ugyanezen ideológia, pontosabban a megtévesztés alapjára épül. A kevesebb adó nagyobb beruházást, több állást teremt, és végül az egész nyereség – ezt szajkózzák – az alsóbb rétegekhez „csorog majd le”. A baj az, hogy a nyertesek leginkább nem is a termelő szférában működnek, hanem a pénzügyi spekuláció területén.) A pénzügyi spekuláció szabadjára engedése erkölcstelen, különösen miután „az emberarcú kapitalizmus” már ki van találva. A svéd példa azt mutatja, hogy nemcsak életképes, de a legjobban növekvő gazdasági rendszer is. Pénz és erkölcsi érték arányosságáról azonban nincs szó.

A tulipánmániáról – avagy: menetelünk-e egy új válság felé?

Bár a modern korral foglalkozó gazdaságtörténész vagyok, nemrégén újraolvastam egy különlegesen érdekes könyvet a világ talán első spekulációs gazdasági válságáról, a 17. századi holland „tulipánválságról” (Mike Dash, Tulipmania, London, 1999). A kapitalista gazdaság még csak születőben volt, hazájának éppen Hollandiát tekinthetjük, ahol a válság 1637-ben kirobbant. Van-e aktualitása ma egy ilyen régi történetnek?

Úgy tűnik igen. Nemcsak azért, mert az Európai Unió éppen csak kilábal a 2008-ban kirobbant válságból, sokkal inkább azért, mert egyre több figyelmeztetés hangzik el arról, hogy útban vagyunk egy újabb felé. Már 2017 októberében Wolfgang Schäuble, az akkori német pénzügyminiszter felhívta a figyelmet erre, öt hónappal később Soros György is figyelmeztetett, hogy új pénzügyi válság felé halad a világ. A befolyásos angol szaklap, a Financial Times 2018. február 18-án azzal a címmel közölt nagy cikket, hogy „Most kezdj készülődni a következő pénzügyi válságra”. Fel is sorolta azokat a fenyegető tényezőket, amelyek erre utalnak. Ezek között említette a sok országra jellemző súlyos eladósodást, a bankok túlzott kockázatot vállaló spekulációit a profit

maximalizálása érdekében, amit a vezető országok, elsősorban az Egyesült Államok újabb – a szabályozást feloldó s veszélyes kockázatot megengedő – politikája tesz lehetővé a válság alatt hozott óvóintézkedések gyors felszámolásával. Mindehhez az igen alacsony kamatlábak okozta hitelinfláció és a bankok csődeljárásának rendezetlensége is alaposan hozzájárul.

De ezen a ponton hadd térjek vissza a holland tulipánválságra, talán az első spekulációs buborék keletkezésére és kipukkadására, mely bepillantást enged az ilyen válságok anatómiájába. Hollandia elsőként lépett a kapitalista gazdaság útjára, gyorsan gazdagodott, és emelkedett fel a világ gazdaság élére. Itt, az úgynevezett „holland aranykorszakban” bontakozott ki 1633–37 között a „tulipánmánia”. Ezekben az években érkezett ugyanis Európába a Tien Shan hegységből, a Pamír lejtőiről, Törökországon keresztül egy új egzotikus virág, a tulipán. A modern mezőgazdaság és virágkultúra hazájában, Hollandiában ez hatalmas érdeklődést váltott ki. Illusztrált tulipános könyvek jelentek meg, és a gazdag emberek versenyeztek a tulipánültetésben, az egyre érdekesebb példányok birtoklásáért. Ez a kereslet egyre jobban felhajtotta az árakat. 1633-ban egy ritka tulipánhagyma ára már 500 kilogramm sajt árával vált egyenlővé, majd hamarosan egy elegáns kőház áráért csak három ritka tulipánhagymát lehetett venni. A tobzódó kereslet, az egymásra licitáló vásárlók közegében az árak egy-két hét alatt megkétszereződtek. A vadul száguldó tulipánmánia 1636 decembere és 1637 januárja között tetőzött. Ekkor egy különleges „Semper Augustus” tulipánhagyma ára már 10 000 guldent tett ki, akkora összeget, amiből egy átlagos család akár 30–40 évig is megélhetett. A spekuláció tobzódott, így ügyes és előrelátó befektetéssel a tulipánkereskedő egy-két hét alatt 90 000 guldent tudott keresni, miközben az ország leggazdagabb emberének vagyonát 400 000 guldenre becsülték.

1637 februárjának első hetében azonban a hollandiai Harlemben megrendezett tulipánaukción a felfújtt konjunktúra buborékja hirtelen kipukkadt. Az égbe szökött árakon már nem volt kereslet, és egy 5000 guldenért árult hagymát a végén 50-ért kellett eladni. A tulipánárak a konjunktúra csúcsán kialakult árszint 1–5%-ára zuhantak. Ez annyira emlékezetes maradt, hogy néhány évvel

később az egyik legzseniálisabb és legismertebb holland festő, a fiatalabb Jan Breughel megfestette „A tulipánmánia allegóriája” című képét, melyen az eladók sokasága árulja a portékát, miközben a majmok hadakoznak egy-egy tulipánhagymáért, és egy majom épp levizeli a tulipánágyást...

Ezek a spekulációs buborékok azóta is rendszeresen, ismét és ismét felfúvódnak, majd kipukkadnak. Így robbant ki a 2007-2008-as pénzügyi válság is, ami Amerikában, de különösen a korábban szegény, ám később gyorsan gazdagodó Írországban, Spanyolországban és más országokban egyaránt egy hihetetlen ingatlan konjunktúra s az árak égbe emelkedése után következett be egy ponton, amikor a tömegével épített és egyre borsosabb áron hirdetett ingatlanokra hirtelen nem akadt vevő. Ennek a válságnak a történetét megírtam (*Europe in Crisis. Bolt from the Blue?*, London, 2013.) Az írországi ingatlanbuborék felfúvódása 380 év múltán megismételte a holland tulipánmániát. 2006-ra Dublinban egyholdnyi földterület ára közel 100 millió euróra ugrott. A nagy ingatlanspekuláns, Sean Quinn 7 holdnyi területet vásárolt a főváros belső területén majdnem 400 millió euróért, hogy aztán lebontva a meglévő épületeket, bevásárlóközpontot, üzleteket építsen és értékesítsen csillagászati árákért. 2000–2006 között a házárok Dublinban ötszörösére ugrottak. 2008-ban ez a buborék is kipukkadt, a házárok hirtelen felére estek, a tőzsdei részvények értéke egyötödére zuhant. Sean Quinn, akinek vagyonát a Forbes magazin 2008-ban 6 milliárd dollárra becsülte, csődöt jelentett, és tönkrement.

A végtelen mennyiségű kölcsönöket folyósító bankok világszerte zátonyra futottak, a nem körültekintően folyósított hiteleiket nem tudták visszakapni. Így omlott össze az amerikai Lehman testvérek jelzáloghitelbankja, magával sodorva a világ bankrendszerét, de senki nem mert hitelezni többé, s mivel a régi tartozásokat új hitelekbe törlesztették, számtalan magánszemély, bank, sőt számos ország is fizetéseképtelenné vált, és csődbe jutott.

Miközben ezt írom, kinézek dolgozósobám ablakán. Velünk szemben, talán légvonalban egy-két kilométer távolságra, emelkedik egy kis hegy, ez is a Santa Monica-hegység része, ahol a mi házunk is épült, s amitől csak egy kanyon választ el. Ezt a hegyet,

aminek a kiegyengetett tetején szép palotát lehet építeni 360 fokos kilátással az óceánra és az egész városra, írd és mondd, egymilliárd dollárért árulják. Most olvastuk, hogy Los Angeles történetében ilyen áron még soha ingatlant nem árultak.

Menetelünk egy új válság felé?

– *Tehet ez ellen bármit is a mainstream?*

– Válaszként hadd kérdezzem először: mi a mainstream manapság?

A lakosság nem jelentéktelen része felül a demagóg szólamoknak, hamis ígéreteknek. Ez a populizmus sikerének a titka. Sajnos, jól látható, hogy úgyszólván mindenhol bizonyos rétegek esnek a legkönnyebben áldozatul a hamis próféciáknak. Akik képesek egy öntelt milliárdosnak elhinni, hogy valóban ő a valódi hangjuk és érdekvédőjük. Akik képesek bedőlni a szigetország hagyományainak megfelelő mítosznak, hogy Anglia nagysága és világszerepe visszaállítható, ha az ország kilép az Európai Unióból. Nos, ezek a rétegek képezik a bázisát a populistá demagógoknak, esetenként a lakosság negyedét, egyharmadát, Olaszország vagy Magyarország esetében több mint felét vagy kétharmadát reprezentálva. Választások idején más rétegekkel együtt uralomra is segítik azokat, akik valóságos érdekeik ellen működnek.

A hagyományos mainstream, a lakosság józan tömege valóban sokat tehetne. Felvilágosult ismeretekre lenne szükség, jobban képzett lakosságra, jó politikusokra, akik hihetően tudják hirdetni, mi a valós, és képesek leleplezni, mi a hazug. S főként valóságos jó megoldásokat hirdetnek és tudnak megvalósítani. Az 1930-as évek nagy válsága, tömeges munkanélkülisége és nélkülözése idején a németek többsége behódolt Hitlernek, de Amerika lakosságának többsége akkor Rooseveltet választotta. (Egyik kedvenc ifjúkori író, Sinclair Lewis azokban

az években, 1938-ban írta regényét, *It Can't Happen Here* 'Ez nem történhet meg itt', ami egy fiktív regény formájában a fasizmus előretörését és uralomra jutásának törekvését és bukását mutatta be Amerikában. Nem véletlen, hogy manapság, a Trump-korszak Amerikájában újra bestseller lett ez a regény.)

Mint látjuk, jó néhány fejlettebb országban mobilizálható a józan többség, de korántsem mindenhol. A hamis ígéreték és álmegoldások népszerűsítésén, ne feledjük, hatalmas politikai és propagandaapparátus dolgozik. A közgazdasági kérdéseket a lakosság zöme nem érti, vagyis könnyen elhiszi a valótlan is. Valójában nem is gondolkodik a dolgokon, csak vezért választ, akiben hisz, és akit gondolkodás nélkül követhet.

Más szavakkal: a józan tömeg valóban sokat tehet, tehetne, ha felismeri, hogy tennie kell. Mindez borúlátóan hangzik, s a pesszimizmusra van is ok. Ugyanakkor hosszabb távon a félrevezetettek is fel kell, hogy ismerjék, hogy becsapták őket. Végül is nem nehéz felismerni, hogy életük nem igazán javult, hogy amit ígértek, az nem valósult meg, s hogy a nemzeti gondolat védelme nem változtat helyzetükön. Ha rövid történelmi távon sok is a veszély, hosszabb távon több ok van a derúlásra. Hogy azonnal ellenpontoszam ezt az állítást, John Maynard Keynes unalomig idézett mondása szerint azonban hosszú távon már halottak vagyunk.

– *Ennek alapján látod-e, hogy a tömegek nem populista alapon, hanem valami egészen más módon újra szerveződnek, vagy összehozza őket a veszély, valami nem várt esemény...*

– Megvallom, a kép számomra nem világos. A legutóbbi választások tükrében inkább populizmusok konfrontálódnak egymással. Sikerre leginkább az anti-establishment mozgalmak és pártok számíthatnak. A francia választások talán kicsit ellentmondani látszanak ennek az állításnak, hiszen Macron nem populista programmal indult, hanem nagyon is Európai Unió-párti, racionális, de népszerűtlen munkaerőpiaci reformprogrammal, és mégis elsőprő győzelmet aratott. Közelebről

nézve már változik a kép. Macron is anti-establishment, kívülről jött emberként dörömbölt a bevezetett pártok és kormányaik ajtaján. Lesöpörte a régi pártokat és politikusaikat. Amerikában a jól felkészült Hillary Clinton nem tudott lelkesedést kelteni, csak Bernie Sanders balos populizmusa ajánlott sikeresebb ellenpontot Trump jobboldali, ígérető, hazug populizmusának. Még az igazán sikeres Németországban is alaposan meggyengült Angela Merkel közép-jobb és a közép-bal szociáldemokrata pártja, ha a veszélyes új populista mozgalom nem is tudott áttörni. Más szóval, a kérdésedben említett nem populista alapon történő újjászerveződésre nemigen látok most példát.

Mi több, egyelőre a populista bázisok majdnem töretlenek, igaz, hogy általában nem ölelnek fel a lakosság egynegyedénél, egyharmadánál nagyobb tömegeket. Feltehető, hogy az úgynevezett „csendes többség” egyelőre nem is lát nagy veszélyt. Inkább megfigyelő álláspontra helyezkedik. Ha valami megdöbrentő, nem várt esemény felébreszti az embereket, akkor lehetséges egy újrászerveződés. Mivel Amerikában élek, mégiscsak az az ijesztő példa tülekedik gondolataimba, hogy az elmúlt évek hatalmas tömegmészárlásai, amit nem muszlim terroristák, hanem fehér amerikaiak hajtottak végre, úgy tűnik, a lakosság nagy tömegei számára sokáig nem jelentettek katarzist, nem mozgósította őket, hogy racionális megoldás mögé sorakozzanak fel. Egy újabb iskolai mészárlás, 17 gyerek és tanár megölése azonban végül a fiatalságot az utcára vitte. Milliók mentek velük, de a politikacsinálókat ez sem igazán befolyásolta. Milyen váratlan esemény kellene akkor még ehhez? Egy új világégés?

Anglia is ijesztő példa. A brexit negatív következményei egyre világosabban rajzolódnak ki, a hazug-populista ígéretések valóra váltásának jele sincs. A kiválási tárgyalások engedményre kényszerítették Thereza May miniszterelnököt, vagyis eddig meglehetősen kudarcosak. Mégsem mozdul semmi, holott még minden visszacsinálható lenne, s ezt az Európai

Unió többször is jelezte. Mivel a brexit-szavazásnál a lakosság élesen kétfelé szakadt, nem is nagy (52–48%-os) számszerű különbséggel, logikusan várható lehetne, hogy a lakosság józan fele élesen és határozottan fellépjen. Erről azonban egyelőre nincsen szó. Mint látod, bár egész életemben az voltam, egyelőre nem vagyok optimista. Talán ki kell várni a populista hullám levonulását, azt, hogy fehéren-feketén bizonyítsák hívóiknek, hogy hatalomvágyó, önérdékeiket szolgáló demagógok, akik valójában nem törődnek a tömegek valós érdekeivel. Sajnos ehhez azonban idő kell.

– Milyen érdekes, hogy a 20. századi európai emberben a félelemérzés mennyire közös tud lenni. Bizonyára nem érdemtelen vizsgálni, hogy történelmileg miért alakult így. Nagy irodalma van, tudom, de érdekel, te hogyan látod: csupán a tragédiák halmozódásának eredője mindez, vagy van valami más is...

– Mindenekelőtt köszönöm, hogy ezeket a mondatokat abból az alkalomból mondtad, hogy pár kilométerre tőlünk Los Angelesben, az úgynevezett Bel Air körzetben, ahol lakunk, pusztító tűz ütött ki, s tegnap még úgy tűnt, hogy mindent magunk mögött hagyva, menekülnünk kell. Tőled és más európai barátainktól sok együttlérző és féltő üzenetet kaptunk.

Igen, a félelemérzés a mi európai generációinkban valóban közös. Azonnal át tudjuk érezni, és képesek vagyunk osztani mások félelmeit. Nyilván sokféle okra lehet rávilágítani s pszichológiai magyarázatokat adni, de mint történész számomra valóban nyilvánvaló, hogy több évszázad európai tapasztalata már génjeinkbe oltotta az érzést, hogy ha barátunkkal, szomszédunkkal baj van, akkor mi is kezdhetünk szorongani. Lehet, hogy más oka is van, de a tragédiák halmozódásának hatása nyilvánvaló tényező.

Európa viszonylag kicsiny, s ha valahol – átvitt értelemben – ég a ház, tudjuk, hogy átterjedhet hozzánk is. Végül is az elmúlt 400 évből 200 évben nagy háborúk dúltak Európában, s egyik sem volt csupán lokális esemény. Ha a marseilles-i

kikötőbe Afrikából valaki behozta a pestist, akkor a pusztító betegség végigsöpört nagy térségeken. Ha valahol veszedelmes politikai mozgalom indult, számolnunk kellett azzal, hogy nálunk is követőkre talál. Ha Németországban veszedelmes kormányzat került hatalomra, akkor mindenkinek félni kellett Belgiumtól Oroszországig. Megtanultunk közösen félni és együttérezni. És ha ez évszázadok óta így volt, akkor a huszadik század különlegesen betetőzte ezt a hatást.

Lehet, hogy ha az Európai Unió is megéli a négy évszázadot, akkor valami közös biztonságérzet alakul majd ki az európaiakban, az a tudat, hogy ha baj van, akkor segítség is van, hogy nem vagyunk olyan sérülékenyek és elszigeteltek. Végül is a történelem nagy tanítómester.

– A világ tudósai új nyilatkozatot adtak ki, melyben megállapítják, hogy elsősorban a környezetvédelem elhanyagolása miatt súlyosan romlott a Föld helyzete, az emberiség jövője veszélyben van. A nyilatkozatot 185 ország 15 364 tudósa írta alá. A figyelemztetés mellett új független szövetséget hoztak létre (Alliance of World Scientists). Ezzel párhuzamosan számos elmélet látott napvilágot, miszerint az emberiség számítógépes szavazás útján világkormányt hozna létre. Az ideák tanát jól ismerjük... de lehetséges-e olyan felismert szükséghelyzet, ami elvezethet ide? Tudom, hogy nem jövőkutatással foglalkozol, de mégis: elhelyezhető-e ez egyáltalán a történelmi raillementbe?

– A környezetpusztítás valóban rendkívül súlyos szintet ért el. Azt hiszem, ebben két tényező játszik döntő szerepet. Egyrészt történelmileg megfigyelhető volt nagy és hosszú éghajlati ciklusok váltakozása, felmelegedő és lehűlő szakaszokkal, azok minden időjárási következményeivel. Az utolsó évezred európai történelmében például két úgynevezett „kis jégkorszakot” ismerünk, nagy lehűléssel, katasztrofális esőzésekkel Európa déli területein, mely művelhetetlenné, sőt lakhatatlan malária-földekké tette a korábban művelt, alacsony fekvésű, lapos területeket, melyek elnéptelenedtek. A lakosság a hegyoldalakra

vándorolt. Ez a két kis jégkorszak súlyosan visszavetette a mediterrán és a balkáni területeket. Az utóbbi, felhagyva a földműveléssel, juhtartásra rendezkedett be a hegyi legelőkön.

Lehetséges, hogy napjaink is egy olyan időjárási ciklust jelentenek, ez esetben felmelegedéssel és szárazsággal, ami Afrika jelentős területeit éhségzónává tette, és lakosságának nagy tömegeit menekülésre kényszerítette.

Ehhez járult, s a helyzetet jelentősen tovább rontotta az utolsó két évszázad súlyos szennyező tevékenysége. Az ipari forradalom óta hosszú ideig a korlátozatlan víz-, talaj- és légszennyezés tovább rontotta a helyzetet, és mára veszedelembe sodorta a Földet. Az utóbbi évek természeti csapásai és tragédiái egyértelműen mutatják ezt. A talaj és a levegő szennyezése természetesen ellenőrizhető és korlátozható lenne, s ez a törekvés az utóbbi évtizedekben valóban megindult. A párizsi klímaegyezmény nagy világmegegyezést kezdeményezett a szennyezés korlátozására. Ez az a megállapodás, amihez végül Kína is csatlakozott, de a Trump-adminisztráció Amerikája kilépett belőle. Más szóval ez a korlátozó megállapodás nem igazán működik, és ez váltotta ki a tudományos világ igazán szép és érdemleges, összefogott fellépését.

Az emberiség racionális kormányok esetén valóban sokat tehetne, de sajnos racionális kormányok nem mindig és nem mindenhol léteznek.

Az elgondolás másik eleme egy világkormány létrehozásáról, sajnos kizárólag a fantázia világába tartozik. Látjuk, hogy Európa integrációja, közös, összehangolt vezetése és politikája, az Európai Unió is veszélyeztetett intézménnyé vált. Anglia kilépett, Magyar- és Lengyelország csak a jelentős előnyöket söpri be, de semmit, ami terhet vagy bizonyos áldozatokat és igazodást igénylő együttműködést követel, nem vállal. Pedig ez Európa, az a kontinens, melynek országai viszonylag a legnagyobb hasonlóságokat mutatják fel a kontinens országainak kulturális hagyományai és gazdasági szintje tekintetében. Ez egészében egy iparosodott, magas és közepes jövedelmi

szinten álló terület, ahol lényegesebb ország nem áll a világ átlagos jövedelmi szintje alatt. Más szóval, ez a kontinens leginkább rendelkezik azokkal az adottságokkal, melyek az egységes működést lehetővé teszik.

Sajnos a történelemben nem számolhatunk mindig és mindenhol a racionalitás érvényesülésével. Sőt, bizonyossággal számolhatunk az ellenkezőjével, irracionális kormányzatok hatalomra jutásával egyik vagy másik régióban és országban.

Ennek következtében, úgy tűnik, még Európa mintegy 50 országa sem képes együttes politikára. A világ mintegy 200 országa még jóval-jóval kevésbé alkalmas erre, más szóval képtelen bármiféle világ-együttműködésre.

Mindennek ellenére, a kezdeményezés nemcsak szimpatikus, de feltétlenül hasznos is, hiszen felhívja a figyelmet a súlyos bajokra és a közös cselekvés szükségességére. Ha nem is világkormány formájában, világmegegyezés révén nagyon is lehetséges a közös cselekvés.

– A statisztikák azt mutatják, hogy egyre kevesebb tulajdonos kezében összpontosul a világ vagyona, tehát övük a döntési felelősség. Milyen kockázatot jelent ez?

– Lássuk először a tényeket. Napjainkban a világ lakosságának leggazdagabb 1%-a ugyanannyi vagyonnal rendelkezik, mint a világ lakosságának alsó jövedelmi zónájában elhelyezkedő 50%-a. Még plasztikusabb, ha hozzáteszem, hogy a világ 8 leggazdagabb emberének vagyona azonos a világlakosság 50%-ának vagyonával. A Microsoft alapítója, Bill Gates vagyona azonos 3,6 milliárd ember vagyonával. A leggazdagabb felső 10% a világ vagyonának 88%-át birtokolja, ami egyben azt jelenti, hogy a föld népességének 90%-a csak a vagyonok 12%-ával rendelkezik.

A jövedelmi olló szétnyílása nemcsak ijesztő, hanem általános jelenség is. Az 1980-as évek vége óta a világ lakosságának alsó jövedelmi sávjába eső 10% egyénenként 65 dollár jövedelemnövekedést élvezett, míg a leggazdagabb 1% jövedelme fejenként

12 000 dollárral nőtt. A világ 26 legfejlettebb országában is csökkentek a „medián” jövedelmek 2008 óta. És ezeket az adatokat nem valami forradalmi szervezet tette közzé, hanem az ugyancsak burzsoá svájci pénzintézet, a Credit Suisse.

Az újra szétnyíló jövedelmi olló sok szempontból veszélyes. Az a bizonyos legfelső 1% égbeszaladó jövedelme még gazdag országokban is robbanásveszélyes. A legutóbbi elnökválasztási kampányban Bernie Sanders elnökjelölt Amerikában is mozgósítani tudta ezzel a jelszóval a fiatal generációkat, pedig Amerika kulturális hagyománya egészen más, mint Európáé, ha valaki nem boldogul, nem a rendszert, hanem magát okolja, mert mindenkinek az agyát átítatta a hit, hogy ez a korlátlan lehetőségek országa.

És ez nemcsak azt jelenti, hogy túlzottan nagy a jövedelem-szóródás, hanem azt is, hogy a felső vagyonos rétegek kezében van a hatalom, ők befolyásolják a kormányzati döntéseket direkt és közvetett formákban, ők a hangadók a sajtó és a tévé révén, s mint mostanában látjuk, milliomosok és milliárdosok ülnek a vezetői székekben a nyomorult Moldovában, a közepes fejlettségű Cseh Köztársaságban és a gazdag Amerikában is. A Trump-kormány négy tagja multimilliárdos, ami meglehetősen groteszk egy populista kormányzat esetében. Hozzá kell tenni, szemérmetlenül ki is használják a lehetőségeket, hogy még inkább a maguk javára formálják az intézményeket, vagy mint a mai Amerikában láthatjuk, az adórendszert. A társadalmi igazságtalanság a lemaradó rétegeket fellázítja, elégedetlenné teszi, és befogadóvá mindenféle radikalizmusra. Mivel a politikai mérleg is elbillent, ez veszélyezteti a politikai békét, talajt ad a populista izgatás alá, akár jobb-, akár baloldaltól is jön a lázadás.

A legbosszantóbb, hogy Európa egyszer már rájött a jóléti, emberarcú kapitalizmus stabilitást biztosító előnyeire, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalmi szolidaritás a legnagyobb érték, amire egy társadalomnak és az országoknak szükségük van. Igaz, ehhez a második világháború sokkjára volt szükség,

ami majd fél évszázadon át önmérsékletet és igazságosabb jövedelemelosztást, és ezzel a fejlett Európában társadalmi békét hozott. A hosszú békeidőszak azonban feledékennyé tette az országok lakosságát, ismét harácsolóbbá a felső rétegeket, és ismét kiábrándulttá és lázadóbbá az alsókat. Sajnos, ezt már nemegyszer megéltük, és nem véletlenül sokakban felidéződik manapság a német weimari köztársaság tragédiája, Hitler hatalomra jutása az elégedetlenség hullámain.

Ha ez az emlék úgyszólván automatikusan idéződik is fel, ma azonban nem a két világháború közötti világban élünk, és a történelmi párhuzam meghúzása megítélésem szerint hibás. Akkor izolált országok fordultak egymás ellen, revánsra törve, blokkokat szervezve. Akkor kereskedelmi háborút folytattak egymás ellen. Háború után és háború előtt állt Európa. Ma történelmi jelentőségű intézmények egyengetik az országok közötti kapcsolatokat, nem utolsósorban az Európai Unió, katonai együttműködés (NATO) és szabadkereskedelmi kapcsolat (WTO) köti össze az országokat. Bölcsőbb lett Európa.

Európa és a világ még nagyobb bölcsességre szorulna azonban, hogy meglássa a mai veszélyt, de egyelőre nem nagyon kapunk biztató jelzéseket a józan belátás és mértéktartás ismételt felülkerekedésére. Nagy az írástudók felelőssége, hogy emlékeztessék és felrázzák a világot. De még nagyobb az olvasók és különösen a nem olvasók felelőssége.

– Van-e olyan alapvető történelmi megfigyelés, összegzés, amit korábban másként láttál? Mit emelnél ki ebből? Hogyan változik a történelemmel együtt élő ember személyisége?

– Természetesen van, hiszen az ember élete, élményei, benyomásai a világról változnak az új és újabb történelmi közegben. Az ember korosodik, s másként látja a világot 20 évesen, mint 80 évesen, más élettapasztalattal a háta mögött. Más szóval, személyiségünk is változik. De a történelem eseményei is új megvilágításba kerülnek egy-egy új történelmi közegben és mélyebb történelmi ismeretek birtokában.

Sok személyes példát sorolhatnék. Mit látok másként ma, mint néhány évtizeddel ezelőtt? Vegyük a munkásosztály szerepét. Egyetemi tanulmányaim során, de megvallom, utána is, magától értetődőnek vettem, hogy a munkásság, ami a modern történelemben a rövidebbet húzta, természetesen törekszik a jobbra, és áll a pozitív változtatást akarók táborába. Napjaink érdekes és számomra kellemetlen jelensége, hogy a munkásság nagy tömegei, melyek ma is a rövidebbet húzzák, a legrosszabb populista demagógok mögé sorakoznak fel. Ami azonos: most is, mint régen, ez a tömeg hajlott a radikalizmusra, de sajnos időről időre a rossz, negatív radikalizmusban is hajlandó hinni. Ma már jól tudom, hogy ez nem is annyira új jelenség, hiszen Hitler pártja tagságának egyharmada, mint korábban már idéztem is, munkásokból állt, és a „Vörös Csepel” szavazóinak többsége 1939-ben a Nyilaskeresztes Pártra voksolt.

Napjainkban nagy munkástömegek állnak a brexit mögött Angliában, Le Pen táborában és szavazói között Franciaországban, és hisznek Donald Trumpnak a mexikói bevándorlók elleni akciókban, és menetelnek a fehér szupremácia híveivel. A munkásosztály történelmi szerepéről szóló marxista és más történelmi értékelések tehát napjainkban ugyancsak eltérő értelmezést nyertek számomra.

Ma másként látom a nagy történelmi változások kérdését is. Korábban, kevesebb ismerettel a birtokomban, erősebben hittem a nagy történelmi fordulatok lehetőségében. Ma árnyaltabban látom ezt a kérdést. A történelem tanulmányozása, a hosszú történelmi folyamatok (amit a francia Annales-iskola „longue durée-nek” nevezett) mélyebb értelmezése – amit eddig is nemegyszer emlegettünk beszélgetésünk során – világossá tette: miközben léteznek nagy történelmi változások, a történelem a változás és változatlanság dialektikája alapján alakul, és a múlt mindig belemosódik a jelenbe, vagyis gyengítheti a „nagy” változást, és sok mindent konzerválhat a múltból.

Ebben az összefüggésben említhető a „nemzeti sajátosságok” kérdése is. Létezik-e ilyen? Nem mítosz ez? Kezdő történész

koromban erősebben hittem a „történelmi fejlődésben”. Hogyan is maradhatnak fenn nemzeti sajátosságok mondjuk 6-10 generációváltás után? Ma egy ország lakossága más foglalkozást űz, mint déd- és ükapáik, nem a földet műveli, hanem komputerszakértő, más környezetben él, nem kis faluban, hanem nagyvárosban, nem analfabéta, vagy 4-6 elemi végzettségű, hanem 12, sőt esetleg 16 évet tanult iskolákban és egyetemen.

Később, munkám során, azokban az években, amikor a *Válságos évtizedek* és a *Kisiklott történelem* című könyveimen dolgoztam, szembekerültem ezzel összefüggő érdekes, választ váró kérdésekkel. Miből adódott például, hogy a lengyelek hagyományosan másként reagáltak hasonló történelmi kihívásokra, mint mondjuk a csehek, vagy a magyarok? Amikor ezt a jelenséget közelebbről vizsgáltam, világossá vált, hogy bizony, léteznek ilyen misztikusnak tűnő sajátosságok. Például a lengyelek, hogy úgy mondjam, sokszor gondolkodás nélkül vállalkoztak akár reménytelen és eleve veszített harcokra, ahogy a második világháborús legenda mondta, lovassággal mentek a német tankok ellen. Vagy nagyon is valószínűságon háromszor, három egymást követő generáció is felkelt, és keményen, bár sikertelenül harcolt a sokszoros túlerejű cári hadsereg ellen a 18–19. század során, és ugyanúgy szembeszállt, tömegmozgalmat szervezett és mozgósított az egész szovjet blokk által biztosított lengyel szocializmus ellen. Nem volt hajlandó kompromisszumra, és végül megbuktatta a rezsimet. Ugyanezen évszázadok és évtizedek alatt a csehek hasonló történelmi helyzetekben egyszer sem lázadtak fel, mindig eleve kompromisszumot kötöttek, s a magyarok egy-egy hatalmas lázadás, mint 1848 és 1956 után nem kíséreltezték újra, kiegyezést kerestek, és jó kompromisszumot találtak harcos újabb nekifeszülés helyett. Párszáz kilométeres körzeten belül a három szomszédos nép két évszázadon át eltérő módokon reagált ugyanazon történelmi kihívásokra.

Vagyis van történelmi fejlődés, de vannak társadalmi erők, melyek generációkon át tovább élve hatnak, van fejlődés és változás, de ez bonyolultan összekapcsolódik a változatlanság

tényezőivel, és sajátos, egymástól eltérő nemzeti válaszokat formál ugyanazon kérdések megoldására.

A mai tanult generációk személyiségei természetesen nagyon mások, mint tanulatlan, nagyon egyszerű ükapáik személyisége volt, de mégis sokat hordoznak magukban a már elfelejtett vagy sosem ismert múltból.

– *Az, amit mondasz, egyfajta lacrimoso... Mit gondolsz az emlékezet elveszéséről?*

– Hadd forgassam egy kicsit ezt az izgalmas kérdést, és közelítsem különböző oldalakról.

Nagy korszakváltások idején természetes az elmúlás érzése. Minden letűnt, ami addig körülvett, minden változó, idegen, új és szokatlan. Ez lehet lefegyverző és bénító, de lehet éppen felrázó, mozgósító is.

Az emberi emlékezet rövid (különösen mióta az Alzheimer és demencia tömegbetegséggé vált). Mi több, politikai rendszerek gyakran el is akarják feledtetni a múltat, hogy úgy mondjam, átalakítják az emlékezetet. A második világháború után Európában tömegesen hazudták el a kollaborációt Hitlerrel, és ellenálló nemzetként állította be magát számos megszállt és kollaboráló ország, és hitette el a nemzeti múlt megszépítését az új generációkkal. Ma a hivatalos Magyarország is másként, megszépítve állítja be a Horthy-rendszert. Emlékezetvesztés és a múlt tudatos feledtetése tömeges jelenség, és ez valóban szomorú. Különösen szomorú a történész számára, aki emlékeztetni akar.

Ugyanakkor a feledés, az emlékezetvesztés jótékony hatású önvédelem is. Hadd illusztráljam ezt személyes példával. Évtizedeken keresztül, ha nem is felejtettem el, de el akartam felejtetni, és soha nem beszéltem ifjúkorom háború alatti rémtörténetéről, még közeli barátaimnak sem. Néha így próbálunk megszabadulni a terhes emlékektől, melyek hátráltatói lehetnek az újrakezdéseknek. Ezzel együtt saját példámon is

látom, hogy az életet fenyegető nagy nehézség túlélése erőt is ad újabb nehézségek leküzdésére.

Húsz évvel ezelőtt magyarul írt és Budapesten kiadott memoárom végén, éppen életem nagy történelmi újakezdése idején számoltam be akkori életérzésemről, amikor 60 évesen új országba távoztam, új életet alapoztam meg, más egyetemi rendszerben, más nyelven kezdtem tanítani. Ezzel kapcsolatban említettem, hogy 60. születésnapomon teherautót béreltem, és életemben először vezettem, hogy új otthonunkba szállítsak bizonyos bútordarabokat. Ezt az újakezdés örömteli szimbólumaként fogtam fel ugyanúgy, mint azt, hogy 65 évesen először lóra ültem a Sierra Nevada havas csúcsainak lábánál. Az újakezdéshez kétségtelenül nagy erőt adott, hogy bennem élt a tudat: nagy nehézségeket is le tudok küzdeni, és soha nem szabad feladni.

Mindez nemcsak az egyéni életben igaz, hanem történelmi-
leg is. A történelmi emlékezet különben is más és hosszú. Erről már beszélgettünk is, hiszen elmondtam véleményemet a múlt továbbélő szerepéről a jelenben (path dependence). Néha úgy tűnik, hogy egy-egy generáció mit sem tud az előző generációk életéről, küzdelmeiről, megalkuvásairól, az akkor uralkodó politikáról, apáik magatartásáról, ízléséről és szokásairól. Egy-egy új történelmi helyzetben azonban hirtelen felbukkan a múlt hagyatéka, amely misztikusan tovább él generációk során, és történelemformáló erővé válik. A jó múlt kedvezően befolyásolja a jelent, de a rossz múlt szelleme is öröklődik, bár ez sem ilyen egyszerű, hiszen a rossz múlt az újabb generációkban kiválthat dacos jobbat akarást, mint a háború utáni német generációk esete is példázza. Ebben az értelemben az emlékezet nem vész el a történelemben, hanem az időről időre elkerülhetetlen újakezdések szerves alkotóelemévé, részévé válik.

Az én 1950-es éveim

A fogalommal vált 50-es évek fokozatosan kúsztak be a háborút követő időszak Magyarországa, és 1949-ben már virágjában voltak. De erre csak lassanként ébredtünk rá. Kezdetben a rettenetesen megfogyatkozott családom és én óriási lelkesedéssel néztünk az új élet elé. 1945-47-ben a világ megváltoztatásának lázában égtünk. Apám hetenként előadásokat tartott, én magam rengeteget olvastam, és lelkesen követtem az elindult változásokat, a paraszti lakosságot nyomorba döntő nagybirtok eltűnését. Izgalommal figyeltem az impozáns tempóban meginduló újjáépítést, a világtörténelem máig legsúlyosabb inflációjának bravúros megfékezését 1946 nyarán. A lerombolt ország élni kezdett, a vonatközlekedés működött. Felépült az első dunai híd. Csepel, aminek lakossága 1939-ben elsőprő többségben a nyilas pártra szavazott, most „Vörös Csepel” lett. Volt mit ünnepelni, de volt mit elsőpörni is. A múlt hordaléka még körülvelt bennünket. 1946-ban még Kunmadarason és Miskolcon pogromok voltak, a koncentrációs táborból hazatért zsidókat lincseltek. A Városi Színház hatalmas mozitermében, amikor kivezényelt iskoláknak háborús dokumentumfilmeket vetítettek, a legnagyobb megdöbbenésemre Hitler és Horthy megjelenésekor kitört a tapsvihár.

Ám akkor még naivan, erősen hittem, hogy mindez maradék nélkül el fog tűnni, és lehetséges, ahogy az Internacionálé hirdette: „a múltat végképp eltörölni”.

Apámat 1949 elején kinevezték a félig lebombázott Riegler Papírgyár vállalatvezetőjének és éjt nappallá téve látott neki, és vitte sikerre újjáépítését. Amikor 1949 nyarán leérettségiztem, az egyetem már ingyenessé vált, jelentkeztem, és felvettek a Közgazdaságtudományi Egyetemre. Ekkor és ott kezdődtek az én igazi '50-es éveim. Amikor nem egészen 19 évesen megkezdtem egyetemi tanulmányaimat, már nagyban folyt a magyarországi sztálinizmus mérőföldkövének tekinthető Rajk-per, amit a rádió közvetített. Amikor 1953 nyarán befejeztem tanulmányaimat, a rádió már Berija – Sztálin jobbkeze és félelmes titkosszolgálatának főnöke – kivégzéséről adott hírt. Ekkor már majdnem 23 éves voltam.

A sztálinizmus legrosszabb magyarországi éveit az egyetemen töltöttem, élményeim jó része ott keletkezett. Még sok minden fel-emelő volt. Mintegy 250 fős évfolyamunk nagyobb része paraszti és munkáscsaládok gyereke volt, akik soha nem kerülhettek volna egyetemre korábban. Magam is úgy éltem át, hogy előttem is csak a történelmi átalakulás nyitotta meg a pályát, hiszen családomból elsőként kerülhettem egyetemre. Ugyanakkor első egyetemi napomon régi barátomba, Szőnyi Tiborba ütköztem, viccelődve megkérdeztem tőle, hogy a Rajk-per másodvádoltja, Szőnyi Tibor rokona-e? Elsápadva suttozta: a nagybátyám. Hirtelen személyessé vált, ami addig absztrakt volt. S a kreált perek megállás nélkül követték egymást nálunk és a szomszédos országokban. A csehszlovákiai Slánský-per megdöbbenő és a mindennapos propagandaáradatával kísérve kölcsönvette Hitlertől az antiszemitizmus fegyverét. A szovjet orvosperек ezt szintén felkorbácsolták, s magyarországi megfelelője már szinte úton volt.

A perek gyilkos világa azonban nemcsak a magas politika szféráiban söpört. Két kedvenc egyetemi tanáromat is letartóztatták. Péter György, hosszú illegális kommunista múlttal a háta mögött, a Statisztikai Hivatal elnöke és egyben statisztikaprofesszorom is volt, aki megszerettette velem a statisztikát, és akinek máig sokat köszönhetek, a hatvanas években börtönbe került, és ott öngyilkos lett. Ugyancsak lecsukták Hatvani professzort, filozófiatanáromat is.

Félelmetes szellem volt kialakulóban évfolyamunkon. Gyanakvás, fegyelmi ítéletek, kizárások követték egymást. Ferge Zsuzsát, a későbbi kiváló szociológust, meghurcolták. Hasonló sorsra jutott közeli jó barátom, későbbi kollégám, a szegényparaszti sorból egyetemre került Szuhay Miklós is, amikor nyár végén visszajött falujából, és rémségeket mesélt a kollektivizálást kísérő erőszakról. A szemináriumi csoportunk kötelező és gyakori „kritika-önkritika” ülései, a nagy évfolyamgyűlések purifikációs hangulata félelmet keltett. A különböző tantárgyak első előadásai nemritkán úgy kezdődtek, hogy mit mondott Sztálin a tárgyról. Amikor Varró Tibor számvitelprofesszorunk éppen ezt említette, az egész évfolyam felugrott, és ütemes tapssal kísérve kiáltotta: éljen Sztálin! Rudas László rektor és filozófiaprofesszor propagandaízű előadásai

során Lukács György ideológiai bűneit sorolta. Az oktatás színvonala, néhány fontos kivétellel, megdöbbenően alacsony volt. Sekélyes tankönyveken kívül nem olvastuk a szakma legalapvetőbb munkáit sem. Igaz, jó részük még a könyvtárak zárt részlegeiben is hozzáférhetetlen volt. (A hallatlan hiányt csak később, az 1960-as években tudtam pótolni.) Az egyetemről a belvárosi környéken házi agitációkra jártunk. Én barátommal, Ránki Gyurival voltam egy párban. Többek között egy olyan házba kellett mennünk, ahol Horthy belügyminiszterének, Keresztes-Fischer Ferencnek az özvegye is lakott. A mezőgazdaság kollektivizálásának előnyeiről kellett győzködni a lakókat. Az egyik lakó, akiről kiderült, hogy korábban földbirtokos volt, nagy egyetértéssel helyeselt, ő mindig mondta, hogy a nagybirtok előnyösebb...

A Tudományos Ismeretterjesztő Társaság szervezésében előadásokat tartottam, egyszer a nyomorúságos Mária Valéria Telep lakóinak Dózsa György felkeléséről beszéltem. Valaki közbekiáltott: – Csak vissza ne jöjjenek a földbirtokosok! – Másodéves koromtól minden nyáron egy-egy hónapra katonai kiképzésre vonultunk be. Ránki Gyurit és Szuhay Mikit azonban onnan is hamar leszerelték.

Az élet nyomorúságos volt. Az egyetemi menzán marharépat ettünk. Nem volt kapható hús, s úgyszólván mindenből hiány volt. Nagykabátom egyetemi éveim alatt az a bőrfestékkel átfestett rendkívül megviselt bőrkabát volt, amit Apámtól örököltem, s amiben ő végigcsinálta a munkaszolgálatot, és megjárta a mauthauseni koncentrációs táborát. Később sikerült egy ugyanolyan zöld lódenkabátot venni, amit majd minden férfi hordott Budapesten, mert ez volt az egyetlen kapható nagykabát.

Az igazi nagy nyomorúság azonban akkor csapott le ránk, amikor Apámat minden ok és magyarázat nélkül 1952-ben elbocsátották, s egy évig még állást sem tudott kapni. Küzdött igazságáért, de hiába, 53 évesen minden kereset nélkül otthon ült, és sakkozott. Belebetegedett, aminek nyomán néhány év múlva amputálni kellett az egyik lábát. Eladtuk az egyetlen értéket, amink volt, a nagy zongorát. Anyám színházi öltöztetőnői állást vállalt, akkor én már havi 600 forintot kerestem az egyetemen tanszéki könyvtáros és amolyan diák-segédtanárként. Így valahogy elnyomorogtunk.

Majdnem megmagyarázhatatlanul azonban még mindig volt bennem a hit valami szebb jövőben, amit személyes életemben egyetemi tanulmányaim köveztek ki. Pályám már egyetemista koromban tulajdonképpen megnyílt, hiszen Pach Zsigmond Pál professzor mellett tanulhattam és dolgozhattam a Gazdaságtörténeti Tanszéken, ahol másodéves koromtól már alkalmazott voltam, majd 1953-tól tanársegéd lettem. Bekapcsolódhattunk a Történettudományi Intézet egyik kutatócsoportjába, és nyaranta Ránki Gyurival az Országos Levéltárban és az éppen megnyílt vállalati levéltárakban kutattunk. Dolgoztunk első könyvünkön a 20. század eleji magyar ipar történetén. Mire befejeztük az egyetemet, készen is volt a könyv kézírata, ami két év múltán megjelent.

De országosan is bizonyosnak tartottam – bizonyosnak is akartam tartani –, hogy túlvergődünk ezeken a rossz éveken, és minden jóra fordul. Ez különösen Sztálin halála után 1953-tól vált biztatóvá. Ekkor egyetemi tanárom, az Agrár Tanszék professzora, Nagy Imre került a miniszterelnöki posztra és „új kurzust” hirdetett. Bízam benne. A rémségek leleplezése is biztató volt. A korábbi perekről nyilvánosságra került a valóság, s a még élő áldozatok kijöttek a börtönből, közöttük Kádár János és Vajda Imre korábbi szociáldemokrata miniszter is, aki egyetemi kollégám és amolyan apai jó barátom lett. Hallatlan lelkesedéssel vettem részt a Petőfi Kör minden ülésén, ahol a sztálinizmust pellengérre állították. Hallottunk az ÁVH rémtetteiről, az angliai emigrációból hazahívott kommunista Szűcs testvérek halálra kínzásáról, forró olajba ültetéséről. Hruscsov 1956 januárjában a sztálinista bűnöket leplezte le. Talán minden megújul, és jóra fordul. Reményekkel és kiábrándulásokkal teli évek voltak ezek 1953 és 1956 között. Történelmet éltünk, és Ady Endrével szólva, „rohantunk a forradalomba”.

Az én '50-es éveim reményekkel és keserűséggel teli sűrű történelmi évek voltak, de utólag is a jót akarom látni ebben, hiszen hihetetlen, milyen sokat tanultam belőle. Életem első negyedszázadának gazdag történelmi élményeinél ugyanis aligha kaphat nagyobb ajándékot egy történész.

– A történetírás (a kelet-európai népek története) olyan területével foglalkozol, ahol rendkívül sok az emlékezéstől és a személyes sorsok alakulásától függő történeti körülmény, amit mestered, Polányi a költészetten alapuló átalakulásnak nevez. Mit jelent számodra ez?

– A történelem emberekről, a társadalomról szól. Ami már kevésbé magától értetődő, de erről szól a gazdaságtörténet, sőt a közgazdaságtan is. Sajnos ez utóbbi manapság egyáltalán nem természetesen elfogadott tény. Egyszer egy vacsora közben megkérdeztem John Kenneth Galbraith-tól, aki így fogta fel, és művelte a közgazdaságtudományt, s akit generációja egyik legnagyobb közgazdájának tartottam, hogy szerintem miért nem kapott Nobel-díjat. Azt válaszolta, hogy azért, mert ő nem matematizál, s Nobel-díjat csak annak a közgazdának adnak, aki ezt műveli.

Polányi Károly ember- és társadalomcentrikusan fogta fel az intézményeket, a gazdasági rendszereket. Azt állította, hogy a társadalomnak kell alárendelni a gazdaságot, és nem fordítva, mint ami sajnos a manapság uralkodó szemlélet. Nem tudom, hogy Polányi felfogását költészetten alapulónak nevezhetnénk-e, legfeljebb annyiban, hogy a költészet természetesen embercentrikus.

A történelem embercentrikus felfogása igen sokat jelent számomra. Mint gazdaságtörténész ezért tartom fontosnak, hogy a gazdaságot a társadalom részének tekintsem, és így mutassam be, ezért kapcsolódik ez össze még a művészetekkel is, ami *par excellence* szintén embercentrikus.

Közép- és Kelet-Európa ebből a szempontból egyáltalán nem más, mint a világ bármely része. Nem kivétel. A személyes sorsok és az emlékezettel összekapcsolódó emberi gondolkodás, a generációk magatartási szokásai formálják a történelmet mindenhol. Természetesen a fejlett világban is. Talán azért érezzük úgy a kelet-európai térségben, hogy az emlékezet és az emberi sorsok alakulása erősebben van jelen a kontinens

keleti felének történelmében, mert sajnos az egész történelmi fejlődésből eredő számos negatív társadalmi magatartási forma és ezzel összefüggő politikai tendencia kedvezőtlen hatást gyakorol az élet majd minden szférájára.

Ha működnek az állami intézmények, és a korrupció nem hatja át a mindennapokat, ha az emberi érintkezés civilizált, akkor az természetes, és nem is gondolunk rá. Ha az intézmények az emberek ellen működnek vagy legalábbis érdektelenek, közönyösek az emberrel kapcsolatban, ha lehet, elkerüljük őket. Ha a korrupció mindennapos kellemetlen tapasztalat, ha az utcán és tömegközlekedésben mindennapos inzultusok érik az embert, akkor ez állandó és fájdalmas tapasztalat, és állandóan foglalkoztat bennünket. Ezzel valahogy úgy vagyunk, mint az egészségi problémákkal. Ha minden rendben, nem érzékeljük; ha nem fáj a fejem, nem is gondolok erre, ha azonban fáj, vagy bármi egyéb bajom van, az az élet minden percében tudatomban van.

– A kelet-európai népek együttélés-történetéről milyen kép alakult ki benned végül is? Miért maradt csupán – ahogyan írod több helyütt is – „nyugati passzió” a keynes-i állami szerepvállalás, és miért vált meghatározó vonássá a túlzott személyi hatalom? Miért és miben nőttek a különbségek az állami szerepvállalást tekintve? Miért van eltűnőben a nyugati jóléti demokrácia? Hová lettek az érdekképviselések? A nemzetközi együttműködések szakosodott szervezetei? Nyilván ez is egyfajta válságtermék, de mit tudunk ennek természetéről?

– Ezek rettenetesen nehéz és nyomasztó kérdések. Megpróbálok sorba menni válaszaimmal, melyek csak madártávlatból közelíthetik e bonyolult témákat. Ami a kelet-európai népek együttélését illeti, a századok során ez nem nagyon különbözött az összeurópai képtől. Rossz viszony, ellenségeskedés és háborúskodások, mint máshol is. A kora újkortól azonban – az eltérő fejlődésutak alapján – nagy különbségek bontakoztak ki a Nyugathoz képest. Míg nyugaton erős abszolút államok

alakultak ki, ez a térség a 16. századtól fokozatosan elveszítette önállóságát, még a középkori nagyhatalmak is nagy birodalmakba olvadtak, s egyre jobban lemaradtak.

A térséget jórészt elkerülte a reneszánsz és az azt követő hatalmas, megújító szellemi forradalmak sora. A reformációt, ahol volt, ellenreformációval leverték, a felvilágosodásnak csak szórványai értek ide, a tudományos forradalom és az abból kinövő ipari forradalmak elkerülték a térséget.

Ez gyökeresen megváltoztatta a képet. A Nyugat a demokrácia útjára lépett, és a fejlett világ élvonalába emelkedett, az abszolút állam keretei között formálódott, kovácsolódott ki fokozatosan a nemzet, míg a kontinens keleti fele ezt nem tudta követni. Ebből a helyzetből nőtt ki a szenvedélyes nacionalizmus és a túlzott személyi hatalomra törés tendenciája. A független államiság hiányából és az elmaradottságból modernizációs diktatúrák kísérletei, felkelések és függetlenségi küzdelmek születtek, melyeket zömében leverték a térséget uraló nagyhatalmak.

A lemaradásból negatív társadalmi vonások, sajátságok alakultak ki. Keserű önsajnálát (a lengyelek, Adam Mickiewicz nemzeti költőjük szavaival, Európa Jézus Krisztusának, keresztre feszített nemzetnek tekintették magukat), esetenként a vereségeket nemzeti ünnepé avatták (a legnagyobb szerb nemzeti ünnep a töröktől elszenvedett tragikus kosovói vereség évfordulója, ami négy évszázadra a Török Birodalomba kebelezte Szerbiát). Lelkes önfeláldozó fellángolásukat passzivitás, ellenállásként nemegyszer „passzív rezisztencia” követte. A lakosság ellenséges viszonyba került az állammal, amiben élt, és más igazán kedvezőtlen kulturális szokások és hagyományok burjánoztak fel ebből. A népek üres nemzeti mítoszokba menekültek, melyek azután tartósan megülték a fejeket. A térség majd minden országa, a lengyelek, magyarok és szerbek egyaránt úgy ünnepelték magukat, mint Európa és a kereszténység egyedüli és magára hagyott heroikus „védőbástyája”.

A 18. századtól kialakuló és mindennél döntőbbé váló nacionalizmus a modern korban élesen szembefordította a térségben élő népeket egymással. Összefogás helyett egymás lenézése vált népszokássá. A magyaroknak az ország keleti és déli határa mögötti területek már a sötét és elmaradott Balkánhoz tartoztak. A horvátok a saját keleti határukat tekintették hasonló választóvonalnak, és lenézték a szerbeket. És ehhez hozzá kell tenni, hogy a 19. századi osztrák machiavellista politikus, Metternich híres mondása szerint a Balkán a Ringstrasse keleti oldalán kezdődik, vagyis Bécs mögött már a sötét Balkán uralkodott, Magyarországot és Horvátországot beleértve. Ez a szemlélet nem tett jót az itt élő népek együttélésének. A 20. század két világháborújában jórészt ellenséges táborokhoz tartozva harcoltak egymás ellen, bár a végén mindannyian a hitleri Németország, majd a sztálini Szovjetunió uralma alá kerültek. A közös sors azonban csak ritkán, egy-egy kivételes történelmi pillanatban, mint 1848 vagy 1989, csiholt szolidaritást és együttműködést.

Ilyen történelmi körülmények között a 20. századi nacionalizmus a 21. századi nacionalizmusba torkolt, és egyáltalán nem „végződött”. A kora újkori gazdasági és társadalmi különbségek talaján a 20. század második felében és az ezredforduló körül a nyugat- és a kelet-európai magatartás már gyökeresen eltért egymástól. A második világháború sokkhatása nyomán a Nyugat a békés együttműködés és integráció útjára lépett. Éles ellentétben az első világháború utáni bosszú és reváns uralmával, hat nyugati ország, melyeket később hat további nyugat-európai ország, majd a mediterrán országok sora követett, elindult egy új úton, aminek a végén akkor az Európai Egyesült Államokat képzelték el. Ez a gondolat ma sem veszett még el. Martin Schulz, a német szociáldemokrata párt korábbi vezetője napjainkban is megismételte, hogy létre kell hozni az Európai Egyesült Államokat.

1989 után Közép- és Kelet-Európa a leglelkesebben akart csatlakozni az európai demokráciákhoz, betagozódni a közös

piacba és az épülő Európai Unióba. A térség azonban hamarosan visszazökkent a korábbi nacionalista és túlzott autoriter, személyi uralmi és antidemokratikus tendenciákba. Igaz, hogy ezek a tendenciák a populizmus előretörésével Nyugaton is megjelentek, de ott nem diadalmaskodtak, míg ebben a térségben (és a Mediterrán térség számos országában) ez vált meghatározóvá. A nacionalista-autokrata élbolyhoz, a legkevésbé sem meglepően, Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország, Moldova és Törökország tartoznak, de végül is a közép-európai országok zöme ugyancsak ide sodródik és csatlakozik. „Erős emberek” uralma, egy elképzelt nemzeti szuverenitás jegyében integrációellenes politika, a formális, de nem esszenciális demokrácia politikai struktúrái kísértenek a múltból. Mindezenközben azonban a térség kis országai, a nagyobb Lengyelországot is beleértve, a Nyugattal való kapcsolatból élnek, abból profitálnak, annak révén modernizálódott gazdaságuk, és emelkedett a lakosság életnívója. Ha nem áramlana onnan a befektetés, ha nem létesített volna számos nyugati vállalat leányvállalatokat, ha nem jönnének eurómilliárdok az Európai Unió támogatása révén, amit elmaradottabb régióknak nyújtanak, akkor a mainál összehasonlíthatatlanul jobban leszakadt volna a térség Európától. Szomorú tény azonban, hogy éppen ez hozza valamelyest össze a térség országait, hiszen ez vált az úgynevezett Visegrádi Négyek közös platformjává.

Ami Keynesre vonatkozó kérdésedet illeti: az ő teóriája, ami meghatározó volt az 1930-as években és a háború utáni gazdasági világrendszer kialakításában (Bretton Woods), sajnos utána háttérbe szorult Nyugaton is. Igaz, a 2008-as válság után újra elővették, és sikerrel alkalmazták a keynesi válságkezelési fegyvertárát, hogy előtte és utána is hamar a raktárba tegyék ismét. A globalizáció idején már helyette Hayek és Milton Friedman teóriái domináltak.

A kelet-európai térségben azonban végletes nézetek uralkodtak. Az 1930-as évektől gyakorlatilag az 1980-as évekig a

gazdasági nacionalizmus téveszméje dominált, hogy utána a régió egyenesen a neoliberalizmusba ugorjon fejest. Az állam itt nem a keynesi szerepet játszotta, hanem a lakosságot és gazdaságot egyaránt szorítása alatt tartó államkapitalista gyakorlatot alakította ki, ami mára már egy az állam és az újjazdag oligarchia összefonódására épülő, ahogy egyesek nevezik, maffiakapitalizmust valósít meg.

Ami kérdésed második felét illeti, igaz, hogy Nyugat-Európában is rossz folyamatok indultak útjukra. A xenofób, nacionalista populizmus ott is megerősödött. Az ezredforduló körüli évtizedekben meggyengültek a világháborút követő sokkhatások. A társadalmi rendszerek versenye megszűnt a Szovjetunió összeomlásával. A neoliberális globalizáció elkezdte az egyenlősítő, jóléti állam alapjait. A társadalom nem jelentéktelen rétegei stagnáló létszinten leszakadóban vannak egy gazdagodó szűk, sokszor emlegetett 1%-os elithez képest, mely korlátlan lehetőségekhez jutott a kapitalizmust korlátozó szabályzók lebontása révén. A jövedelmi egyenlőtlenség ollója szétnyílóban van. Az elégedetlen rétegek, melyek ugyan nem képeznek többséget, de a lakosság egynegyedét, egyharmadát sok helyen eléri, dühödten tömörülnek „anti-establishment” populista politikai pártok mögé, és gyakran hazug ígéretek csapdájába esnek.

Közben a 20. század második felének nagy konjunktúrája idején, amikor is a nyugati lakosság életszínvonala 3-5-szörösére ugrott, és erős középosztályosodás alakította át a társadalmat és a politikai palettát, a szociáldemokrata pártok szétmorzsolódtak. A szakszervezetek eljelentéktelenedtek. A ma elégedetlen tömegek, beleértve a fizikai munkásokat, a bezárt bányák volt munkásait, balról jobbra sodródtak. A vidék elszigeteltebb és jóval tanulatlanabb lakosságával együtt ők állnak tömegesen a Le Penek és Wildersek mögött, ők szavaztak Anglia kilépésére az Európai Unióból. Ez a tendencia sok hasonlóságot mutat a kelet-európai folyamatokhoz, s mint kérdésedben fogalmaztad, valóban a jobboldali populizmusok „érnek össze”

Nyugaton és Keleten, és nem az 1989 után várt demokrácia. Részben erről írta Joseph Stiglitz Nobel-díjas amerikai közgazda az ezredfordulón megjelent könyvét, *Globalization and Its Discontent*. Ebben nagy teret szentelt Oroszország 1991 utáni tragédiájának, a globalizáció kárvallottjaként mutatva be az országot. Ebben van igazság, még ha számos egyéb és elsősorban belső orosz tényezőt tekintenék is elsődlegesnek abban, ami ott, és ha kevésbé is, de a térség más országaiban is lejátszódott, és folyamatban van.

„Egyfajta válságtermékről” van szó, mint mondtad. A válságok ugyanis a létező rendszerek ellen mozgósítják az elkeseredett embereket. Ez természetes, mert a létező rendszerek kerültek válságba, tehát ezeket teszik felelőssé érte. Az ilyen lázadások vezethetnek jó irányú változásra, mint az első burzsoá forradalomnak tekintett holland forradalom és függetlenségi harc Spanyolország ellen, és mint a nagy francia forradalom. De néha többet pusztítanak, mint építenek, mindent ígérnek, mint a bolsevik forradalom, mint az angol lázadás az Európai Unió ellen, mint a hasonló nacionalista-populista lázadások a szuverenitás visszaállítása jegyében, de képtelenek valóra váltani ígéreteiket, sőt inkább további leszakadás forrásává válnak.

– Úgy gondolom az utóbbi évtizedek nagy gazdasági narratíváját a multinacionális vállalatok megjelenése adta. Gazdaságtörténeti szempontból hogyan értékelhető ez a folyamat? Nem vált-e végleg kiszámíthatatlanná a világ gazdasága vagy a gazdaság világa? A „pénzuralom” nem egy új diktatúra formája-e, miként ezt nem-egyszer hallani nem egészen hatástalan módon?

– Valóban, ezek korszakunk legnagyobb gazdasági kérdései. Multinacionális vállalatok ugyan már száz éve működnek, egyikük, az angol-holland Unilever, ma is virágzik. Angliában birodalmi multinacionálisok (úgynevezett „Freestanding” vállalatok) ugyancsak hosszú múltra néznek vissza. Mégis, a multinacionálisok kora úgy az 1970-80-as évektől kezdődött.

Akkor mintegy 7000-et számoltak, de napjainkra már 80 000-re nőtt a számuk. Ezek a vállalatok termelik a világpiacra vitt ipari termelésnek mintegy 70%-át. Korunk a multik világa lett. Ezen a ponton mégis szeretnék különbséget tenni két, gyakorta összekevert, egybemosott jelenség között. A multinacionálisok a globalizáció termékei és hordozói, de Európán belül, az „európai globalizációt” mégis meg kell különböztetnünk. Szét kell ugyanis választanunk két, sok vonatkozásában összekapcsolódó, de mégis különböző folyamatot: a globalizációt és a regionalizációt. Ez utóbbi az Európai Unió összenövő gazdasága, az összeurópai vállalatok világa. Az európai bankok például úgynevezett „európai útlevéllal” külön engedélyek és jóváhagyások nélkül összeurópai tevékenységet folytathatnak. Iparvállalatok elnyerhetik az „európai vállalat” státuszt, és ezzel ugyancsak minden külön eljárás nélkül működhetnek bárhol az Unióban. Hasonló a helyzet a szolgáltatások, a szupermarketek terén is. A gyártmányszttenderdeket az EU egész Európára egységesen állapítja meg. A regionalizáció egyszerre volt terméke a globalizációnak és egyben Európa önvédelme is a globalizáció ellen.

Az 1960-as évekre ugyanis, mint a francia író, Jean-Jacques Servan-Schreiber annak idején szenzációt keltő könyvében, *Az amerikai kihívás*-ban kimutatta, amerikai és japán multinacionálisok kezdték elfoglalni Európát. A General Motors és Ford gyártotta az európai autót, az IBM szállította a komputerek 60%-át. A regionalizáció Európa önvédelme volt, az európai piac visszafoglalása. Ennek számos jótékony hatása volt a határok, a nemzeti elkülönülés megszüntetése terén.

Visszatérve a globalizáció értékelésére: manapság sok szélsőséges véleményt hallhatunk erről. Dicshimnuszokat és a leg súlyosabb elítéléseket. A valóságban – megítélésem szerint – a globalizáció kétélű jelenség, egyaránt jó is, veszélyes is. Igaz, hogy a multinacionálisok révén a gazdag országok mintegy gazdaságilag elfoglalják a világot. Ez azonban csak az érem egyik oldala. Ugyanakkor ugyanis a multik viszik át a modern

technikát, ipart és szolgáltatást az elmaradottabb világba, többek között Közép- és Kelet-Európába is. Jól ismert, hogy Kína ipari átalakulása az 1970-80-as években az úgynevezett speciális zónákban indult el, melyeket elkülönítettek a kínai gazdaságtól, s szabadjára engedték bennük a multinacionálisokat, főként a nagy japán korporációkat. Mikor 1986-ban Kínában jártam, kértem, hogy vigyenek el egy ilyen zónába. Nagy élmény volt. Láttam, amint japán gyárakban tanulták ki a szakmát a kínai munkások és mérnökök. Jól ismert, hogy a magyar export egyharmadát 3-4 nagy multinacionális vállalat állítja elő. Szlovákia ezek révén emelkedik a fejlett világ szintjére. Thomas Piketty francia közgazda világhírű könyvében felhívta a figyelmet, hogy miközben a jövedelmi egyenlőtlenség növekszik az országokon belül, az országok között érdemben csökken. A multinacionálisok révén iparosodó, korábban elmaradott országok felzárkózási folyamatából adódik ez.

Sokan arról beszélnek, hogy a multik révén a gazdag országok kizsákmányolják a szegényeket, kihasználva az ottani alacsony béreket, ami igaz, hiszen amikor először beáramlottak Kelet-Európába az 1990-es években, az ottani bérszínvonal a nyugati szint 7%-át tette csak ki. Egy évtizeddel később is a Volkswagen gyár 6 dollár órabért fizetett szlovákiai gyáraiban, miközben otthon, Németországban a juttatásokat is beleértve, 40 dollárt. Viszont az is igaz, hogy a multik, mint Magyarországon is, azonnal a helyi bérek kétszeresét fizették munkásaiknak. Végül is ez fontos tényező volt az életszínvonal meginduló emelkedésében. Ezek a vállalatok emelték jóval magasabb szintre a szolgáltatásokat, a kereskedelmet is a korábban lemaradt országokban.

Hadd térjek rá kérdésed másik felére. Kiszámíthatatlanná vált-e a világ gazdaság? Kétségtelen, hogy ennyire összefonódott gazdaság még nem létezett a világban. Ez természetes veszélyekkel jár, hiszen, mint a 2008-as pénzügyi válság mutatta, egy amerikai jelzálogbank, a Lehman Brothers összeomlása futótűzként terjedt szét az egész világ gazdaságban,

és okozott nemzetközi pénzügyi válságot. Jól ismert, hogy Közép- és Kelet-Európa bankrendszere 87%-ban nyugati bankok tulajdonában van. Ez vitathatatlan gazdasági uralmat jelent. Ugyanakkor azt is, hogy a svéd és finn bankok finanszírozzák a Baltikum országainak gazdasági átalakulását, és gyors növekedését. 2008 után Írország és Spanyolország csődbe jutott, mert bankjaik tönkrementek, és állami, vagyis adófizetői pénzből kellett újrafinanszírozni őket. Kelet-Európában a nyugati anyavállalatok finanszírozták újra bankjaikat, nem a kelet-európai államok. Ráadásul az Európai Unió Bécsben összehívta az összes Kelet-Európában érdekelt nyugati nagybancot, és megállapodásra tudott jutni velük (Vienna Accord), hogy nem vonulnak ki, hanem tovább hitelezik a térség országait. Ez nagyban segítette a válságból való kiemelkedést.

Azt hiszem, semmiképpen sem vitatható, hogy a világ gazdasági vérkeringésének, a szabadkereskedelmi összekapcsolódásnak sokkal nagyobb a pozitív hatása, mint negatív következménye. A szabadkereskedelem ellentéte, az elzárkózó, úgynevezett gazdasági nacionalizmus ugyanis kipróbáltan káros. A kelet-európai térség 1919 és 1989 között ebben a rendszerben élt, és szakadt egyre jobban le a világtól.

Amit sokszor és sokan összekevernek, az a globalizáció szabad gazdasági vérkeringésének pozitív hatása és a neoliberális dereguláció, a szabályzók lebontása, a korporációk, bankok működésének szabályzók útján történő korlátozásának megszűntetése. Ez utóbbi egyértelműen káros és veszélyes, mert feladja a társadalom, az ember szabályozók útján történő védelmét. Szabadjára engedi a gátlástalan spekulációt az elkerülhetetlen összeomlásokkal, és nyomort okozó hatásaikkal. Ez nevezhető a pénz és a gazdag világ valóságos gazdasági diktatúrájának. A globális gazdasági összekapcsolódás hatalmas előnyeit fenn kell tartani, de a neoliberális szabályozatlanságot nem szabad hagyni ismét felülkerekedni. Az állami szabályozás ellenpontosíthatja a neoliberális globalizáció kedvezőtlen hatásait.

Ellentétben Milton Friedman káros nézeteivel ugyanis a piac nem tud mindent megoldani, nem tudja harmonikus egyensúlyban tartani a gazdaságot sem, és még kevésbé alkalmas a társadalmi problémák megoldására, az iskolázás és egészségi ellátás, a nyugodt öregkor biztosítására. Friedman és Hayek ezt is a piacra és az egyéni emberi döntésre utalja, az állam kivonulását hirdeti e területekről is. Mint az osztrák (és később amerikai) Hayek egyik könyvének címével is állította, a szabályozás az „út a rabszolgaságba”. Nem így van. Ebből adódik a pénzuralom és a gazdaság diktatúrája.

Kinyílt a világ! Utazunk

A magyarországi sztálinizmus éveiben a határokon kerítések magasodtak, szabályos távolságokra megfigyelőtornyokkal megbontva, és előtte fenyegető aknamezőkkel hermetikusan bezárva az országot. Hosszú ideig még a szomszédos, ahogy nevezték „baráti országokba” sem léphettünk át. A háborút követően mintegy másfél évtizedig, másokkal együtt én sem tehettem ki a lábam az országból. Mi több, nem is tudtunk semmit a világról. A sajtó rendkívül egyoldalú és jórészt hazug hírei a Szovjetunió virágzásáról és a kapitalista világ súlyos hanyatlásáról és válságáról szóltak csak. Ezt vitattuk az egyetemi „Szabadnép órákban” is. Tanulmányaim nem adtak igazi ismereteket a kortárs Nyugatról. Szakmai munkám is a magyar gazdaságtörténet megelőző évszázadára koncentrált. Befelé fordult élet volt ez. Elzártan és valós információk nélkül éltünk az 1950-es évek Magyarországon. Tőlünk pár száz kilométerre közben Európa az átalakulás radikális útjára lépett. Hatalmas, történelmileg egyedülálló gazdasági fellendülés ment végbe, mélyenszántó demokratikus átalakulás játszódott le, és megalakult az Európai Gazdasági Közösség, az EU elődje.

Magyarország lakossága magával volt elfoglalva. Küzdött a megélhetésért, félt, tanította a gyerekeket, hogy mit ne mondjanak az iskolában, majd lázadt az elnyomás ellen. 1953 és 1956 között vad

politikai fordulatok követték egymást. Megindult a sztálinizmus elleni támadás, amit aztán kemény ellentámadás fojtott el. Én ezekben az években indultam pályámon, egyetemi tanársegéd lettem, dolgoztam kutatási témáimon, megnősültem, megszületett első gyermekünk. Az én életem is belterjes volt.

1956 nagyot fordított világunkon. Nem azonnal. A Kádár-rezsim ugyan reformokat hirdetett meg, de valójában tömeges letartóztatásokkal és több száz kivégzéssel indult. 1958-ban Nagy Imrét is bíróság elé állították, és kivégezték. A megtorlás véres évei után, 1960-tól azonban megindult a fokozatos és korlátok között tartott liberalizáció. Nemcsak az élet kezdett javulni, de a kádári „kis szabadságok” számunkra hatalmasnak tündek. Különösen ami a szabadabb, valósabb információt és az utazás lehetőségeit illette. Így került sor 1958-ban életem első szabad utazására, amit az egy hónapos Kelet-Németországba szóló ösztöndíj tett lehetővé. Ekkor vethettem első pillantásomat a Nyugatra is, hiszen még nem állt a berlini fal, s csak fel kellett szállni az S-Bahnra és percek alatt Nyugat-Berlinben voltam. A különbség megdöbbentő volt: Kelet-Berlin sötét és lehangoló volt. A valaha fényes Unter den Lindent szegélyező házak helyén sok kiégett üres fal meredezett, s bár a romokat már eltakarították, a lerombolt házak helyén többnyire üres grundok éktelenkedtek. Nyugat-Berlin ugyanakkor már teljesen újjáépült, az üzletek fényesek voltak, és áruktól roskadoztak.

Az igazi fordulat azonban csak 1960-61-ben játszódtott le, amikor útlevelet kaphattunk, és szabadon utazhattunk Nyugatra. Párizs, Róma, Velence, Firenze vagy Athén turistaélményei, a múzeumok, a végtelen séták a lenyűgöző városokban – mert sokadmagammal mindent lenyűgözőnek éreztem – gazdaggá tette az életet akkor is, ha csupán az élet felszínét ismerhettük meg, ha lakásban nem is jártunk, és emberekkel alig beszéltünk, vagyis az ottani életet valójában nem értettük. Amikor autóval vágunk neki Nyugat-Európának, a modern autópályák megismerése is hatalmas élmény volt. Németország ugyan már a háború előtt megkezdte az autópályák építését, de igazán csak az 1950-es évektől épültek ki Európa-szerte, hiszen 1950-ben a genfi egyezmény lehetővé tette a 75 000 kilométeres európai autópályarendszer építését, amiből 1975-re már több mint 20 000 kilométernyi üzemelt.

Az utazás lehetősége, a fogyasztás növekedése a hiányok eltűnésével egyetemben, jelentős rétegekkel fogadtatta el a rezsimet. A magyarok kezdték különleges, kiemelt helyzetben érezni magukat, és a szomszédos országok irigykedve néztek ránk. Nyugaton lassan kezdtek másként is kezelni bennünket. Valóságos divat lett az értelmiség köreiből az utazás. Barátok azon versengtek, hogy ki volt „Olaszban”, ki járta meg Párizst. Büszkén mutatták barátaiknak a kis üvegecskében hazahozott igazi tengervizet. A vendégeskedések jó részét az töltötte ki, hogy diafelvételeket, vagy akár kisfilmeket vetítettek egymásnak az úti élmények képeiről. Az utazás luxusát viszonylag szélesebb kör – elsősorban az értelmiségi és a magasabb beosztású tisztviselői réteg – képviselői engedhették meg maguknak, hiszen az olcsó vonatjegyet forintért megválthattuk, s a Nemzeti Banktól pedig amúgy is csak fejéreként 95 dollárt kaphattunk. Ebből két hétig is eltengődtünk, mert amikor már autóval utaztunk, felpakoltuk magunkat tartós élelmiszerekkel, és a lehető legigénytelenebbül éltünk. Közben mindent megpróbáltunk megnézni, és eufóriás boldogságot éreztünk.

Első igazi nyugati utam 1960-ban Svédországba vezetett. Ez – akkor még nem is sejtettem – fordulópontot jelentett életemben, mivel a Nemzetközi Történettudományi Társaság Kongresszusára utazhattam. Ez volt életem első találkozása szakmám nyugati képviselőivel, ez volt az első alkalom, hogy ilyen fórumon, ha csak alig több mint 5 percre is, de hozzászólhattam egy vitához. Még ma is érzem a rettentő izgalmat, ami összeszorította a torkomat, ahogy szólásra emelkedhettem. Később mindez természetesé vált. Szerettek meghívni bennünket, a szovjet blokk országai-ból csak a lengyeleket és a magyarokat, akik tudományos és nem propagandafórumnak fogták fel a nemzetközi társaságok üléseit, s akikkel szakmailag együtt lehetett dolgozni.

Ez volt egyébként az a kongresszus, amin a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság megalakult, és mint önálló intézmény kezdte meg működését. (Szinte hihetetlen, és hogyan is gondolhattam volna rá, de 5 évvel később már meghívott előadó voltam, s ennek a két nemzetközi szakmai társaságnak később minden ülésen részt vettem, szakmai barátok tucatjaival dolgozhattam együtt, s valóságos otthonaimmá váltak. Reszkető első felszólalásom alatt hogyan is álmodhattam volna, hogy a Nemzetközi

Gazdaságtörténeti Társaság 26 év múlva alelnökévé, a Nemzetközi Történész Társaság pedig 35 év múltán elnökévé választ majd...) Stockholm egyébként is katartikus élményt nyújtott. Az esti szabad órákban ugyanis találkozhattam volt egyetemi kollégámmal és két volt barátommal, akik 1956 után „disszidálva” itt telepedtek le. Éjszakába nyúló beszélgetéseinken hallottam először személyes autentikus beszámolókat a svéd jóléti rendszerről, a mindennapi életről, a valóságos demokrácia alulnézetből leírt működéséről.

Ugyanakkor az utazások során egy ideig sajátosan másodrendű embernek érezhettük csak magunkat. Nem voltunk igazán európaiak, amit jól érzékeltetett, hogy a francia határőr, amikor felszállt a vonatra, éppen csak kezébe vette a nyugatiak útlevelét, pecsételt, és ment is tovább, de amikor hozzám ért, leült, hosszan, minden lapot gondosan átnézve vizsgálta az útlevelet, jól megnézett, és mintegy ajándékként adta vissza az okmányt. Ugyanezt éreztem, amikor Bécsben megállított a rendőr, mert autóm kereke túlzottan le volt kopva, és csak megalázó percek után engedett tovább. Amikor egy ausztriai szupermarketben vásároltam valamit, fizettem, és már mentem is kifelé a boltból, egy alkalmazott megállított, és alaposan átnézte a csomagot, hogy nem loptam-e el valamit. Érzékeltették, és nem állítom, hogy valós ok nélkül, hogy különleges állatfajtnak tartanak, amire most is kellemetlen érzésekkel gondolok vissza.

Az utazás szabadsága számomra a Kádár-rendszer legnagyobb vívmánya volt, és ezzel nem álltam egyedül, még akkor sem, ha a lakosság túlnyomó többségének a húshiány megszűnése természetesen és összemérhetetlenül fontosabb volt. Az addig elszigetelt ország tulajdonképpen igazodott egy háború után kibontakozó világtendenciához, hiszen a turizmus ekkor vált valóságos tömegmozgalommá Európában. 1950-ben 25 millió ember utazott, de 1970-re már ennek több mint hatszorosa, 160 millió. Ez akkor szerepet játszott abban is, hogy a nemrég még egymás ellen harcoló országok elindultak egymás jobb megismerésének ember-szabású útján. Ebből, szerény keretek között szerencsére a kádári Magyarország sem maradt ki.

– Korábbi önéletrajzi köteteidből is tudjuk, hogy nagyon korán, már egyetemista korodban tanítottál, van-e valamilyen tanári ars poétikád? Mestered (Pach tanár úr mellett) mi indított el erre a pályára?

– Mivel 1949-ben kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat, akkor az éppen önállóvá vált Közgazdaságtudományi Egyetemen nem volt elég oktató személyzet. A Gazdaságtörténeti Tanszéknek mindössze két kinevezett tanára volt, s 250-300-as évfolyamokat tanított. Így valóban, másodéves koromtól már vizsgáztattam, és hamarosan szemináriumot is vezettem. Úgyszólván azonnal megszerettem ezt a munkát, s mivel csak 85 évesen mentem nyugdíjba a Kaliforniai Egyetemen, Los Angelesben – Amerikában nincs kötelező nyugdíjkorhatár az egyetemeken – 66 éves tanári pálya áll mögöttem. Hozzáteszem, ezt követően még visszahívtak tanítani egy-egy kurzust két további évre. Mi több, idén nyárig még mindig van egy graduate diákom, akinek munkáját 6 éve irányítom, segítem, s aki most írja doktori disszertációját, vagyis végképp csak majd 88 éves koromban fejezem be a tanítást. Ez alatt a hosszú idő alatt mindvégig nagyon szerettem tanítani.

Mint látod, nem is lehet válaszolni kérdésed azon részére, hogy mi indított el ezen a pályán. Egyszerűen így adódott, Pach tanár úr felkért, hogy csináljam, s 20 évesen már fizetett alkalmazottja és egyben diákja is voltam az egyetemnek. 600 forint fizetést kaptam, ami jól jött a családnak, mert apám, mint már említettem korábban, az utcára kitéve, kereset nélkül maradt. Ma természetesen mindez elképesztő és elképzelhetetlen, de akkor, a rettenetes 1950-es években, hogy úgy mondjam, „háborús viszonyok” között éltünk.

A tanítás és kutatás számomra összekapcsolódott. Egész életemben szerencsésen tudtam összekapcsolni az éppen kutatott témáimat az oktatással. Legtöbbször már évekig előadtam, amit azután könyvben megírtam, s az előadások vagy szemináriumok tanítási logikája nagyban segítette az általam

éppen kutatott témák feldolgozását. Rendkívül fontos említenem: nagyon szerettem a diákokat is, a fiatal (igaz eleinte nálam csak pár évvel, de a végén már több mint 60 évvel fiatalabb) hallgatók friss és mindig megújító közegét. Nagyon jó viszonyban voltam a diákokkal, sokakat bevezettem a kutatómunkába. Nem volt nagyobb öröm számomra, mint érdeklődést kelteni a történelem egyes izgalmas kérdései iránt. Talán az a legszebb a tanári pályán, hogy mindig új és új generációk veszik körül az embert, számukra mindig új, amivel találkozhatnak, és ami felkelti érdeklődésüket és ez számomra is mindig felfrissíti, amit akár már évtizedek óta is tanítok.

Talán ezek a varázslatosnak is nevezhető emberi kapcsolatok a legszebbek. Különös öröömöm ma is, hogy nem egyszer 50 év távlatából és a 10 000 kilométer távolság ellenére baráti jó kapcsolatom van sok régi diákkal, akik rendszeresen jelentkeznek. Néhány hónapja például egy volt diákom, aki már maga is professzor és akadémikus, új könyvének kéziratát véleményeztem, és javasoltam bizonyos kiegészítéseket és korrekciókat.

Ha valami ars poétikáról beszélhetünk, akkor ez a tanítás varázsa, a mindig új hallgatóság bevezetése a történelmi folyamatok megértésébe, és egyben a tanítás révén új felismerések, új meggyőzőbb magyarázatok, új inspirációk nyerése a kutatómunka számára is. Ezért a tanítás soha nem torzult unalmas rutinná számomra.

– Tanári pályádon – az akkori helyzethez képest – viszonylag hamar eljutottál külföldi egyetemekre. Mi volt a legszembetűnőbb különbség a hazai és nyugati egyetemek között, amivel első útjaid során találkoztl?

– Valóban így volt. Először 1966–67-ben, majd az 1970-es években háromszor, aztán a '80-as években kétszer voltam egy-egy félévet, majd egy évet angol vagy amerikai egyetemeken. A különbség megdöbbentett, szinte ugyanúgy, mint a faluról jött embert a modern világváros környezete.

A három oxfordi tartózkodásom idején különleges élmény volt a középkori környezet az egyetem várostól elszigetelt világában. (Az oxfordi egyetemen szinte nem is érzékeli az ember, hogy egy nagy ipari városban, az angol autóipar központjában van.) Az egyetem változatlanul üzemelő épületeinek nem kis részét a 15–16. században, esetenként még korábban építették. Egyszer valaki felmutatott az egyik college udvarán egy első emeleti ablakra, és azt mondta, ez volt Newton tanári szobája! A híres All Souls College-ban, ahol 1980-ban töltöttem egy különleges élményt nyújtó időszakot, a mindennapos tanári vacsorák kötelezően szmokingba öltözve, számomra hihetetlen eleganciával zajlottak. Ezüsttel terített asztalok, fehér kesztyűs felszolgálók, külön szobában elfogyasztott desszert és vacsorát záró desszertborok felszolgálásával. (A college-ok borpincéiben néha százéves borokat is tároltak, és szolgáltak fel időről időre.) Megvallom, nem volt könnyű, mert nehezen tudtam követni a szokást, hogy egy-egy falat után az ember leteszi az evőeszközöket, és beszélget a mellette ülőkkel, majd újra falatozik egy kicsit. (Gyerekkoromban sokszor hallottam ugyanis, hogy „evés közben nem beszélünk”. Jót mulattunk ott szerzett amerikai barátommal, amikor őt megszólták a helyi kollégák, hogy színes bársony csokornyakkendőt viselt a kötelező fekete helyett. A formalitás szinte hihetetlen volt, de megvallom, jól passzolt a környezethez.)

Amikor 1978-ban először a kaliforniai Berkeley vendégprofesszora voltam, Budapestről jövet szinte megütött az egyetem gazdagsága. Maga az egyetem – mint az amerikai egyetemek zöme – egy nagy parkban fekszik, jól gondozott hatalmas kertben, sok-sok épülettel, kávézókkal és vendéglőkkel. Szemben az európai egyetemek többségével, nem városokba beszorított épületekben folyik a munka. A gazdagság természetesen sok egyéb tekintetben is szembetűnő volt.

Elsőként a könyvtárak hihetetlen gazdagsága tűnt szembe, és az amerikai könyvtárak úgynevezett nyitott polcrendszere, ami azt jelentette, hogy nem kellett kikérni a könyvet, hanem

fel lehetett menni a raktári polcok közé és ott nézelődni, keresni, sőt: a polcról levett könyvet az elhelyezett asztaloknál nap-hosszat olvasni is, majd a könyvet a végén csak ott kellett hagyni az asztalon. A katalógusból kinézett, engem érdeklő könyv körül a polcokon számtalan olyan könyvet is találtam, amiről nem is tudtam, hogy létezik, és nem is kerestem volna. Az első külföldi évemet a New Yorki Columbia Egyetemen 1966–67-ben ezért neveztem „második egyetememnek”. Igyekeztem mindent elolvasni, amit egyetemi éveim alatt nem tudtam.

Később, amikor már a Kaliforniai Egyetemen dolgoztam, az ottani kutatói könyvtárban egyetlen helyen találtam meg mindent, amit annak idején az 1960-80-as évek között sok, s nemegyszer külföldi könyvtárból kellett megszereznem. Hozzá kell tenni, hogy a Kaliforniai Egyetem tíz, különböző városokban lévő önálló egyetemi részlegből áll, s ha véletlenül valami nincs meg Los Angelesben, akkor 2 nap alatt már ott van Berkeleyből, vagy akár a washingtoni Kongresszusi Könyvtárból.

Meg kell ismételnem – mert korábban említettem már –, hogy ugyancsak meglepő különbséget láttam a diákmentalitást illetően is. Ahogy annak idején Budapesten neveztük, az „egs-izmus” vagyis a megelégedés az elégséges érdemjeggyel, ami eléggé tömeges volt akkor, itt nem létezett. Itt mindenki a legjobb jegyre törekedett, s ha nem sikerült elérnie, nemegyszer felajánlotta, hogy extra feladatot is megold, hogy javíthasson. A végzés után ugyanis nem csak azt nézték egy munkahelyi felvételnél, hogy van-e diplomája a jelentkezőnek, hanem elsősorban azt, hogy honnan, melyik egyetemről van és milyen érdemjegyekkel.

Ehhez hozzátenném azt is, hogy igen erős a versenyszellem a diákok között. Ami először nagyon megdöbbenett: az osztályom dolgozatot írt az osztályteremben. Egyik kollégám azt tanácsolta, hogy nem kell bent maradnom, miközben írnak, nyugodtan kimehetek kávézni, vagy olvasni, és csak az óra vége előtt visszamenni, mert a diákok nem engedik egymást

„puskázni”, hiszen az meg nem érdemelt előnyt adna a másíknak. Még olyan esetem is volt, bár végig bent voltam az osztályban, hogy az óra végén odajött hozzám az egyik diák, és azt mondta, hogy a harmadik sor szélén ülő kollégája puskázott. Megvallom, ez az árulkodás felháborított, de tanulságos volt az uralkodó versenyszellemről, ami nem tolerálta a meg nem szolgált előnyök szerzését.

A tanároknak hivatalosan meghirdetett „hivatali óráik” vannak, amikor a diákok jöhetnek kérdéseikkel, észrevételeikkel. És jönnek is. Nemegyszer nemcsak további kérdéseik vannak a jobb megértéshez, hanem külön olvasmányt is kérnek egy-egy témához, ami különösen érdekli őket. Gyakran előfordult, hogy egy-egy nagyon érdeklődő diákkal, különösen az ún. „graduate” (képzettebb, doktori disszertációján dolgozó) diákkal, egyéni fél- vagy egyéves olvasókurzust tartottam. Kiadtam neki az őt érdeklő téma könyveit, melyekről időről időre beszámolt, és beszélgetést folytattunk.

A tanítás módszere is sok szempontból meglepő volt számomra. A társadalomtudományok területein ugyanis egy-egy tantárgyhoz sokat kell olvasni a hallgatóknak. Nem az én egyetemem éveim során szokásos egyetlen tankönyv létezik, hanem több szakkönyv vagy tanulmány olvasása kötelező. Ezekről általában írásos formában számolnak be a diákok. Többször nagy, több tanulmányra és könyvre alapozott házi dolgozatokat kell írniuk. Ez ma nyilván hasonló vagy azonos budapesti egyetememen is. Az egyetemek tanárai – s ez már ugyancsak így van az európai „bolognai rendszerben” is, kétféle hallgatót tanítanak: az úgynevezett „undergraduate” és a „graduate” diákokat. Az utóbbiak PhD-jelöltek, és az első két év tantárgyi vizsgái után már csak kutatómunkát végeznek, és írják doktori disszertációjukat. Sok ilyen diákom volt, s zömében 5-8 évig dolgoztam egy-egy ilyen PhD-hallgatóval. Ez egészen sajátos emberi kapcsolatot alakít ki tanár és diák között. Hogy úgy mondjam, a doktorandusz diák majdhogynem fiatal kolléga, családtag lesz, akit elhívunk vacsorára, akivel együtt

ebédünk beszélgetéssel egybekötve. Az ilyen kapcsolatok úgyszólván életre szólóak lesznek.

Egy érdekes szervezeti különbséget is érdemes megemlíteni. Az amerikai egyetemeken nemcsak tanszéki szerkezet működik, amikor is minden tanár valamely tanszékhez (néha akár kettőhöz is) tartozik, hanem kutató központok is vannak, melyekhez különböző tanszéki emberek is csatlakozhatnak. 1993-ban, három évvel érkezésem után a UCLA-n, kineveztek az Európai és Orosz Kutatások Központjának igazgatójává, és 12 évig vezettem ezt az intézményt. Egy-egy ilyen kutatóközpont második otthont nyújt különböző szakmájú tanároknak. Az előbb említett kutatóközponthoz például egyaránt csatlakoztak történészek, politológusok, szociológusok, közgazdák és számos nyelvi tanszék tanárai. A központ kétféle tevékenységet folytat: egyrészt rendszeres programokat, konferenciákat és előadásokat szervez. Részben helyi, sőt időnként graduate diák előadókkal is, részben meghívottakkal, közöttük híres könyvek szerzőivel, neves politikusokkal, külföldi vendégekkel, nagykövetekkel; másrészt a kutatóközpontnak saját anyagi forrásokat kell szerezniük, pályázatok útján állami és magánalapítványi támogatást kell nyernie, sőt érdeklődő és jómódú egyénektől is adományokat szereznie, amiből a kutatást finanszírozza, kutatóutakat támogathat az erre pályázóknak. Számos ilyen tematikus vagy regionális kutatóközpont működik, és fog össze különböző diszciplínákhoz tartozó tanárokat.

Végül hadd említsem, hogy az egyetem világa Amerikában meglehetősen privilegizált. Ez az egyetlen munkahely az egész országban, ahonnan, ha valaki megkapja a véglegesítést, nem lehet senkit sem kitenni, hacsak valami bűntényt nem követ el. A véglegesítéshez azonban teljesítményt követelnek. Publikációt és jó tanítási minősítést. Ez utóbbi azt jelenti, hogy minden kurzus végén a diákok névtelenül osztályozzák a tanárt, és a számokban kifejezett véleményük mellett szöveges észrevételeket is tehetnek a tanárra és munkájára. Ezeket a

diákosztályzatokat azután végignézi egy bizottság az első hét év után, amikor a véglegesítésre sor kerülhet. A tanszékvezető szervezésében a tanszék tanárai egymás óráit is látogatják, és tapasztalatukról írásos jelentést is írnak. Ha rosszak a diákok és a kollégák véleménye, és nem volt kielégítő publikáció, akkor a tanársegédnek el kell hagynia az egyetemet. Nem kap véglegesítést. Ezt nevezik a „publish or perish” (publikálj vagy kitesznek) elvének.

A véglegesített tanárok azonban az egyetemek többségében egy fokozati létrán mászhatnak feljebb és feljebb, ami nemcsak ranglétra – tanársegéd, adjunktus, docens, egyetemi tanár –, hanem az egyes fokozatokon belüli fizetési skálát is jelent. Ezt a Kaliforniai Egyetemen minden három évben kezdeményezheti a tanár, akármelyik fokozatban is van. Ha már elérte a legmagasabb professzori státuszt, akkor is folyamodhat fizetési előléptetésért. Ehhez mellékelni kell a diákosztályzatokat és az elmúlt három év publikációit, valamint az egyetemi köztevékenység dokumentumát, például azt, hogy milyen bizottságban dolgozik valaki, vagy milyen egyetemen kívüli köztevékenységet fejt ki mondjuk egy országos vagy nemzetközi tudományos társaság tisztségviselőjeként. Ha ezek nem kielégítőek, akkor nincs fizetésemelés, amire újabb három évet kell várni. Más szóval, senki nem ülhet a babérjain jó tanítási eredmény és publikáció, valamint egyetemi köztevékenység nélkül, vagy bele kell törődnie, hogy fizetése változatlan maradjon, és leszakad kollegáitól.

– Mindazt, amit elmondtál, csak a gazdag országok tehetik meg. De tudjuk jól, hogy egy ország soha nem lesz igazán gazdag, ha nem ezt teszi. Hogyan oldanád fel ezt a dilemmát?

– Ez valóban a kérdések kérdése, különösen manapság. Abban ugyanis a legnagyobb az egyetértés a szakemberek között, hogy a gazdasági siker titka, a felemelkedés igazi záloga az oktatás sikere.

Elsőként talán arra kell utalni, hogy miért különlegesen igaz ez manapság. Korunk, az elmúlt évtizedek óta a megszakítatlan technikai forradalom időszakát éli, ami magától értetődően rázza meg a régi gazdasági szerkezeteket, és teremti újakat. Már korábban szó esett arról, hogy a régi gazdasági szerkezetek eltűntek: a mezőgazdaság foglalkoztatási aránya a fejlett országok 25-30%-os szintjéről mára 2-4%-ra zuhant. Az ipari foglalkoztatás 40% feletti arányáról 15-25%-ra esett, s egészen új foglalkoztatási területek nyíltak az összefoglalóan „szolgáltatásoknak” nevezett ágazatokban, a pénzügyi szektorban és a legújabb technikával kapcsolatos úgynevezett „high-tech” ágazatokban. Más szóval állások milliói tűntek el, és újak milliói keletkeztek.

Ezért vált köztudottá, hogy napjainkban már nem elég az alapoktatás három lépcsőfoka, az elemi, közép és a felsőfokú oktatás hatékonysága. Emellett ugyanis, ahogy ma nevezik, „élethosszig tartó tanulásra” van szükség, hogy az emberek lépést tudjanak tartani a gazdasági szerkezetváltással, a munkahelyek gyors eltűnésével és újak keletkezésével. A szénbányák zömét világszerte bezárták, és erre nem gyógyír, amit Trump amerikai elnök hirdet, hogy ugyanis újraindítja a bányákat. (Különb is, Amerikában mintegy 40 000 szénbányász munkahellyel szemben körülbelül 700 000 ember dolgozik az újonnan keletkezett munkahelyeken, a modern, újratemmelhető szél-, nap- és bioenergiái szektorokban.) Amerika azonban kormányzati szinten nem foglalkozik az élethosszig tartó tanulással, át- és továbbképzési lehetőségek nyitásával. Ez magánügy. A kormányzat nem biztosít erre ingyenes lehetőséget. A skandináv országok azonban meghonosították ezt a képzési rendszert, és lehetőséget nyújtanak a munkahelyet elvesztő embereknek az át- és továbbképzésre.

Kétségtelen, hogy a gazdag országok nagy előnyhöz jutnak, hiszen gazdagságuk révén sokkal többet engedhetnek meg maguknak az oktatás terén is. Ez azt sugallhatná, hogy a gazdagság, ugyanúgy, mint a szegénység és elmaradottság is,

végül is természeti törvényként újratermeli magát. A történelmi valóságban azonban ez nem így van.

Az oktatás színvonalát messzemenően nemcsak a pénz, a gazdagság határozza meg, hanem sokkal inkább a társadalom szerkezete is. Például az élesen kasztosodott társadalmakban az alsóbb néprétegek az ország gazdagságától függetlenül ki vannak rekesztve a társadalomból, így az oktatás lehetőségéből is. A szélsőséges jövedelmi egyenlőtlenség nagy tömegeket zár ki a művelődésből.

Ugyancsak jelentős a kulturális orientáció és hagyományok szerepe. Egyes országokban magas rangja van a tanári munkának, más országokban nem. Finnországban például az egyetemet végzettek legjobb 20%-ából kerülnek ki a tanári pályára lépők, az USA-ban az alsó 20%-ból. Egyes országokban felnéznek a tanult emberre – soha nem felejttem el, hogy nagymamám, ha valakiről nagyon jót akart mondani, azt mondta, hogy „érettségizett ember”! – máshol az egyéni és társadalmi sikert üzleti sikerben, pénzben mérik. Feltehetően ez az oka, hogy a világ egyik leggazdagabb országa, az Egyesült Államok nem tartozik az élbolyba a világ oktatási eredményességének skáláján. A tanári pálya lebecsült és rosszul fizetett, az értelmiséget „tojásfejűnek” (egghead) nevezik. Igaz, hogy az élvonalbeli amerikai, zömében rendkívül drága magánegyetemek a világ legjobbjai közé tartoznak, de ezek csak töredékét képezik a mintegy 3000 felsőoktatási intézménynek. A közoktatás gyenge szinten áll, s osztályjellegű, hiszen az ingyenes, de elhanyagolt állami iskolák helyett a gazdag emberek drága magániskolákba küldik gyermekeiket.

Mindezek következtében a világ országainak oktatási rangsora (amit meglehetősen egzakt mérések alapján állítanak össze), egyáltalán nem azonos a világ országainak gazdasági rangsorával. Pontosabban napjaink számos gazdag országa tegnap még szegény volt, de éppen az oktatás kiválósága következtében emelkedett fel a gazdagság élbolyába.

Mely országok brillíroznak az oktatás terén? Közismerten a kelet-ázsiai és a skandináv, észak-európai országok a legjobbak. Finnország például tradicionálisan az egyik legkiemelkedőbb oktatással rendelkező ország a világon. Nos, száz évvel ezelőtt Finnország alig haladta meg a gazdaság fejlettsége és jövedelmi szintje szempontjából Magyarországot vagy más közép-európai országot. Mi több, Európa egyik utolsó, 19. századi éhínsége következtében Finnország lakosságának 8%-a meghalt. Ehhez hasonló Magyarországon nem fordult elő. Ma azonban, mint a korszerű technika egyik úttörője és a leggazdagabb országok egyike, már sok lépcsővel Közép- és Kelet-Európa előtt jár. Svédország és Norvégia 1870 előtt ugyancsak közelebb állt a magyar és közép-európai gazdasági és jövedelmi szinthez, mint a nyugatihoz. Dánia még a 20. században is sokáig mezőgazdasági ország maradt és ipara, mint Magyarországon is, főként élelmiszer-feldolgozó ipar volt. Tradicionálisan kiemelkedő oktatásuk révén azonban a skandináv országok ma már a leggazdagabbak közé emelkedtek.

Európán belül érdemes még Írországot is megemlíteni. Száz évvel ezelőtt, sőt még 1970-ben is, Írország az európai perifériához tartozott, jövedelmi szintje alig haladta meg a közép-európai színvonalat. A 19. század közepén Európa történetének egyik legpusztítóbb éhínsége nyomán egymillió ember halt meg, és milliók menekültek el. Végül is ez volt az egyetlen ország a 19. századi Európában, ahol a lakosság nem nőtt, sőt: felére csökkent. Az írek Anglia munkaerő-tartalékai voltak, és hatalmas tömegekben vándoroltak ki Amerikába, ahol ugyancsak a lenézettek közé tartoztak. Írország azonban a második világháború után és különösen az 1960-70-es évektől hatalmas fordulatot hajtott végre, hogy úgy mondjam „arccal az oktatás felé” címmel. Mára Írország Európa egyik leggazdagabb országává vált, lehalgyva Angliát, Francia- és Németországot is. (A kiváló oktatás mellett ebben természetesen szerepet játszott az Európai Unió tagság és az odavonzott külföldi tőke is. Kiválóan képzett lakosság nélkül azonban ezek a tényezők

nem hatottak volna.) Ez is jól példázza, hogy egy viszonylag szegényebb ország jó oktatási politikájával meg tudja változtatni sorsát.

Ami Kelet-Ázsia országait illeti, melyek a világ legjobb oktatási szintjén állva még Észak-Európát is túlszárnyalják, Singapore és Dél-Korea három emberöltővel ezelőtt még gyarmati ország volt, de mára ugyancsak felemelkedtek a leggazdagabbak közé.

Nem túlzás azt mondani a történelem tanulsága alapján, hogy nem annyira az oktatás függ egy-egy ország gazdagságától, mint inkább az ország gazdagsága az oktatástól. Ennyit a dilemma feloldásáról.

– Amikor az Akadémia elnöke lettél, hogyan láttad, hol van jobb helyen a tudományos kutatás, az egyetemeken, vagy az akadémiai intézetekben?

– Ezen éveken át folyt és folyik a vita ma is. A magam részéről híve vagyok az oktatás és kutatás összekapcsolásának, vagyis az egyetemeken feltétlenül szükség van erre, mert ez érdemben növeli az oktatás szintjét és a tudományos utánpótlás képzését is. Nem feltétlenül minden egyetemen van szükség erre az összekapcsolásra, de a nagy, országos, sőt egyetemes intézményekben feltétlenül. Az amerikai egyetemi rendszerben ez úgy működik, hogy vannak nagy, rangos kutatóegyetemek, ahol a tanároknak egyben kutatóknak is kell lenniük, de vannak kis, nagynevű oktatóegyetemek, ahol nem követelmény a tanárral szemben a kutatómunka, viszont igen nagy terheléssel kell tanítaniuk. A legnagyobb számmal azonban az úgynevezett „Community College”-ok reprezentálják a felsőoktatást, s ezek nem kutatóegyetemek.

Más szóval, kutatás és oktatás egyes vezető amerikai egyetemeken összekapcsolódik, de az egyetemek zömében nem. Ezt az összekapcsolást egy kiváló intézmény is segíti a nagy kutató egyetemeken: az úgynevezett „sabbatical”-rendszer, az

alkotói szabadság idejének beépítése a munkaidőbe. Ez azt jelenti, hogy minden tanár hét évente egy-egy év kutató szabadságot kap, hogy a tanítás terhelése nélkül koncentrálhasson a kutatásra. Az én szakmai területemen például külföldi levéltári kutatásra, vagy az évek során összegyűjtött forrásanyag feldolgozására, könyvírásra lehetséges ez.

Amennyire fontos oktatás és kutatás kapcsolata, mégsem tagadható, hogy a függetlenített kutatás is nélkülözhetetlen, különösen a tudomány egyes területein, mint például a fizika, biológia vagy kémia. Igaz, hogy a szovjet típusú kelet-európai akadémiák speciális rendszert képviseltek, ami a Nyugaton nem létezett. Magyarországon a Tudományos Akadémia akkor több mint 30 kutatóintézettel rendelkezett, több mint 3000 kutatóval és mintegy 10 000 alkalmazottal. Joggal érvelhet bárki, hogy ez eltúlzott volt, vagy hogy például a történettudomány terén nem volt szükség több száz főt foglalkoztató kutatóintézetekre.

Az akadémiai kutatás azonban az alaptudományokra összpontosított, nem az alkalmazott, fejlesztési területekre, de végül is ez az alapja az utóbbinak, amire feltétlenül szükség van. Manapság a fejlett világban azonban zömében a függetlenített „Research and Development, R&D” intézmények a kutatás fő bázisai, s ezekben összekapcsolódik az alap- és a fejlesztő, alkalmazott kutatás. Ezeknek az intézményeknek zömét nagy korporációk működtetik.

Amikor az 1980-as évek vége felé a dél-koreai tudományos miniszter meglátogatott Budapesten az Akadémián, akkor irigykedve beszélt, mennyire előbb állunk az alapkutatások terén, mint ők, s ezt követni akarják. Amikor visszahívott egy dél-koreai látogatásra, elvitt az akkor, a fővárostól délre néhány kilométerre létesített és még épülő, ahogy nevezte, tudományvárosba, ahol függetlenített kutatókkal intézetek sorát hozták létre.

Az oktatástól elválasztott kutatás tehát nem volt kelet-európai találmány. Hatalmas kutatóintézetek a Nyugaton is

működnek, mint például a svájci székhelyű európai fizikai kutatóintézet, a CERS (ahol egyébként a world-wide-webet is létrehozták, s amit mindannyian naponta használunk). A nagy korporációk hatalmas kutatóintézeteket működtetnek, melyek a technikai haladás igazi műhelyei. A kevésbé fejlett országokban ilyen műhelyek annak idején csak szórványosan léteztek, mint például a magyarországi Tungsram gyárban már a két világháború között is létezett.

Amit talán különlegesen fontosnak és sikeresnek találok, az a kutatóintézeti keret, aminek viszont nem állandó munkatársai vannak, hanem pályázat (vagy meghívás) alapján lehet egy-egy évet ott tölteni a különböző egyetemekről. Más szóval, ezek az intézmények rövid időre függetlenítenek oktatókat, hogy koncentráltan kutassanak, amire a mindennapos oktatás mellett kevesebb a lehetőségük. Voltam olyan szerencsés, hogy kétszer tölthettem egy-egy évet ilyen intézményekben. Először az angliai Oxfordban az All Souls College-ban, ami az egyetemen nem oktató, hanem kutató intézmény azon az egyetemen, ahol állandó és meghívott tagok dolgozhatnak. Később a washingtoni Woodrow Wilson Center meghívására mehettem kutatóintézetbe dolgozni.

Azt hiszem, hogy az oktató tanároknak az időről időre történő kutatási lehetőségek biztosítása az egyik legjobb és lehetséges kapcsolat a kutatás és az oktatás között.

Összefoglalóan tehát azt mondhatom, hogy a tudományos kutatásnak – bizonyos szakmai különbségekkel – otthont kell kapnia az egyetemeken is, és a függetlenített (esetenként akadémiai) kutatóintézetekben is.

– Az alapkutatások és az alkalmazott tudományok viszonya nagyon megváltozott az elmúlt évtizedben. Sokan például ennek tulajdonítják a művészetek visszaszorulását is. Te mit gondolsz erről?

– Nem sokat értek a technikához, de úgy látom, hogy egy megállás nélküli technikai forradalom részesei vagyunk.

Történelmileg nézve ez nem meglepő, mivel az előző nagy technikai forradalmak is hosszú folyamatban bontakoztak ki. Az első és második ipari forradalom is 60-70 éves folyamat volt a 19. majd a 20. század fordulója körül, mivel az egyik találmány ösztönözte a másikat.

Ez a mai technikai forradalom hosszabb ugyan, mint a korábbiak, hiszen az első szobányi méretű, hatalmas, és mai szemmel kezdetleges számítógépet a II. világháború éveiben, Angliában építették fel. A tranzistor és a chip az 1950-es évek elején született meg, és tette lehetővé a miniatürizálást. A személyi komputer 1974-ben jelent meg, a world wide web-et az 1990-es évek elején találták fel, de az újabb és újabb vívmányok, a Facebook, a Twitter, a robotizáció és a mesterséges intelligencia alkalmazásai megállás nélkül követik egymást. A példák hosszan sorolhatók. Például a repüléstechnika is a háború alatt ért fordulóhoz a sugárhajtóművek feltalálásával, és folyamatosan fejlődik. A különbségek ellenére az egymásra épülő újabb és újabb felfedezések láncolata sok hasonlóságot mutat.

A tudományos felismerések talaján manapság az alkalmazásnak különösen sok új lehetőségét ismerik fel, és ezért, de elsősorban a nagy cégek üzleti érdekeit szem előtt tartva, a kutatóintézetek jelentős részében az alkalmazásra koncentrálnak. Mint ismeretes, a legnagyobb tudományos műhelyeket a hatalmas multinacionális vállalatok működtetik. Egyik-másik ilyen „multi” vagyona nagyobb, mint egy kisebb-közepes európai orszáé. Egy-egy gyógyszergyár vagy telefon-, számítástechnikai vállalat óriási kutató laboratóriumokat üzemeltet, elsősorban az újabb és újabb termékek kidolgozására koncentrálnak. Üzleti érdekeik, a piacokért folytatott késhegyig menő harc hatalmas anyagi erőket mozgósít az alkalmazott kutatók javára, aminek a költségeit végül is a vásárlóközönség fizeti, a kutatási költségeket is magukban foglaló árak révén. Az alap kutatások finanszírozása leginkább a sokkal szerényebb állami és alapítványi pénzekre támaszkodik.

Látjuk, hogy a telefonok forradalma megállás nélkül produktálja az újabb és újabb találmányokat. Az információs technológiák is kimeríthetetlennek tűnnek. Feltehetően ezért tolódtott el a kutatás az elmúlt időszakban az alkalmazás felé.

Hogy ez a művészeteket is befolyásolná és visszaszorítaná, azt csak fenntartásokkal hiszem el. Nem tagadom, hogy lehet valamelyes összefüggés, hiszen az érdeklődést, a gondolkodást nem kis mértékben ezek az új és egyre izgalmasabb technikák kötik le. Igaz, az információs technológia is teret ad bizonyos művészeti ambícióknak, de a művészetek klaszszikus ágazatai, a zene, képzőművészet és irodalom közben önálló vágányokon fut.

Az már megint más kérdés, és egyéni ízlés szerint másként és másként ítéltető meg, hogy milyen pályákon halad a modern művészet, s ha valóban visszaszorulóban lenne, akkor ennek a technikai forradalom-e az oka vagy bizonyos művészeti zsákutcák, zátonyok, melyek a mai modern művészeteket sokak számára nehezen teszik befogadhatóvá.

Ítéleteinkkel azonban nagyon óvatosan kell bánnunk. A művészeti szférákban ugyanis mindenkinek megvannak a maga befogadási korlátai. Ki mit és mennyit tud elfogadni az újból? Los Angelesben, ahol élek, pár éve nyílt meg egy új modern festészeti múzeum. Azóta is sorban állnak az emberek, hogy megnézhessék. Számomra azonban, ahogy végigmentem a hatalmas gyűjteményen, a kiállított művek mintegy 80 százaléka blöffnek tűnt. Száz éve festenek nagy egyszínű vásznakat: sötétkéket, vagy pirosat. Tele vannak velük a modern múzeumok...

Jól ismert azonban, hogy Bartók koncertjét az 1920-as években, Kölnben az akkori polgármester, Konrad Adenauer betiltotta, s hogy Paul Cézanne csak pályája késői szakaszán tudott befutni, Van Gogh pedig egyetlen képét sem tudta eladni életében. Feltehető, hogy az akkori kortársak is az akkori modern zene vagy festészet ellehetetlenüléséről, visszaszorulásáról beszéltek.

– *A Magyarországon húsz évvel ezelőtt megjelent életrajzi köteted azzal zárult, hogy családdal felültetek a Pan-American gépére, és elindultál új munkahelyedre, a Kaliforniai Állami Egyetemre, Los Angelesbe. Hogyan képzelted akkor Magyarországgal való kapcsolatodat? Az ismert, hogy vannak itthon élő barátaid, de te hosszú évtizedeken át a magyar tudományos élet centrumában voltál. Érezted-e ennek hiányát, a távollétet? „Össze tudod-e még rakni”... az Akácfa utcát?*

– Az Akácfa utca számomra nosztalgikus emlékeket ébreszt. Nem is tudom mással kezdeni válaszomat. Igazán lerobbant, csúnya és elhanyagolt környék volt, de ott születtem, életem első évtizedében egy szobában laktam és aludtam nagyanyámmal, bátyámmal és két nagybátyámmal, a szomszédos Wesselényi utcában jártam elemi iskolába, számos barátom lakott a házban, ahol életem első 30 évét töltöttem. Pár lépésre volt a vásárcsarnok. Istenem, hányszor mentem oda nagymamámmal vásárolni! Mögötte ott volt a Klauzál tér. 1956-ban oda temették a hullákat. Az utca egyik végén állt a Terézvárosi templom, és körülötte rendezték évente a terézvárosi búcsút, ahol körhintáztam, és vattacukrot ettem. Szemben a házunkkal volt Winter bácsi szenes pincéje, ahol időnként fát és szemet hordtunk barátaimmal pár fillér fizetségért. Az ugyancsak közeli grundon rongylabdával fociztunk. 1944-ben „sárga csillagos” lett a házunk, és csak napi két órát lehetett kijárni az utcára. Onnan mentünk egy csapat fiúval, a légóparancsnok vezetésével, a légítámadások idején bombázott házakat oltani és embereket menteni. Akkor láttam életemben az első halottat. Onnan, a ház udvaráról vittek el a német katonák rabszolgamunkára, de később ott született első gyermekem is. Az utca másik végén, a Blaha Lujza téren, a Rákóczi út sarkánál állt a Corvin Áruház. Ott néztem nagy és reménytelen vágyakozással gyermekként a megragadó karácsonyi kirakatban körbefutó vonatot, és „mozgólépcsőzni” is jártunk oda barátaimmal. De ott állt a Nemzeti Színház is, oda jártam autogramot gyűjteni, majd az '50-es évektől Shakespeare-előadásokat nézni.

1956-ban utcánk sarkára vonszolták a ledöntött Sztálin-szobrot, hogy feldarabolják. Az Akácfa utca volt az élet maga.

Az 1990-es évek végén, egyik rendszeres hazalátogatásunkkor, két amerikai baráti családdal, akik velünk akarták megnézni Budapestet, ismét elmentem az Akácfa utcába, hogy megmutassam. Nagyon idegen volt minden.

Amikor 1990 szeptemberében felültünk a Pan American óriásgépére, két-három bőrönddel és néhány aznapi újsággal, hogy végleg elhagyva Magyarországot, új életet kezdjünk, elkezdtem olvasni a Magyar Nemzetet, benne Csoóri Sándor nagy cikkét, amiben arról beszélt, hogy az itt élő zsidóság magához akarja asszimilálni a magyarságot. Ez amolyan búcsúolvasmány volt.

Mégis úgy képzeltem, és mást nem is gondolhattam, hogy minden évben a nyári szünetben három hónapot Budapesten fogunk tölteni. Akkor még változatlanul tagja voltam annak az úgynevezett „Blue Ribbon Committee”-nak (Kékszalag Bizottság), amely híres nemzetközi gárdával a volt kanadai pénzügyminiszterelnökletével a gazdasági átalakítás programját dolgozta ki az új kormány számára. A bizottság minden ülésére, ha csak 2 napra is, Budapestre mentem, oda is, vissza is az átszállással 16-16 órát repülve. Azután nem tudtam egyetérteni a kialakuló javaslattal, és két év múltán kiléptem a Bizottságból.

Első hazalátogatásunkkor, első utam értelemszerűen az Akadémiaira vezetett, hogy meglátogassam utódomat, akit én javasoltam új elnökként, Kosáry Domokost, aki azzal fogadott, hogy „ő nem fél fogadni engem, és bármikor hazajövök, csak látogassam meg”. Így azután többé nem mentem. Az első évben, amikor valóban három hónapra látogattunk haza, a végén úgy döntöttünk, hogy ezt soha többé nem tesszük, és csak 1-2 hétre jövünk majd.

A barátaink fontosak voltak. Ha másért nem, már azért is jöttünk volna, hogy nyugodt beszélgetésben tölthessünk néhány órát Pach Zsigmond Pállal, aki – mint már elmondtam – gimnáziumi

történelemtanárom, majd egyetemi professzorom, első főnököm és legjobb barátom lett 2001-ben bekövetkezett haláláig. És jó néhányan mások, akik nélkül nem tudtuk elképzelni életünket.

A barátok, már akik még élnek, mindvégig fontosak maradtak számunkra. Néhányukat még meg tudtam hívni vendégprofesszorként az egyetemünkre, konferenciákra vagy csak egy baráti látogatásra. És minden hazalátogatásunkkor meghívott Glatz Ferenc előadást tartani a Történettudományi Intézetbe, ahol a Jakobinus terem mindig zsúfolásig megtelt. Később, amikor Vizi E. Szilveszter lett az Akadémia elnöke, meghívott előadást tartani az Akadémiára és az általa szervezett nagysikerű televíziós előadássorozatba is. Volt egyetemem, a Közgazdaságtudományi Egyetem is meghívott, egyszer még évnnyitó beszéd tartására is és előadásokra is felkért. A rólam készült festmények ott lógnak a Közgazdaságtudományi Egyetem Rektori Tanácstermének és az Akadémia egyik termének falán...

Aztán minden évben mentünk, de mentek az évek is, hömpölygött a történelem is nagy gyorsasággal. Már nyolc éve, 2010 óta nem jártam Magyarországon. És már nem is fogok. Soroljam a hideg zuhanyokat? Az első, ami arra készítetett, hogy elfogadjam a Kaliforniai Egyetem meghívását (amit 1989-ben először elutasítottam), az a per volt, amit ellenem indított, rágalmazás vádjával, a Magyar Demokrata Fórum, melyet a kormány belügyminisztere képviselt a bíróságon. Azt minősítették rágalomnak, amit egy interjúban az ellenőrizhető valóságról elmondtam. Mindkét fórumon, a fellebbvitelin is megnyertem ugyan a pert, de nagy figyelemztetés volt. Közben lakásunk postaládájába mocskolódó és halállal fenyegető leveleket, cédulákat dobtak be. Most is őrzöm őket. Mit mondjak, elidegenítő volt.

Később – már a Kaliforniai Egyetem tanáraként dolgoztam – egy 150 aláírással megtöltött levélben egy szélsőjobboldali magyar emigráns szervezet beadványt nyújtott be az egyetemem rektorának, követelve, hogy azonnal bocsássanak el engem. A beadvány ugyan a szemétkosárba került, de tanulságos volt.

Egyik reggel öreg hangon egy ismeretlen telefonáló óvott, hogy nagyon vigyázva menjek csak ki az utcára, mert a horog- és nyilaskeresztes emblémával Nebraskában megjelenő magyar fasiszta újság közzé tette lakcímemet és telefonszámomat.

Megvallom, felkavarodtak bennem 1944-es emlékeim, és rádöbbsentem, hogy úgy látszik, nem értettem meg a történelmet, amit átéltem.

De nem folytatom a sort. Csak azt teszem még hozzá, hogy tegnapelőtt, a New York Times február 11-i, vasárnapi száma a címdalán kezdődő, több mint egyoldalas cikkében („Miközben Európa zavartan fészkelődik, baltát emel a demokráciára – címmel”) számolt be a Magyarországon létrehozott puha autokratikus rendszerről, a „crony” kapitalizmusról. Amit – mint hallom – „haveri kapitalizmusnak” fordítanak mostanában, „s ehhez – írják – egypárti politikai kultúra társul”.

Az Akácfa utcát ugyan „össze tudom rakni”, de sok mindent már nem. Kaliforniai életem, immár életem egyharmada (!), maradéktalanul kielégített. Tanári pályám (istenem, 66 év!), második felében kiváló, a világon 10. legjobbnak minősített egyetemén tanítottam tavalyig. 1995-ben a Nemzetközi Történeti Társaság elnökének választottak 5 évre. Mióta itt élek, tizenkét könyvet publikáltam, és hozzátehetem, feltehetően a legjobbakat, amiket életemben írtam. Egyiket 13 nyelvre fordították le. Mindezek mellett 12 évig egy tudományos kutató központot is vezettem.

Magánéletem sok-sok számunkra nagyon fontos zenével és színházzal, sok kipróbált jó baráttal teljes, akik között vannak történészek és gazdaságföldrajzosok, hegedűművészek és irodalmárok, filmrendezők, agy- és szívsebészek. A 88. életévemben azt szoktam mondani, hogy életem első harmada tragikus utolsó éveivel rettenetes volt; a második harmada nehéz, sokszor megpróbáló, de rendkívül érdekes-izgalmas és eredményes; de az utolsó harmada lett számomra a legértékesebb, legszebb és legnyugalmasabb. Semmiféle hiányérzetem nem volt soha, és ma sincs.

Akácfa utca 36.

A századfordulón épült háromemeletes, körfolyosós, tipikus pesti bérház, 24 lakásával és több mint száz lakójával volt az én falum. Itt születtem, itt állt ki a folyosóra Nagymamám, és kiáltotta világ-gá: „Leányt vártunk, és fiú született!”. Itt zajlott életem első 30 éve. Ennek a három évtizednek az első fele az Akácfa utca 36. zárt kis körében maga volt a világ számomra. Itt élt családom az első emelet 14-es számú lakásában, ahol szüleim (akik az utcára néző nagyszobában laktak), nagymamám, két nagybátyám és bátyám (akkor az udvari szobában laktunk) szűk és meleg családi világában éltem. Az utcai szobában volt egy nagy zongora. A háború éveiben azon tanultam zongorázni egy házhoz járó tanár irányításával. Nem szerettem, és amikor lehetett, abba is hagytam. Háromszobás lakásunk egyik kis szobája ki volt adva egy albérlő családnak. Ott lakott Katz néni két fiával. A konyhából nyíló úgynevezett cseléd-szobában pedig majd mindig volt egy bentlakó falusi leány, aki nagymamának segített a háztartás vezetésében. Mi 11-en a legszorosabban összetartoztunk. Nagymamám, aki kora 40-es éveiben özvegyen maradt, és attól fogva öregasszonynak érezte magát, úgy öltözködött és élt, vezette a háztartást. Nyáron nagy izgalommal kísért befőzési napokat rendezett, amikor is paradicsommal és sokféle dzsemmel teli üvegek kerültek az éléskamra polcaira... Egyszer egy hónapban nagymosás volt a padlástéri mosókonyhában. A mosott ruhát én is segítettem teregetni a padláson. Anyám és Apám hosszú tízórás napokat dolgoztak. Nagybátyáim közül Jenővel, Anyám fiatalabb testvérével volt közeli kapcsolatom. Csinált nekem egy felejthetetlen, lábbal hajtható, pirosra festett autót, majd később síelni tanított a budai hegyekben. Mintegy 8 éves korom körül mindkét nagybátyám megnősült és elköltözött. Négy évvel idősebb Ervin bátyám nagyon komoly fiú volt, kis tudós és ugyanakkor szobrász is. Újságot olvasott és megvitatta a politikát és a világhíreket Apámmal. Történelmi tanulmányokat írt, és sok konfliktusa támadt Anyámmal és Nagyanyámmal, akiket kispolgárisággal vádolt. Lázadó volt a javából. Megvetette a

barátaimmal való örökös játékaimat is. Nagyon és okkal felnéztem rá, de különbségeink ellenére szoros testvéri barátságban éltünk, és kettesben jártunk kirándulni a budai és pilisi hegységekbe.

Nagymama és Anyuka követelmények nélküli majomszeretettel vettek körül. Igazából Anyuka fia voltam. Apám, aki rajongott különlegesen okos bátyáért, szigorú volt, követelményeket támasztott, és nagyon neheztelt léhaságaim miatt. Ha váratlanul ért haza, és engem az utcán focizni talált, azonnal hazarendelt. Ha rajtakapott olcsó olvasmányaimon, azokat azonnal elkobozta és eltiltotta. Tartottam tőle. Egyszer volt egy rémes álmom: beléptem az iskolai osztályterembe, és megdöbbenésemre Apám volt a tanító. Meleg és legszorosabb kapcsolatunk csak évtizedekkel később alakult ki, talán csak azt követően mikor már valóban elhitte, hogy „megkomolyodtam”, hiszen történelmi munkámért 30 évesen az ország legmagasabb tudományos elismeréseként megosztott Kossuth Díjat kaptam.

A házban mindenkit jól ismertünk. Számomra barátaim voltak a legfontosabbak, Bandi és Gyuri a mi emeletünkön, Józsi és Tomi a másodikon, két Miki a földszinten és a harmadik emeleten. Hozzánk csatlakozott még a szomszéd házból Robi is. Amikor tehettük, mindig együtt voltunk. Futballoztunk a szemben lévő grundon, a kereskedelmi iskola előtt, ahonnan időnként kirohant Balázs bácsi a pedellus, és elüldözött bennünket. Gombfoci-bajnokságot rendeztünk a különböző lakásokban lévő 'pályákon', és cowboyost játszottunk a lakásokban, amikor botok helyettesítették a „winchestereket”. Végtelen ismereteink voltak a prérik cowboyvilágáról kis formájú, izgalommal olvasott ponyvaregényeinkből. Ugyanúgy, mint a francia idegenlégió hősi harcairól is Afrikában, amiről ugyancsak a légiós ponyvairodalom világosított fel bennünket. A házban Tóth bácsi, a házfelügyelő, aki korábban csendőr volt, nagy rendet tartott, nem játszhattunk az udvaron, nem rohangálhattunk a folyosókon. Ha megtettük, hamar menekülnünk kellett, mert üldözőbe vett bennünket, pedig fia is velünk játszott. Viszont bejáratosak voltunk egymás lakásaiba, és azokban mindenki úgyszólván családtagunknak számított. A házban lakó nagyobb, két-három évvel idősebb lányok, Ibi, Ági és Vali már külön világ volt, velük nem volt igazán kapcsolatunk. Bátyám reménytelenül szerelmes volt Valiba.

A fiúkkal kis kettes csoportokban húsvétkor eljártunk locsolkodni, karácsonykor betlehemezni, a szomszédos Kertész utcában a télen felöntött iskolaudvaron korcsolyáztunk. Lejártunk a pincébe cigarettázni. Később együtt jártunk autogramot gyűjteni. A két-utcányira fekvő Erzsébet Körúton a Royal Revüszínházban a szupersztár Rév Erzsire vártunk, az Akácfa utca végén a Rákóczi út sarkán a Nemzeti Színház színészbejárója előtt órákat ácsorogtunk. Az Akácfa utca másik végén a Király utca sarkánál állt a Teréz-templom, ami mögött évente megrendezték a terézvárosi búcsút. Ott Anyuka ringlispíltre ültetett, törökmézet és vattacukrot ettem, mindig megnéztük a törpeszínház, vagyis a Liliput Színház előadásait. Ott fellépett egy nő is, akinek nem volt karja, és lábujjai közé vett ceruzával rajzolt. Izgalmas, színes világ volt.

Az Akácfa utca valóban maga volt a világ, hiszen itt minden volt. Tulajdonképpen nem kellett máshova elmenni. Házunk pincéjében volt egy lakatos műhely és a lépcső alatt a földszinti fordulóban működött Nemes bácsi cipésműhelye, a harmadik emelet lépcsőházi saroklakásában egy szabóság dolgozott. Tőlünk négy háztömbnyire volt a vásárcsarnok, ahova néha elkísértem Nagymamámat bevásárolni. A csarnok másik kijárata a Klauzál térre nyílt. Néha ott is játszottunk, és ott volt iskolatársam, Tomi szüleinek cukorkaboltja. Az utcában a csarnoktól két házzal odébb volt a fodrászüzlet, ahova időnként hajvágásra vagy az olcsóbb fazonigazításra jártam. A Wesselényi utca sarkán volt a trafik, ahonnan Apámnak hoztam török dohányt és cigarettapapírt, amiből cigarettáit, egyiket a másik után, sodorta. A mellettünk lévő 34-es számú házban volt egy cipész és Bandel Izsák szatócsboltja, ahova időnként leküldtek félbarna kenyeret venni. Vele szemben egy tejszarnok. A szemben lévő ház pincéjében volt Winter bácsi tüzelőboltja, ahol néhány filléres díjazás fejében néha szenet vagy fát hordtunk le a lovas kocsikból. A 38-as számú házban egy kisvendéglő üzemelt, ahol Seres Rezső zongorázott, közöttük a később híres és rendkívül népszerű szerzeményét, a „Szomorú vasárnap”-ot is. Ugyancsak az utca végén, a Blaha Lujza téren működött az ország legmodernebb áruháza, a Corvin, ahová mozgólépcsőzni jártunk, és a karácsonyi kirakatban megcsodálhattuk a körbefutó vonatot, amiről hiába álmodoztam. Néhány lépésnyire

onnan a körúton a zöld színű Sportújság szerkesztősége előtt vártuk a hétvégi meccseredményeket.

Valóban nagy ritkán léptünk csak ki ebből a világból. Vendégségbe csak szórványosan Nagymamával mentem távoli, meghatározhatatlan fokú rokonait látogatni. Bukusz bácsit, aki török fezzel a fején ült mindig a konyhában, és Ilona nénit, aki három nővérével, – mind vénlány vagy elvált asszony volt – lakott együtt, de egy agyvérzés után ágyban fekvő beteg volt. Anyukával egyszer-egyszer kivillamosoztunk a margitszigeti fedett uszodába, ahol bátyám úszni tanult egy úszómestertől, én pedig a sekély vízben dideregtem. Nyaranta egy-egy órás villamosutazással Pestszentlőrincre mentünk, ahol Nagymamával a nyarakat töltöttük.

Az Akácfa utcai házban ébredtem rá a szexualitásra. Miki barátom harmadik emeleti lakásában a mamája és annak három nővére lakott. Nemegyszer olyankor állítottunk be, amikor egyikük éppen a konyhában lavórból mosdott. Nem szégyellték és nem takargatták meztelenségüket. Mint egyikük, Elza mondta nekem, „már láttál ilyet”. Egy este a fiúk zörgettek ablakunkon, és izgatottan hívtak ki a folyosóra: lent a földszinten, szemben velünk egy házaspár szeretkezett a függönytelen, kivilágított lakásban. De ebben a házban lettem először szerelmes is 13 éves koromban a harmadik emeleten lakó 10 éves és már jól fejlett Verába.

A háború alatt, amikor 1944 nyarán megkezdődtek a bombázások, a gyakori légiriadók idején mindannyian lementünk a pincébe. Ott néhányszor barátaimmal és egy-két lány bevonásával színelőadásokat is tartottunk. Izgalmasabb volt, hogy a légvédelmi tömb parancsnoka, Müller úr, mentőcsapatot szervezett belőlünk, és a riadók lefújása után csapatban mentünk bombázott és nemegyszer égő házakból menteni. A Szív utcában egyszer, a romokban megbotolva, törött üvegekbe esve, meg is sebesültem. Ekkor láttam életemben először halottat, akit a Fasorban húztunk ki a romok alól. Amikor házunk 1944 ősen „csillagos ház” lett nagy sárga csillaggal a bejáraton, és naponta csak két órát lehetett kijárni délelőtt, megunhatatlanul naphosszat „capitaliztunk” a fiúkkal.

Amikor megkezdtem elemi iskolai tanulmányaimat, akkor is csak egy sarkot kellett menni a Kertész és Wesselényi utca sarkán lévő iskolába. Ez már új barátokat is biztosított. A szünetekben ‘lovás’

harcokat vívtunk. Én a nagydarab Karcsi hátán küzdöttem más lovasok ellen, hogy ledobjuk egymást. Meglehetősen vad és verekedős voltam, és a tanulás nem volt kenyerem. Vihar Béla tanító bácsi (később befutott költő lett) nagyon neheztelt is rám, és csupa elégséggel végeztem. Ezért 1941-ben nem is akartak felvenni a gimnáziumba, ahova bátyám járt. Fokos-Fuchs D. Rafael igazgató úr azt mondta Anyámnak, hogy manapság nem kell, hogy minden testvér gimnáziumba járjon. Anyám azonban valami protekciót szerzett, és a végén mégis felvettek. Attól kezdve bátyámmal félórás gyaloglással jártunk a Zuglóban lévő gimnáziumba.

Már dúlt a háború. Apámat sűrűn behívták munkaszolgálatra, majd egy évig már nem is láttam, s csak a háború után találkoztunk újra, amikor visszajött a mauthauseni lágerből. Andor nagybátyám 1940-ben kivándorolt Mexikóba. Jenő nagybátyámat az orosz frontra vitték munkaszolgálatra, ahol 1942-ben meghalt. Anyám otthon tartotta a frontot, megtanult művirágot készíteni, hogy ezzel kis mellékjövedelmet szerezzen, s ugyancsak megtanult horoszkópokat készíteni, hogy megtudjuk sorsunkat. Egyébként valóban megdöbbentő eredménnyel mutatta ki, hogy Jenő nagybátyám és Ervin bátyám igen rövid életet élnek csak. Valóban 32 és 17 évesen már halottak voltak. Nekem szakmai sikert és két házasságot jövendőlt, ami később ugyancsak bevált.

1944 októberében ennek a háznak udvarára vezette be Tóth Miki barátom, játszótársam az előző tíz évben, a házmester fia, aki egyenruhás pártszolgálatos nyilas lett, azt a kis csoport német katonát, akik néhányunkat, Józsi barátomat és idősebb édesapját, valamint még további két idősebb férfit és a szomszédos házakból is összeszedett embereket teherautón Lepsénybe vittek az ott lévő német katonai raktárba dolgozni. Ötünk közül egyedül én jöttem vissza. Ebből a házból vonult be bátyám sáncásásra, s pár hónap múltán megölték. Ebből a házból Anyám elbujkált, és így élte át Budapest ostromát. Házunk az 1944 végén a felállított budapesti gettó része lett, ekkorra azonban családunkból egyedül Nagymamám maradt csak lakásunkban, ahol egy konyha, egyetlen WC és egyetlen fürdőszoba állt a betelepített 36 ember rendelkezésére.

Ebbe a házba jöttem vissza 1945 augusztusának végén a dachau-i koncentrációs táborból. De Józsi, Gyuri és Robi barátaim nem

jöttek vissza. Bandi és Tomi hamarosan kivándorolt családjával. Tóth Miki nyugatra szökött a felelősségre vonás elől, szülei börtönbe kerültek. Régi boldog Akácfa utcai világom bezárult, gyerekkorommal együtt végleg eltűnt.

Minden megváltozott. A Horthy-rezsim történelemmé vált. A lakók jó része kicserélődött a házban. Már mi is csak négyen laktunk a lakásban, 1949-ben egyetemre mentem, és a Rákóczi úton és a Kiskörúton gyalogoltam be a Dimitrov (Vámház) térre a Közgazdasági Egyetemre. Új világ nyílt számomra, de még másfél évtizedig továbbra is az Akácfa utca 36-ban laktunk. Itt halt meg Nagymamám 1952-ben. Amikor negyedéves egyetemistaként megnősültem, ide költözött be feleségem is az udvari szobába 1953-ban itt született első gyermekem, Zsuzsa, majd, már 30 évesen innen költöztünk első önálló lakásunkba 1960-ban.

Ezt követően szüleim is elköltöztek, és én soha nem mentem vissza az Akácfa utcába. Amikor két baráti családdal 1996-ban Los Angelesből Budapestre látogattunk, mégis szerettem volna megmutatni amerikai barátaimnak a házat, ahol életem első harmadát éltem le. Az utca nagyon ijesztő és idegen volt, a város több hónapos ostromának 50 év múltán is mindenhol látható nyomaival, lövedékbecsapódásaival, leomlott vakolatokkal. Az Akácfa utca 36-os számú ház ráadásul be volt zárva, nem tudtunk bemenni. Többé nem is jártam arra életemben. Most már csak bennem létezik.

– Ha egy amerikai kollégád először jön Magyarországra, és útbaigazítást kér tőled, mi az, amit feltétlenül el akarsz neki mondani a múltunkról, a jelenünkről, a magyar emberekről?

– Már jó néhány kollégám kért útbaigazítást magyarországi útja előtt, így kérdésedre megalapozott választ tudok adni. Mivel zömében történészekről volt szó, dióhéjnyi történelmet foglaltam össze, ha nem is annyira a kezdetektől, mint a modern időszakról, arról, hogyan izmosodott meg a 19. században a Habsburg Birodalmon belül a magyar függetlenség törekvése és a nacionalizmus, ami természetesen általános kelet-európai jelenség volt. Hogyan vált ez beteges irredentizmussá Trianon után, s hogyan vezetett mindez Hitler karjaiba és a pusztító háborúba.

Ugyanakkor mindezzel szembeállítom a magyar kultúra 19–20. századi különleges teljesítményeit, a viszonylagos gazdasági elmaradottság, tömeges iskolázatlanság és a virágzó magas kultúra, irodalom, művészet ellentétpárját. Ezt mindig beleágyazom a Budapest-vidék érdekes ellentétpárjába, a kelet-európai vidék és a nyugati társadalmi szerkezetű és kultúrájú főváros ellentétébe.

Természetesen beszélek arról a sajátos nemzeti vonásról is, hogy az alkalmazkodás, kiegyezés keresés mindig hosszú időszakát hogyan szakította meg időről időre az elemi ellenállás kirobbanása. Az, ami 1848-ban vagy 1956-ban történt, hogy utána, a mindig bekövetkező vereség után a társadalom és a politika visszakanyarodjon a jó kiegyezéshez, mint 1867-ben, vagy a Kádár-érában. Ez különösen érdekes, ha szembeállítjuk a két szomszédos országot, a csehek és lengyelek meglehetősen eltérő nemzeti sajátosságaival. Mint erről már korábban is szóltam.

Barátaimat természetesen nagyon érdekli a kommunista korszak egyedi magyar sajátossága, a kádárizmus, ugyanúgy, mint a jelen jobboldali populizmusa. Az előbbit nem könnyű megérteniük, hiszen az amerikaiak zömének leegyszerűsített hidegháborús képe van a térségről. S a kádárizmus liberálisabb politikája és a „kis szabadságok” biztosítása magyarázatokat

igényel, annak bemutatását, hogy a szovjet vezetés valamivel kicsit több lehetőséget engedett 1956 után Magyarországnak, mint a többi kommunista országnak, s ezt Kádár János ügyesen kihasználta.

A változások kapcsán természetesen szólni kell az elmúlt évtizedek folyamatainak sajátosságairól, arról, az európai felzárkózás alapvetően sikeres, de sok ellentmondással járó első évtizedéről, ami jelentős külső erőforrásokat biztosított az ország gyors és sikeres átalakulásához, ahhoz, hogy Magyarország a térség élenjáró országává vált, majd megtorpant. Hogyan történhetett, hogy az 1990-es évek oroszellenességét a 2010-es évek nagy orosz barátkozása követte. Lehet-e beszélni a múlt jelenbe való belemosódásáról? Hogyan éltek tovább a hivatalos politika és társadalmi kommunikáció felszíni rétegei alatt a családok és szűkebb baráti körök szintjén a két világháború közötti szellemi-politikai felfogások?

Magyarországról és történelméről szólva természetesen elkerülhetetlen az ország etnikai összetételének kérdése is. El szoktam mondani, hogy feleségem, Kati anyai ágon szlovák, apai ágon horvát hátterű, de még belekeveredett egy kis finn és skandináv is, s így százszázalékosan magyar. Már szórákozásból is megcsináltattuk DNS-elemzésünket is, amit kötelezővé tennék Magyarországon is, hogy mindenki lássa, mi a szélsőjobboldal „fajmagyarsága”. Mindenki alaposan ötvöződött etnikumot képvisel ugyanis, a kelet-európai és balkáni etnikumok teljes keveredését.

Azzal fejezném be, hogy életutam, családom és személyes történelmem jó illusztrációja az elmúlt, lassan évszázados magyar történelemnek, hiszen ha nem is egyedülálló módon, de mégis ritka kivételként tudatosan éltem a fasizmus, a kommunizmus és a demokratikus átalakulás kezdeti időszakában is. Történelmi útbaigazítással, vagy anélkül, eddig minden oda látogatóra nagy hatást tett Budapest szépsége, és sok mindent kézzelfoghatóvá a múzeumok gazdag gyűjteménye, ami bizonyos területeken illusztrációt ad a fentiekben elmondottakhoz.

– A kérdezőnek nem illik személyes élményekkel előhozakodni, de életem úgy alakult, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző kormány szűkebb környezetéből (igaz, nem túlságosan hosszú időre) az Antall-kormány felelős tisztviselője lettem. És ott a másik oldalon is azt lehetett érezni, hogy nagyon rövid idő alatt megszűnt az a minimális kohézió, a „változtatni akarás közössége”, ami még a nyolcvanas évek végéig kitartott. Az indulatok azonban felkorbácsolódtak, s azóta sem szűntek meg... Több dialóguskötetben felvettem már, hogy lehetséges-e az, amit Móricz írt még a '30-as években, hogy egyszer: „kezet fogjon majd a sokszínű bánat a kultúrsáncokon”?

– Ahogy figyelem és követem a folyamatokat, de amiként magamba is nézek, nemleges választ kell adnom kérdésedre. És azonnal hozzátenném: talán örökös történelmi és világjelen-séggel állunk szemben.

A magyar keresztények irtották a magyar pogányokat, máglyára vetették az eretnekeket, a kuruc magyarok harcban álltak a labanc magyarokkal, a francia forradalom a jobb világ nevében guillotine alá küldte ellenzékét, dzsihádisták igazhívők autóval hajtottak bele a hitetlenek tömegébe London utcáin. Madách Imre ezt tekintette az ember tragédiájának, és úgy fogalmazott, hogy mindez a *homouzion- vagy homoiuzionhívők* értelmetlen, egyetlen betű különbségben kifejezett ostoba (ideológiai, hitbeli különbségek) ellentéte miatt történik. Néha valóban így van, néha nagyon is valós és értelmes a nézetek és törekvések ellentéte.

Ezt látjuk ma is, ha körülnézünk a világban. Angliában egyre több tény mutatja, hogy az Európai Unióból való kiválás súlyos következményekkel jár az országra, de a kilépésről döntő referendum során kettészakadt ország két fele ma is ellenségesen áll szemben egymással. Amerikában a választások során szembenállók lövészárkai, mint Verdunnel az I. világháború alatt, változatlanul ellenséges táborokkal telítődnek. Akik például meg akarják tiltatni a korlátlan fegyvervásárlást és annak viselését, de legalább azt, hogy katonai gyorstüzelő

fegyvereket ne vehessenek civilek, nem tudnak egy nevezőre jutni azokkal, akik arcizmuk rándulása nélkül nézik, hogy százakat gyilkolnak, – még kisiskolásokat is – dühödt indulatú gyilkosok úgyszólván hetenként. Akik a korlátlan nyereszkeskedési szabadság hívei, gyűlölik azokat, akik állampolgári jogokra hivatkozva szabályokkal szeretnék korlátozni a nyereszkeskedést és egyenlőbbé tenni a jövedelemmegoszlást. Nem csodálom, hogy nem tudnak és akarnak kezet fogni egymással.

Mindig vannak, akik Voltaire Pangloss mesterével azt vallják, hogy minden világok legjobbjában élnek, s vannak, akik ezt nem osztják, több szempontból is hibásnak, rossznak tartják, ami van, és nagyon is változtatni, javítani szeretnék a viszonyokat, amiben élnek. Ezek az ellenségesen szembenálló szekták nem tudnak egy nevezőre jutni.

Vannak rendszerek, és ezt igazán jól ismerjük saját tapasztalatainkból, melyek azt hirdetik, hogy ők képviselik és hozzák a világok legjobbját, és kényszerítik azokat, akik ebben nem hisznek, hogy álljanak be a sorba mögéjük. Ha ennek nem akarnak engedelmessé válni, akkor kizsákmányolják, börtönbe vetik, vagy megölik őket.

A kizsákmányolók és kizsákmányoltak nem tudnak kezet fogni. Magyarországon nem tudtak 1944-ben, 1952-ben, de ma sem. 1944-ben Dunába lőtték a kizsákmányoltakat, 1949-ben „A reakció pusztuljon” felkiáltással börtönbe vetették őket, 1989-ben „agyagba döngöléssel” fenyegetőztek, 2018-ban szerencsére egyik sem lehetséges, de annál ijesztőbb, hogy a választások előtt ismét megtorlással, számonkéréssel fenyegetőztek az „illiberális demokrácia” képviselői.

A „kultúrsáncok”, úgy tűnik, áttörhetetlenek, legalábbis az elmúlt ezer évben azok voltak, s talán nem is az lenne a fontos, hogy megszűnjenek, és a mögéjük húzódnak kezet fogva békésen menjek dolgaik után.

Talán elég lenne a tolerancia is. Annak elfogadása, hogy lehet másként gondolkodni, másra vágyani, másban hinni. Talán

csak a valódi szabadságra és demokratikus liberalizmusra lenne szükség, hogy szabadon érvényesülhessenek az eltérő, versengő elgondolások és törekvések, és ha elveszítik többségi támogatásukat, simán átadják helyüket az új többségnek, anélkül, hogy bebetonoznák állásaikat, és különböző manőverekkel, hazugságokkal, agymosással, törvények változtatásával, az ellenvélemények elhallgattatásával vagy pusztán brutális erőszakkal útját állják a váltásnak. A civil társadalom civilizált magatartására lenne szükség. Amíg ez nincs, a „sokszínű bánat” tölthet és tölt is el bennünket.

– Amit elmondtál az számomra fájdalmas... De haladjunk tovább. Munkásságod során, a már említetten túl, melyek voltak azok az irodalmi művek, melyek leginkább hatottak rád, alakították véleményedet, világképedet?

– Erre nem lesz könnyű válaszolnom, hiszen, különösen 16 és 20 éves korom között majdhogynem vad éhséggel faltam a világirodalmat. Akkor még fel-felmerült bennem, hogy irodalomtörténész legyek-e. Hadd vázoljak fel azonban egy nagyon is hiányos képet néhány író és nagy mű megemlékezésével irodalmi élményeimről.

Azzal kell kezdenem: elemista koromban, onnantól, hogy olvasni tudtam, tucatnyi cowboy- és indiánregényt (May Károly) és idegenlégiós könyvet olvastam, igaz főként titokban, mert apám, aki maga is író szeretett volna lenni, és állandóan írt regényeket és színdarabokat, melyek közül csak egyetlen egy jelent meg születésem előtt, szigorúan tiltotta az alja írások olvasását. Ennek a nyomásnak ellenére első „irodalmi próbálkozásom” egy kisregény volt, amit 8 éves koromban követtem el, nagy ákombákom betűkkel egy iskolai füzetbe írva egy cowboy történetét, ami Kansasban játszódott, ahol máig sem jártam. Ez valóban igazán rossz „irodalmi” olvasmány volt, vagy még annak sem lehet nevezni, de megszerettette az olvasást.

Rengeteget olvastam. Természetesen a nagy francia regényeket, Balzac, Zola és Victor Hugo számos munkáját, Stendhal klasszikusait Andre Gide és mások könyvei mindennapi olvasmányaim voltak. Eugene Ionescu abszurd színdarabjairól nem egyszer kiderült, hogy csak annyira abszurdok, mint maga a világ, amiről írt (lásd Rinocérosz című darabját, amit legutóbb újra megnéztem, és kiderült, hogy a valóságról szólt). Egyszer, kéthetes lázas betegség idején, amit ágyban kellett töltenem, elolvastam Shakespeare minden drámáját, melyek jó részét a Nemzeti Színház előadásaiiban is megcsodáltam 15 éves koromtól kezdve.

Ugyanígy a 19. századi orosz irodalom nagyjai, Dosztojevszkij és Tolsztoj volt magával ragadó. Tolsztoj esetében a csodálat addig tartott, amíg a Kreutzer-szonáta című művét el nem olvastam, ami már félig elborult kirohanás volt a zene ellen, s elvette a kedvem tőle, hiszen nagy zenerajongó voltam, hetente nem egyszer 4-5 estét is fent töltöttem az Operaház kakashöljén. Többek között nyolcszor láttam egyetlen szezonban Muszorgszkij Borisz Godunovját a verhetetlen Székely Mihállyal.

A szovjet irodalom ugyancsak nagyon érdekelt, mert szerettem volna ennek révén jobban megismerni az országot. Solohov Csendes Donja, később Bulgakov elképesztően szenzációs Mester és Margaritája (amit nemrég újraolvastam) nagy élményeim közé tartozott.

Az amerikai irodalom kiemelkedő alakjai számomra akkor elsősorban Ernest Hemingway, John Steinbeck, Sinclair Lewis, később Kurt Vonnegut voltak, akiknek munkáit élmény volt olvasni.

A környező országok irodalma úgyszólván kötelező szakmai olvasmányaim közé tartozott, hogy jobban megismerjem a térséget, amivel, mint történész foglalkoztam. A jugoszláv Ivo Andrić Híd a Drinán, vagy Miroslav Krleža Bankett Blitvában is ezek közé tartozott. Andrić könyve, úgy gondolom, úgyszólván

kötelező olvasmány lehetne egy történelmi egyetemi kurzuson a Balkánról, annyira segít annak megértéséhez. Ugyanígy voltam a cseh és lengyel irodalommal is: Hašek és Hrabal, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz munkáival, vagy Witold Gombrowicz Ferdydurkéjével.

Hogy úgy mondjam, végigolvastam Európát, a Balkántól és Oroszországtól az Ibériai-félszigetig, a portugál Jose Saramagó-ig, aki varázslatos regényeket írt.

Valahogy mégis a német és osztrák irodalom állt szívemhez legközelebb. Thomas Mann minden regényét elolvastam a Buddenbrook háztól a Halál Velencébenig, s természetesen a Varázshegy, a József-tetralógia legkedvesebb olvasmányaim, amiket mind újraolvastam az elmúlt években.

Heinrich Mann Alattvalója, Stefan Zweig minden írása is ebbe a csoportba tartozott. Ugyancsak Robert Musil, Hermann Hesse, és Arthur Schnitzler is.

És természetesen a magyar irodalom. A nagy klasszikus regények, mint Móricz Zsigmond ragyogó mélységű munkái a magyar valóságról, a korrupció világáról, vagy Illyés Gyula Puszták népe a születésem idejének falusi elnyomatottságáról nagy hatást tettek rám. Jókai Mórt nemigen olvastam, bár a Fekete gyémántok hibátlan romantikus főhősének neve (Berend Iván) befolyásolta apámat a névválasztásban. Mégis leginkább a magyar költészetet emelném ki. Arany János, Petőfi Sándor, Ady Endre, Radnóti Miklós és mindenekfelett József Attila költészetét nem kis részben kívülről tudtam, mert gimnáziumi tanulmányaim idején ezek megtanulása az irodalomórák fontos részét képezték. Mikor az 1940-es évek elején reggelente bátyámmal együtt gyalogoltunk a lakásunktól fél óra távolságra lévő iskolába, sokszor azzal játszottunk, hogy egyikünk elkezdett egy verset, amit a másiknak folytatnia kellett. Nemegyszer félórán keresztül. Később Szerb Antal (akinek irodalomtörténeti kötetét is nagyon szerettem), még később barátaim, Mészöly Miklós és különösen Örkény

István munkáit említhetem. Ez utóbbival kapcsolatban jegyzem meg, hogy 1982–83-ban, amikor Washingtonban töltöttem egy évet a Woodrow Wilson Centerben, az Arena Stage, a város egyik legjobb színháza előadta Örkény Rajk-perről szóló darabját, s Örkény Pista özvegyének ajánlása alapján a színház igazgatója felkért, hogy a próbák során több alkalommal beszélgessek a darabról a színészekkel, akiknek nem volt könnyű megérteni ezeknek a pereknek a pszichológiáját.

Esterházy Péter nyelvi remeklésű írásai (bár közel sem minden munkáját szerettem) és Konrád György Látogatója jutnak eszembe. Nemrég Závada Pál kiváló, Egy piaci nap című könyve rázott meg, felelevenítve az 1946-ban megélt két magyarországi pogromról. De nem hagynám ki erős, sokszor igazán megrázó dokumentumértékű naplóit Radnóti Miklós-nénak és Heltai Jenőnek. Mindketten szédületesen valóságghű és döbbenetes leírást adtak Budapest háború alatti ostromának. Akkor én már nem voltam a városban, de soraikat olvasva úgy éreztem, mintha ott lennék.

Külön említeném a Holocaust témáját tárgyaló munkákat, Kertész Imre Sorstalanság című kötetét, amit megvallom, nem szerettem. Ez a könyv ugyanis azt tárgyalta, amit magam is úgyszólván szó szerint átéltem, s ennek alapján nem volt elfogadható számomra az a „naiv kisfiú”-maszk, amit felvett, és ahogy a rémségeket tárgyalta. Az érzelemnélküliség álarcát, amibe a hála sem fért bele azokkal szemben akik például kórházi tartózkodása idején megmentették. Annál inkább megragadott Jorge Semprun spanyol író ugyanezen témáról írott két regénye. A Nagy utazás, amiben hatnapos vagonútját írta le Franciaországból a német lágerbe, mintha az én hatnapos utazásom leírása lett volna a komáromi Csillagerőd börtönből Dachaubá, 1944 decemberében. Úgyannyira, hogy e regény elolvasása után leültem, hogy én is megírjam ennek a hat napnak a történetét. Megvallom, a végeredmény nagy csalódás volt. A '80-as években, amikor Semprun, akkor spanyol kultuszminiszterként Magyarországra látogatott, és egy

alkalommal együtt ebédeltünk, elmondtam neki, hogy írása nyomán én is megírtam hasonló történetemet, de a novella sajnos rendkívül emlékeztetett az ő írására. Jót nevetett, hiszen ez igazán elismerés volt. (Igaz, erről a témáról magam is írtam egy, talán nem is olyan rossz novellát, még 1946-ban „Eperdzsem” címmel, ebben a kötetben olvasható.)

Olvasmányvilágom, mint látod, a kelet-európai és az európai-amerikai nyugati világba vezettek, amiből, az irodalom révén csak jóval később léptem tovább a latin-amerikai Vargas Llosa és Garcia Marquez révén. Ez a két csodás író valóban egy új, igaz, meglehetősen nyomasztó világba vezetett. S talán hozzájuk kapcsolnám Orhan Pamuk három regényét is, ami a török valóság mesteri bemutatása volt számomra. Ezek közül talán a *Hó* volt nekem a legnagyobb mélységű újdonság arról a világról. És itt említeném Tan Twan Eng különleges malajziai író két regényét is, melyek viszonylag friss olvasmányaim voltak, a háború éveinek bemutatása egy teljesen más világból, Malajzia japán megszállásának idejéről.

Talán nem is folytatnám, hiszen manapság már túlzottan is finnyás lettem olvasmányaimat illetően, nem egy megkezdett regényt abbahagytam, mert nem tetszett igazán, és mint említettem is, vissza-visszakalandoztam ifjúkorom nagy olvasmányélményeihez. Ahogy kérdésed végén fogalmaztad, az irodalom valóban segített világképet kialakítani, mélyebb emberismeretet nyerni, miközben felemelő kulturális élményt is nyújtott.

A zene életemben

Gyerekkoromban nem gondoltam volna – mert akkor egyáltalán nem vett körül a zene –, hogy ez milyen fontos szerepet fog játszani az életemben. Igaz, hogy 12-13 évesen tanultam zongorázni, de egyáltalán nem szerettem, hamar abba is hagytam. Nem tudnám megmondani, hogy 16-17 évesen mi csábított a zeneélvezetre, de akkor kezdődött. A Károlyi-kertben rendezett koncerteket hallgattam, és szenvedélyes operalátogató lettem. Fillérekekért lehetett jegyet venni a kakasülőre, ahonnan ugyan csak a színpad felét lehetett látni, de hallani mindent hallottunk. Az 1947–48-as operaszézonban hetente két-háromszor is ott ültem néhány barátommal. Megragadó élmény volt. Hozzá kell tenni, hogy a budapesti operaház ragyogó színvonalú volt akkor, a zeneigazgató 1947 és 1950 között a világhírű Otto Klemperer volt, aki sokat vezényelt is, az akkor „strapakarmesterként” alkalmazott fiatal Ferencsik János segédletével. Később tudtam csak meg, hogy mekkora szerencsém volt, hiszen ezeket az éveket a budapesti Operaház második aranykoraként tartja nyilván a zenetörténet. 1948 után nem egy nemzetközi rangú magyar énekes, aki híres külföldi operaházakban énekelt, közöttük a világhírű bariton Svéd Sándor is, az országban rekedt, mert a határok lezárásával nem engedték őket visszamenni. Ez fura szituációkat is okozott, mert ő, külföldön énekelve, szerepeit az eredeti nyelveken tudta, nem magyarul. A budapesti előadások azonban mind magyar nyelven folytak. Így adódott, hogy a szoprán magyar nyelven tett fel egy kérdést az előadás során, amire Svéd Sándor olaszul, vagy franciául válaszolt. Csodás előadásokat hallgattam.

Azóta is felejtethetlen számomra, hogy ebben az említett egyetlen évadban nyolcszor hallgattam meg Muszorgszkij Borisz Godunovját a felejtethetlen Székely Mihály főszereplésével. Ő énekelte Mozart operáinak fontos basszus szerepeit is például a Szöktetés a szerájból vagy a Varázsfuvola előadásain. De ő volt Bartók Béla Kékszakállú herceg várában is Palánkay Klára partnere, amíg azután a sztálinizmus tombolása idején az '50-es években be nem tiltották a „formalistának” bélyegzett Bartók-operaelőadást.

Talán kiváló tenorokban volt némi hiány, s az aránytalanul sok tenor szerepet az elnyúlhatetlen Simándy József énekelte, de a vas-munkásból nagyszerű Wagner-tenorrá vált Jovicki József, vagy a Mozart-tenorista Nagypál László; a sajátos Külkey László, aki remekelt a Borisz Godunovban a falu bolondjaként, s a kiváló szoprán és mezzoszoprán énekesekkel; valamint a csodás alt hangú Németh Annával együtt igazán nagy előadásokat produkáltak.

Amikor a különleges Metropolitan Operaház új otthonába, a Lincoln Centerbe költözött, az 1966–67-es nyitószezonyában éppen New Yorkban voltam egy ösztöndíjjal, s akkor még állóhelyekre is lehetett olcsó jegyet kapni ott, Wagner Mesterdalnokok című darabjában a világhírű magyar származású Kónya Sándort is hallhattam. Már Los Angelesben éltünk, amikor a Metropolitan Opera megkezdte előadásainak hamarosan 70 országban is élvezhető televíziós közvetítését, melyeket kényelmes karosszékekben ülve, moziban nézünk ma is az egész szezonra megvett jegyekkel. Nemegyszer a londoni Royal Opera hasonló közvetítéseit is nagy élvezettel hallgatjuk.

Los Angelesbe településünk még kedvezőbb fordulatot hozott zenefogyasztásunkban. Ehhez hozzátartozik, hogy feleségem, Kati még nagyobb zenebolond, mint én. Kezdetől fogva bérletünk van az itteni operaházba és a Los Angeles-i Filharmónia előadásaira. Mindkettőhöz, ebben a közel 15 milliós lakosú és elképesztő közlekedési zsúfoltságú városdzsungelben egy-egy órás autózással jutunk csak el. Ez utóbbi együttes elismerten az ország egyik legjobb zenekara, az operában pedig talán az operatörténelem legkiválóbb és karrierje csúcspontján lévő hőstenorját, Placido Domingót – aki nem sokkal ideérkezésünk után az operaház főzeneigazgatója is lett – hallgathattuk katartikus előadásokban.

Nemegyszer, két és fél órás úton elautózunk a tőlünk délre eső San Diegóba vagy a hat órás vezetéssel az északra fekvő gyönyörű San Franciscóba is 1-2 napra, hogy meghallgassunk néhány kiváló előadást. Itt jegyzem meg azt az érdekességet, amikor a közeli operaház Bartók Kékszakálluját adta elő, a szokások szerint az énekesek magyarul énekeltek szerepeiket, de a magyar kiejtés megtanulása nem kis szenvedést okozott nekik. Akkor Katit hívták meg, hogy segítsen az énekeseknek a magyar szöveg megtanulásában.

Nagy meglepetésünkre azt is „felfedeztük”, hogy egyetemünk, az UCLA diákzenekara is magas, professzionális szintű koncerteket ad. Immár közel harminc éves Los Angeles-i tartózkodásunk idején zenei ízlésünk még át is alakult. Mikor ide költöztünk, nem szerettük például Wagner legtöbb operáját, melyekről Thomas Mann is azt mondta, hogy Wagner „örökös nagyot mondani akarása” zavarja. A Ring csodás előadásai nyomán azonban véleményünk megváltozott, és nagy hívei lettünk zenéjének. Hasonlóképpen jártunk Mahlerrel is. Szimfóniáinak sok szépségét élveztük ugyan, de úgy éreztük, hogy túlzottan repetitív és sokszor indokolatlanul elnyújtott. Nos, erről is alaposan megváltoztatta véleményünket a sok különlegesen gyönyörű előadás.

Életem harmadik, amerikai harmadában otthon is mindig körülvessz a zene. Finom hangzataival betölti házunkat, és úgyszólván eltölt bennünket.

– Melyik az a három legfontosabb irodalmi idézet, amit feltétlenül mások figyelmébe ajánlanál?

– Talán Örkény István híres és ragyogó „Egyperces novelláinak” egyikével kezdeném: „Joliot Curie téri, ötödik emeleti, alkóvos, beépített konyhabútorral fölszerelt, Sas-hegyre néző lakásomat sürgősen, ráfizetéssel is elcserélném Joliot Curie téri, ötödik emeleti, kétszobás, alkóvos, beépített konyhabútorral fölszerelt lakásra, a Sas-hegyre néző kilátással.”

Ezt a pár soros, mulatságos írást zseniálisnak tartom, és történelmi munkám szemszögéből nézve is értékesnek, hiszen mindig rendkívül foglalkoztatott, hogy a társadalmak, az emberek milyen nehezen tudnak reagálni változásokra, mennyire ragaszkodnak megszokott világukhoz, és ha kikököcsöljük őket abból, sokszor milyen keserű-vad reakciókat vált ez ki belőlük. Nemegyszer idéztem Polányi Károly kifejezését, a változások okozta „társadalmi sokkhatásról”, ami a történelemben oly sokszor okozott nagy megrázkódtatásokat még akkor is, ha a változás hosszabb távon pozitív hatással volt az emberekre.

Egy olyan idézettel folytatnám, ami legalább annyira irodalmi, mint tudományos: Alexis de Tocqueville könyvéből, amit néhány évtizeddel a nagy francia forradalom után írt A régi rezsim és a francia forradalom címmel, és tapasztalatait foglalta össze. (Azért mondom, hogy legalább annyira tudományos, mint irodalmi, mert írását tulajdonképpen a politikai tudományok egyik első műveként is felfoghatjuk.) Nos, könyve bevezetőjében, az én szabad fordításomban Tocqueville ezeket írta: *„A forradalom generációja mindent megtett, hogy elhatárolja magát az ancien régime generációjától, de jóval kevésbé volt ebben sikeres, mint általában gondolják. Bár nem akarták, átvették a régi rendszer szokásait, konvencióit és gondolkodásmódját, azt is, amit ezek a forradalmárok el akartak törölni. A régi romokból építették fel az újat... Modern társadalmi rendszerünk mélyen gyökerezik a francia talajban. Számos vonás, amit 1789-ben elnyomtak, később visszatért, mint az a folyó, amely egy bizonyos ponton lebúvik a föld alá, de később, egy más környezetben ismét előbukkan.”*

Nem kell mondanom miért szeretem ezeket a bölcs sorokat. A szerző a történelem egyik leglényegesebb vonását ismerte ugyanis fel, a múlt és jelen összefüggését, ami a legnagyobb mértékben foglalkoztat munkámban.

Végül hadd idézzem Lev Tolsztoj Anna Karenina című világhírű regényének első mondatát: *„A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján boldogtalan”*. Ezt a mondatot egy híres amerikai történész kollégám idézte azzal összefüggésben, hogy a sikeres országok mind hasonlóak, viszont a sikertelen, lemaradó országok mind a maguk módján sikertelenek. Én, egyik történelmi munkámban, ezt vitatva idéztem Tolsztoj állítását, mondván, hogy bizony, a sikerhez és boldogsághoz hasonlóan a „boldogtalanságnak” és „sikertelenségnek” is egyaránt mélyen gyökerező hasonlóságai vannak. Tolsztoj hatalmas művének első mondata így mindenképpen elgondolkodtató.

Hadd álljak meg ennyinél, hiszen három idézetet kértél és ne idézzem újra kedvenc Thomas Mannomat arról, amit a

József-tetralógiában ír, hogy az Isten megsegít ugyan bennünket, de bizony nekünk is segíteni kell Istent, hogy segíteni tudjon nekünk...

– Hatott-e rád valaha is a vallás? Mit gondolsz a hívő emberekről?

– Mérsékeltén vallásos családban nőttem fel. A velünk lakó nagyanyám nagyon, szüleim nem túlzottan vallásosak voltak, de a nálam négy évvel idősebb bátyám, aki érthetően nagy tekintély volt a szememben, ateistának vallotta magát. Számomra az utcai futballozás és a gombfocizás határozottan fontosabb volt akkor, és mindez engem, megvallom, nem túlzottan foglalkoztatott, de istenhívő aligha voltam.

Ha lettem volna, feltehetően azt is kiölte volna belőlem a háború rémsége, amit személyesen éltem át, amikor Dachauban reggelente a hajnali ébresztő után tízesével vittük ki a hullákat a több száz éhező, leromlott emberrel összezsúfolt barakkból, és a belőlük kifolyt ürülék néha a lábunkra hullott. Kiölte volna 17 éves bátyám meggyilkolása, családom, és az egész ország, sőt egész Európa szó szerinti megtizedelése. Apámból valóban kiölte ez a vallást. Azt mondta, hogy többé nincs isten. Így azután lényegében vallás nélkül nőttem fel. Tanulmányaim során sokat olvastam is erről a témáról. Megvilágító volt számomra a felvilágosodás nagy filozófusainak felismerése, hogy nem az isten teremtette az embert, hanem az ember az istent a nagy és megérthetetlen ismeretlentől való félelmében.

A hívő embereket természetesen megértem, és hitüket tiszteltem. Baráti körömben vannak néhányan. Hozzátehetem, még valamelyest irigylem is őket, mert jó és megnyugtató lehet az isteni gondviselésben való hit, a túlvilág békéjében feloldott földi megpróbáltatás hite. Bár a magam számára, megvallom, ugyanolyan megnyugtató a halál utáni Nagy Semmi is.

A vallás előírásai vitathatatlanul nagyon fontos és hasznos morális törvények összefoglalásai. A „ne ölj” és „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” vallási előírásaira igazán szükség

van, hátha félelemből követik őket az emberek. Sajnos, a tapasztalat azt mutatja, hogy ez sem igazán működik, mert az emberek ölnek és sokan sokszor gyűlölik felebarátjaikat. Mi több, ezt a történelem során és napjainkban is nemegyszer a vallás nevében teszik. A vallásháborúk története erről szól. De ez nemcsak a „civilizálatlan” múltban volt így, hanem a „civilizált” jelenben is így van. A keresztény kultúra védelmének nevében zárják be kapuikat a menekültek előtt, és az Iszlám nevében gyilkolnak a 2010-es években is, holott mindez bűn ezekben a vallásokban.

De jó lenne, ha legalább a vallásos világ követné a vallás előírásait!

– Önéletrajzi köteteidben említed, hogy felnőtt korodban több baleset ért, tulajdonítasz-e ennek valamilyen jelentőséget?

– Utólag visszatekintve erre, ez megerősít abban a hitemben, hogy egész életemben ugyancsak szerencsés voltam. Az első 1944-ben történt „történelmi baleset” után két, magam könnyelműsége okozta sportbalesetem volt. Hozzá kell tennem, hogy ifjúkoromban ugyancsak nagyon sportos voltam. Tizenhat éves koromban a Nemzeti Bajnokság első osztályában kosárlabdáztam már. Úsztam, futottam, futballoztam, és a sport fontos volt számomra. Ebből következtek a balesetek.

1961-ben a Balatonnál nyaraltam. Az üdülő kis motorcsónakján másokkal együtt behajóztunk a tóba. Feleségem, karján 6 éves kislányunkkal a partról indult a csónak felé, láttam, hogy kislányom nagyon fél. Gondoltam kimegyek érte és behozom. Elég mélyen bent voltunk a tóban: fejest ugorva akartam kiúszni, de valami homokpad volt a tó fenekén és én fejfel a talajba ütköztem. Behoztam ugyan leányomat, de egyre rosszabbul éreztem magam, másnap reggel nem tudtam felemelni a karomat. Mint megállapították, eltörött az ötödik gerinccsigolyám. Ha a törött darab becsúszik a csigolyák közé, az az alsótestem teljes megbénulását okozza. Az orvosok fejtetőtől derékig súlyos gipszpéptményt raktak rám, fejemet valamelyest hátrafeszítve

ebben. Ezt a gipszet viseltem negyed évig a meleg nyárban. Ebben az állapotban Bükkszentkereszten nyaraltam, s ültem a diófa alatt egy padon, aminek neki tudtam támasztani a gipsz-építményt, és akadémiai doktori disszertációmát írtam. Óriási szerencsém volt.

Ennek a balesetnek azonban két kellemetlen következménye is volt. Rövid távon az, hogy több tucatszor kellett végighallgatnom a következő viccet: „a miniszter látogatást tesz a bolondok házába, az igazgató kíséri. A miniszter látja, hogy a bolondok hatalmas fejeseket ugranak a kerti úszómedencébe. Gratulál az igazgatónak ehhez. Mire az igazgató: ha látná, miniszter úr mennyivel többen ugranak, amikor víz is van a medencében”. Nem mondom, volt benne valami igazság. A hosszú távú rossz következményt jóval később szenvedtem, amikor, feltehetően az akkor okozott károk nyomán gerincproblémák támadtak meg, és végül 3 évvel ezelőtt operálni kellett a gerincemet.

Hat évvel az első baleset után, 1967-ben barátaink nyaralótélkén, Biatorbágyon két nagy kamasz fiúval fejelő meccset játszottunk football-labdával. 1-2 órán át fejeltem a két fiú ellen. Másnap reggel elmentem teniszezni, de a kemény gémek után már az öltözőben rosszul lettem. Rettenő erős fejfájások kínoztak a következő hetekben. Megpróbáltam nem odafigyelni, de néhány hét múltán egy rettenetes éjszakai rosszullét nyomán a mentőket kellett kihívni. Néhány napos kórházi vizsgálat kimutatta, hogy koponyámban, szerencsére az agyon kívül, ököl nagyságú vérömleny támadt, az nyomja az agyat, és okozza a bajokat. Azonnal operálni kellett: meglékelték a koponyámat, és eltávolították a vérömlenyt. Orvos barátom végigasszisztálta a műtétet, és a végén azt mondta: láttam az agyadat. Hát erre bizony kevés embernek van ilyen tanúbizonyítéka... Néhány hét múlva már Hollandiában tartottam előadást. Ismét nagy szerencsém volt.

Utólag valahogy úgy vagyok vele, hogy mindezek erőt adó epizódok voltak az életemben. Ha nagy válságokkal,

nehézségekkel sikerült megbirkóznom, akkor más válságokkal és nehézségekkel is meg tudok birkózni. Ez az erőt adó tanulsága baleseteimnek.

– Mit gondolsz a transzcendenciáról, volt-e valaha is ilyen élményed, amire nagyon határozottan emlékszel?

– A fizikai lét feletti lehetséges valóság nem az én világom. Mint gazdaságtörténész, hogy úgy mondjam sokkal inkább „földhözragadt” vagyok. Mégis előjön kérdésedre sok-sok emlékem. Elsősorban Édesanyám elkeseredett menekülése egy fizikai lét fölötti világba, az asztrológia világába. A háború alatti félelmetes létbizonytalanság idején Anyám az asztrológiához menekült. Feljárt a csillagvizsgálóba Baktay Ervintől tanulni a szakmát, majd elkészítette a család minden tagjának horoszkópját, akinek születési ideje percre ismert volt. Az eredmény megdöbbentett. Különösen utólag.

Ugyanis bátyám horoszkópja egyértelműen mutatta a rendkívül rövid élettartamot, ami sajnos hamarosan ezután igaznak bizonyult. Mindössze 17 éves volt, amikor megölték. Hasonló volt a helyzet nagybátyámmal, Anyám testvérével, akit 32 éves korában öltek meg. Az én horoszkópom viszont hosszú életet, szakmai sikert és két házasságot „jövendölt”. Ez is mind bevált. Mindezt a csillagok állása mutatta a születés pillanatában. A horoszkóp hetedik háza jelzi a házaseletet, a Jupiter-Nap állásszöge a szakmai sikert, vagy kudarcot. A csillagok állása! Miután ez a bevált asztrológiai előrejelzés végigkísérte fiatalságomat, hittem benne. Több barátom azóta is kinevet emiatt, hogy nagyon is materialista világszemléletem alapján, hogyan lehetséges ebben hinni. De hiszek benne.

Nem vagyok biztos benne, és nem tudom, hogy ez mennyire tekinthető transzcendenciának, hiszen valóságos fizikai csillagállási szögekről van szó, de hát mégis csak az. Ez az egyetlen ilyen élményem, ami kivezet ebből a világi valóságból.

A másik, bár nagyon eltérő gyerekkori élményem a grafológiával kapcsolatos. Apám ugyanis szenvedélyesen vetette bele

magát ennek tanulmányozásába, minden lehetséges munkát elolvasott erről (amit én is követtem példáján), és rendkívül érdekes grafológiai elemzéseket csinált ismerősökről, sőt másokról is. Kiváló jellemrajzokat, szellemi, intellektuális, anyagi és szexuális orientációt és sajátos vonásokat elemzett ki az írásokból. Ezt végképp nem tudom hova tegyem, hiszen az ember írása kétségtelenül az ember tükre, nagyon is fizikai valóság, de mégis valami afelett.

Ez minden, amit erről a témáról mondani tudok, s mindez aligha nevezhető transzcendentális élménynek, de mégiscsak valami, ami a földi lét és egy ismeretlen köztes területén mozog. Anyám gyakran idézte a Hamletből, hogy sok minden van ég és föld között, amit nem ismerünk. Lehet, hogy ez is ugyanúgy kötődik a való világhoz, mint mindaz, amit már ismerünk belőle.

– Amikor felfelé mentél a lépcsőn, az Akadémián, mint megválasztott elnök, és leültél Vörösmarty Mihály szekrényével szemben, hogyan gondoltál arra a kisleányra, aki Dachauban volt rab? És most: hogyan gondolsz régi önmagadra? Megtettél mindent?

– Válaszom feltehetően kiábrándító lesz. Ugyanis mint történészt, aki különlegesen érdeklődik a múlt és a jelen kapcsolatának misztikus rejtélye iránt, saját történetem és múltam a legutóbbi időkig (öregedés?) egyáltalán nem foglalkoztatott. Elnökké választásom Széchenyi István Akadémiáján, mint Szentágothai János utóda, hihetetlen, majdnem feldolgozhatatlan megtiszteltetés volt számomra. Egy jó darabig nem is tudtam azonosítani magamat az Akadémia elnökével.

Igazad van, automatikusan vissza kellett volna gondolnom a veszprémi és komáromi börtönökre, ahol 14 évesen ültem, majd ahonnan Dachaubba deportáltak, de – ellentétben bátyámmal – sikerült elkerülnöm a majdnem biztos halált. Mivel ezt a háború után el akartam felejteni, és nem is beszéltem róla, ha nem is tudtam természetesen elfelejteni, de nem gondoltam rá.

Mentem felfelé a lépcsőn az Akadémián, és csak arra gondoltam, hogyan tudok megfelelni ennek a megtiszteltetésnek, mi mindent kell tennem, hogy kiérdemeljem. És az öt év során megpróbáltam mindent megtenni, amit csak tudtam. Azt hiszem nem voltam rossz elnök azokban a viharos években 1986 és 1990 között, amikor az elnöki poszt automatikusan a politika és ezzel együtt a rendszerváltás közepébe is sodort. Ebből is kivettem a részemet. Főként 1956 újraértékelésével, az első privatizációra és piacosításra vonatkozó átalakítási terv kidolgozásával, a nagymarosi vízlépcső elutasítását javasló bizottság vezetésével.

Most mindez már mögöttem van. Keveset gondolok rá. Majd három évtizede már más köt le. 1989-90-ben rádöbrentem, hogy valójában nem értettem meg a történelmet. Nem értettem, ahogyan a múlt hirtelen belemosódott a jelenbe... az én akkori jelenembe. Azóta jobban igyekszem megérteni a múltat és annak erőteljes összefüggéseit a jelenrel a magyar és a közép-kelet-európai régió, sőt egész Európa esetében.

És erről ismét Thomas Mann bölcs figyelmeztetése jut eszembe. A József-tetralógiában ugyanis Mann gyönyörűen fogalmazta meg a múlt és jelen összefüggését. Hadd idézzem erről Thomas Hollweck irodalomtörténészt, aki úgy foglalta össze Mann üzenetét, hogy a modern kor felmutat egy különleges kapcsolatot a múlttal, mint a modern kor megalapozásával, mint reakcióval a gyors anyagi és társadalmi változásra, mintegy nyugtalanító kutatást is feltár arról, ami eltűnt, s amit vissza kellene hozni. Röviden, arról van szó, hogy a modernitás, az álmokkal egyetemben, ami egy új világról és egy új létről szól, tulajdonképpen mélyen be van ágyazva a múltba.

Igen, múlt és jelen történelmi összekapcsolódásának kutatása révén saját történetem is újra előjött. Ez inspirált elmélyedésre saját múltamban is, és ezt segítette, hogy önéletrajzi könyvet írtam, sőt kettőt is, egyet magyarul, majd egy részletesebbet angolul. Ennek során jobban utánanéztem Dachau történetének is.

Valójában mindig az volt a legfontosabb számomra, hogy arról, amit tudok, a maximumot nyújtsam. Lázasan dolgoztam mindig, és most is, a 88. évemben, változatlanul dolgozok. Mióta Amerikában élek 12 könyvet publikáltam, közöttük négy kötetet a közép- és kelet-európai régió komplex történetéről a 18. század végétől napjainkig. Európa 19. és 20. századi gazdaságtörténetéről két kötetet. Az utóbbi években az Európai Unió foglalkoztat a legjobban, mert ezt a kontinens évezredes története csúcspontjának tartom, s mert évek óta igazán veszélyben van ez a különleges történelmi vívmány, ostoba támadásoknak van kitéve, melyek nem további javítására, hanem tönkretételére törekednek. Most fejeztem be erről a témáról az ötödik könyvemet.

Erre úgy gondolok, mint igazi válaszomra mindarra, amit megéltem. Talán van és lehet némi hatása e munkámnak a felnövekvő generációk gondolkodásának befolyásolására és a költővel szólva: „nem középiskolás fokon”. Büszke vagyok rá, hogy van olyan könyvem, amit 13 nyelvre is lefordítottak. Ezekre úgy gondolok, hogy talán valóban igyekeztem megtenni a magamét.

Utóirat

Három évtizedes kiadói pályám során számos dialóguskötetet adtam közre. Sine ira et studio – aminek nyomatékát most külön kiemelném. A könyvek tárgya szinte kivétel nélkül az elmúlt másfél század történéseire vonatkozik. Berend T. Iván professzor kötete azonban számos vonatkozásban különleges maradt. Elsősorban azért, mert több mint egy esztendőn át levél útján válaszolt kérdéseimre. Így mindez a tudós és a rendkívüli világlátással rendelkező morális ember összességének különös kompozícióját adja. Az Olvasó nevében mondok hálás köszönetet mindezért.

A kiadó